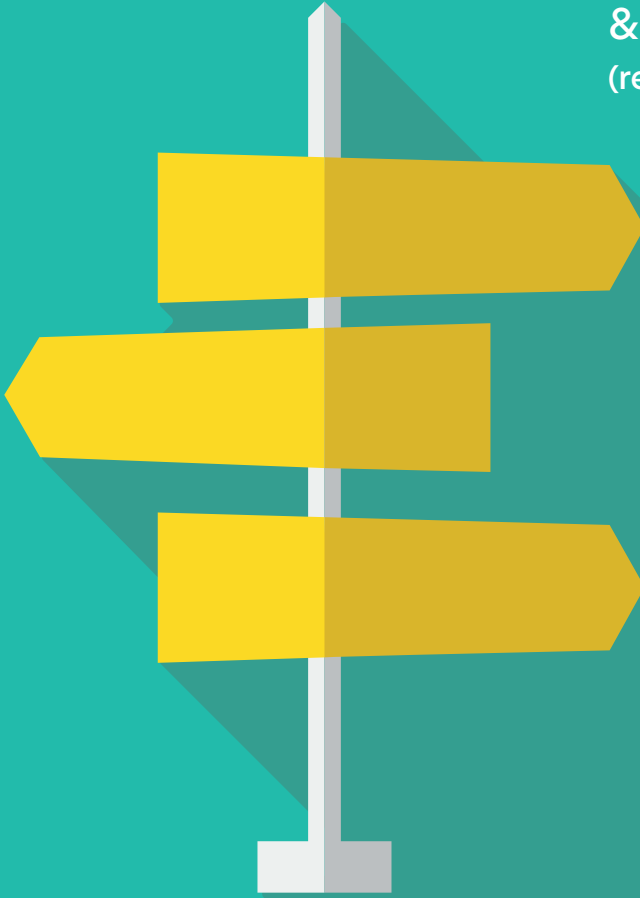

Bea Cantillon
& Stijn Latré
(red.)

U-tuurno 2021

Wegwijzers naar een nieuw
sociaal contract

U-turn

2021

U-turn

wegwijzers naar een nieuw
sociaal contract

UCSIA

Bea Cantillon & Stijn Latré (red.)

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

colofon

DOI: 10.46944/9789461173287

Verantwoordelijke uitgever:

ASP Editions - Academic & Scientific Publishers

Algemene coördinatie en tekstredactie:

Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen (UCSIA) met medewerking van Bea Cantillon, Stijn Latré, Barbara Segaert, Gilke Gunst en Christel Van Wonterghem.

Omslagontwerp en boekverzorging: www.frisco.be

© 2022 UPA - University Press Antwerp

UPA is een imprint van ASP nv

(Academic and Scientific Publishers nv)

Keizerslaan 34

B-1000 Brussel

Tel. 0032 (0)2 289 26 56

E-mail: info@aspeditons.be

www.aspeditions.be

ISBN 9789461172938 (print)

ISBN 9789461173287 (ePDF)

ISBN 9789461173034 (epub)

NUR 730, 741

Wettelijk depot D/2022/11.161/009

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, op elektronische of welke andere wijze ook, zonder voorafgaande, schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding

- **Wegwijzers naar een nieuw sociaal contract**
Bea Cantillon & Stijn Latré 11

Deel 1

Wegcode: het sociale contract herbekeken 17

- **De rechtsstatelijke *Leviathan*. Over Thomas Hobbes in tijden van crisis**
Maurice Adams 19
  1. Inleiding 19
  2. Hobbes als absolutist 20
  3. De rechtsstatelijke Hobbes 23
  4. De hedendaagse Hobbes 28
    - a. Het rechtsstatelijke potentieel van legaliteit in tijden van crisis 29
    - b. De staat als artefact vs. toe-eigening van de staat 31
    - c. Hoeveel overheid is nodig om vrij te kunnen leven? 32
  5. Tot slot 34Literatuur 35
- **Jean-Jacques Rousseau over sociaal verdrag, eigendom en de rechtvaardige staat**
Willem Lemmens 39
  1. Eigendom en publiek goed 39
  2. Discours sur l'inégalité: het janusgezicht van de eigendom 40
  3. Du Contrat Social of de vraag naar de legitieme soeverein 42
  4. Eigendom, staat en rechtvaardigheid 44Literatuur 47

• John Locke in context. De historische opkomst van het moderne sociale contract	
Alexander Rosenthal Pubul	49
1. ‘Lockeaans liberalisme’ en whig-geschiedenis	49
2. Het liberale liberalisme van Locke gedefinieerd	51
3. De uitdaging van het absolutisme en het patriërchaat in de zestiende en begin zeventiende eeuw	53
4. De socialecontracttheorie van de jezuïeten – Het antwoord op het moderne absolutisme	54
5. Filmers kritiek op het jezuïtische constitutionalisme	55
6. Lockes Two Treatises of Government	56
Literatuur	58
• De rechtvaardigheidstheorie van John Rawls	
Antoon Vandavelde	61
Literatuur	68
• Het libertarisme van Robert Nozick	
Antoon Vandavelde	71
Literatuur	77
• Anthony Atkinson en het sociale contract	
Koen Decancq	79
1. Atkinson en het sociale contract	80
2. Atkinson en het meten van ongelijkheid	81
3. Atkinson en de rol van de overheid	83
Literatuur	86
• Piketty en het kapitalisme	
Matthias Somers	89
Literatuur	103

Deel 2

Zebrapaden: aandacht voor de zwakkeren in de samenleving

	105
• Wie betaalt de coronafactuur? De intergenerationele verdeling van inkomens en vermogens	
Sarah Kuypers	107
1. De financiële situatie van generaties vergeleken	108
2. De (waarschijnlijke) impact van COVID-19	110
3. Ongelijkheid binnen de generatie ouderen	112
4. De financiering van de coronafactuur	112
5. Conclusie	114
Literatuur	115
• Generaties en corona. Ethische perspectieven	
Benjamin De Mesel	117
1. Wie moet de crisis betalen?	118
2. Wie moet prioritair verzorgd worden?	119
3. Wie moet het eerst gevaccineerd worden?	121
Literatuur	123
• Voorbij de pandemie. Onze ruimtelijke omgeving in een nieuw perspectief	
An Rekkers	125
1. Streven naar herverdeling van publieke ruimte	125
2. Verminderen van mobiliteit	126
a. Verkorten van verplaatsingen	126
b. Veranderen van vervoerswijze	126
c. Verschonen	127
d. Verblijven	127
3. Zuurstof en zorg voor de buurt	128
4. Densiteit is een deel van de oplossing	128
5. Van droom naar werkelijkheid?	129
6. Werk in de stad	131

• De stad na corona: lessen trekken uit de lockdown	
Stijn Oosterlynck & Luce Beeckmans	133
1. COVID-19 als nieuwe aanjager van stadsvlucht?	134
2. COVID-19, de ongelijkmaker	135
3. Een meer gelijke stad na corona	136
4. Corona als gelijkmaker?	138
Literatuur	139
• De zware prijs van uitsluiting	
Esma Uçan	143
Literatuur	148
• Schuldinvoering en de schuldenpiraal. Hoe het 'doen betalen' van achterstallige schuldenproblemen verergert	
Elias Storms	151
1. Schuldinvoering in de praktijk	152
2. Minnelijke invoering: buitengerechtelijke druk	153
3. Gerechtelijke invoering: juridische uitvoering	155
4. Invoering als verhoogde aanwezigheid	156
5. De kwetsbare schuldenaar en de schuldenpiraal	157
6. Schuldinvoering als deelprobleem aanpakken	159
Literatuur	161

Deel 3

Kruispunten: solidariteit in Europa en de wereld

• Bouwen aan een sociaal Europa: de Europese pijler van sociale rechten	
Sarah Marchal	165
1. Inleiding	165
2. Een sociaal Europa?	165
3. De Europese pijler van sociale rechten	167
4. De implementatie van de EPSR	167
5. Verwachtingen voor de toekomst	169
Literatuur	170

• De Europese pijler van sociale rechten (EPSR): ook België moet aan het werk	
Anne Van Lancker	173
1. Waarom heeft Europa een pijler voor sociale rechten nodig?	173
2. Een aanbeveling van de Europese Raad over een waardig minimuminkomen	175
3. Een Europese ontwerprichtlijn over adequate minimumlonen in de EU	176
4. Een aanbeveling van de Raad over toegang tot sociale zekerheid voor werknemers en zelfstandigen	177
Literatuur	180
• Welk herstelbeleid voor een eerlijkere wereld?	
Barbara Segaert	183
Literatuur	188
• Microfinanciering: werkzaam instrument tegen armoede of loze belofte?	
Loïc De Cannière	191
1. Hooggespannen verwachtingen	191
2. Voorwaarden voor werkzame microfinanciering	192
3. Kritiek van Dufflo en Banerjee	195
4. Van microfinanciering naar financiële inclusie	197
5. Microfinanciering als laboratorium voor impactinvesteringen	198
Literatuur	200
• Macrocrisis, micro-oplossingen? Een reflectie over de mogelijke rol van microfinanciering in de nodige U-turn	
Frédéric Huybrechs & Johan Bastiaensen	203
1. Inleiding	203
2. Een kleine geschiedenis van microfinanciering	204
3. Een voor de hand liggend antwoord op huidige crisissen?	206
4. Transformatie voorbij de status quo	208
Literatuur	211

Nawoord

- De sociale zekerheid is een hoeksteen van de Europese beschaving. En van de algemeen menselijke beschaving
Geert van Istendael 215

Personalia 225

Inleiding

Inleiding: wegwijzers naar een nieuw sociaal contract

Bea Cantillon & Stijn Latré

In 2020 bracht UCSIA het boek *U-turn 2020* uit. Het vormde een uniek tijdsdocument waarin thema's werden uitgediept die aan bod kwamen in talrijke opinie-stukken die gedurende dat jaar in de pers verschenen. Grote maatschappelijke vragen van het bewogen jaar 2020 werden geregistreerd en geanalyseerd. In dat jaar fungeerde de plotselinge crisis als pauzeknop voor onze economie, ons sociale leven, onze fysieke bewegingsruimte. Doorheen verbijstering klonk optimisme over wat komen zou. Velen dachten, geloofden of hoopten dat de pandemie het begin zou inluiden van een U-bocht. Intussen zit er weer beweging in de samenleving, al verloopt die beweging fluctuerend, op het ritme dat de pandemie dicteert. Dezelfde vragen blijven. Moeten we het roer niet radicaal omgooien? Moeten we terugkeren op onze passen om na te gaan waar we uit de bocht zijn gegaan? Welke afslag hebben we gemist? Waar willen we heen, wat is onze bestemming? Wat is de beste route daarheen? Zijn er al tekenen van een U-bocht? En welke problemen heeft de pandemie op scherp gezet?

UCSIA faciliteert onderzoek, onderwijs en maatschappelijke dienstverlening op het snijvlak van de academische wereld en de brede samenleving – middenveld, beleidsmakers, burgers. Thema's zoals 'Europa & solidariteit' en 'economie & ethiek' ontwikkelen we volgens een interdisciplinaire methode met holistische blik. Deze bouwstenen van de werking van UCSIA zijn ook herkenbaar in de drie delen van dit boek. In het eerste deel stellen we de fundamentele vraag naar de ontstaansgeschiedenis van het concept 'sociaal contract'. 'Definieer [je] termen', zo benadrukte Aristoteles in zijn *lessen logica*, vooraleer je een maatschappelijk debat aangaat. Tot een gesloten definitie komen we in dit boek niet, maar dat is ook niet wenselijk. Wel vindt de lezer in dit deel wegwijzers naar hoe vroegmoderne filosofen dachten over het contract tussen burgers en de staat. De vraag naar legitimatie van politiek gezag stond bij hen voorop. Maar in de ontwikkeling van hun filosofische gedachten over de legitimiteit van politiek gezag hebben Hobbes, Rousseau en Locke ook thema's als eigendomsrecht en dus ook sociale rechtvaardigheid aangeraakt. Die thema's hebben we verder uitgewerkt aan de hand van meer hedendaagse denkers zoals Rawls, Nozick, Atkinson en Piketty. Deze denkers bieden een

algemeen kader om verder na te denken over ongelijkheid en (her)verdeling, al dan niet binnen het (neo)liberale economische groeimodel. Een must-read voor elke filosoof en sociale wetenschapper.

Het tweede deel van het boek behandelt enkele maatschappelijke thema's die van bijzonder belang bleken te zijn tijdens de pandemie. Het beoogt geen volledigheid en stelt ook geen prioriteiten. Eerst stellen we de vraag naar intergenerationale solidariteit, een thema dat tijdens de coronacrisis regelmatig de kop opsteekt. Niet alleen vanuit het perspectief van prioritaire zorgverlening, maar ook op het vlak van pensioenen en belastingen. Wie gaat deze crisis betalen?

De pandemie heeft ook het vraagstuk van publieke ruimte op scherp gesteld. Lockdowns hebben alle mensen hard, maar vooral de meest kwetsbaren harder geraakt in datgene wat ons dagelijkse leven conditioneert: ons huis, onze leefruimte, onze stad. Hoe kan die nieuwe stad na corona eruitzien?

Het derde hoofdstuk gaat in op de schuldproblematiek: mensen die aankijken tegen kleine schulden eindigen soms in een niet meer beheersbare schuldenpiraal. Vanuit die vaststelling staan we stil bij nodige hervormingen in de huidige regelingen rond schuldbemiddeling.

In het derde deel verruimen we de blik naar Europa en de wereld. Europa heeft tijdens de pandemie reuzenstappen gezet: het is nog te vroeg om te oordelen, maar met de gezamenlijke bestellingen van vaccins, de ondersteuning van nationale werkloosheidssystemen en de enorme steunfondsen heeft Europa mogelijk de U-bocht genomen. Twee auteurs beschrijven en evalueren het Europese sociaal beleid. Ze zetten daarbij terecht de Europese pijler voor sociale rechten centraal. Anderen buigen zich over de recente relancemaatregelen en bestuderen de implementatie ervan in België. UCSIA-projectcoördinator Barbara Segaert gaat in op de vraag welke bestuurlijke structuren wenselijk zijn *to build back better* na corona. In dat deel nemen we ook een mondiaal perspectief in. Wat kan microfinanciering doen? In twee bijdragen krijgt de lezer een historisch overzicht en een kritische evaluatie van het toekomstperspectief voor dit financiële instrument.

Het slotakkoord is voor Geert van Istendael, met een tekst gebaseerd op zijn rede naar aanleiding van het 25-jarige bestaan van de Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding (USAB). Hij wijst op de 'grote verkilling' die westerse democratieën de laatste decennia hebben ondergaan door de implosie van sociaal- en christendemocratische partijen. Die grote verkilling bracht ook een grote versnippering van het maatschappelijke weefsel met zich, in allerlei groepen die weliswaar

niet zonder reden hun eigen rechten claimen, maar dat vaak doen vanuit een veeleer tribaal perspectief: vanuit een particuliere groepsidentiteit, eerder dan vanuit een meer universeel perspectief van mensenrechten. De sociale zekerheid stoelt op dit universele begrip van mensenrechten en is het Europese exportproduct bij uitstek, aldus van Istendael. De sociale zekerheid heeft Europa ook nodig. Zonder gemeenschappelijke doelstellingen, samenwerking en wederzijdse ondersteuning komen de nationale systemen niet uit de crisis. Daarom moeten we de Europese pijler voor sociale rechten omarmen: dit document definieert de termen van een nieuw sociaal contract.

Dit boek is tevens het slotakkoord van twee jaar U-turnevenementen en -debatten bij UCSIA. We danken alle auteurs en de hele UCSIA-staf voor hun bijdrage aan dit boek. Het geschreven woord vormt echter maar één medium of 'leerstijl'. Wie dat wenst, kan de vele webinars herbekijken op het UCSIA-YouTubekanaal, of langs deze weg geïnteresseerden laten kennismaken met thema's die wegwijzers uitzetten naar de toekomst. We hopen om ook in die toekomst samen met u wegwijzers te mogen vinden naar een rechtvaardigere samenleving.

U-turn ↴

**Wegcode:
het sociale
contract
herbekeken** ↴

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit deel gebaseerd is:

De rechtsstatelijke *Leviathan*. Over Thomas Hobbes in tijden van crisis

Maurice Adams¹

1. Inleiding

In een recent essay in *NRC* naar aanleiding van de coronacrisis stelt Arnon Grunberg dat het de primaire taak van de overheid is de burgers een gevoel van veiligheid te verschaffen (2020).² Zeker als de nood echt aan de man komt, blijken de burgers bereid om in ruil voor vrijheid hun rechten ongekwalificeerd aan de staat over te dragen. Grunberg brengt een dergelijke gang van zaken uitdrukkelijk in verband met het gedachtegoed van Thomas Hobbes (1588-1679), de vroegmoderne denker uit Engeland, en is er erg kritisch over.³

Hobbes werd en wordt veelvuldig opgevoerd als pleitbezorger van een onbeperkt (absoluut) overheidsgezag. En hoewel hij daar in zijn belangrijkste werk *Leviathan* uit 1651⁴ voor argumenteert, valt bij nadere lezing ook de aanzet te herkennen van wat wij vandaag een democratische rechtsstaat noemen. In dit artikel belicht ik de rechtsstatelijke elementen uit *Leviathan*, en vertaal ik die naar een aantal

---

1 Dit artikel werd in eerste instantie voorbereid ten behoeve van de debatavond 'Hoe modern is de *Leviathan*?' op 5 december 2019 in Brussel, en steunt en bouwt voort op Adams (2007). Dit artikel verscheen eerder als: Adams (2020).

Dank aan Emma Cohen de Lara (UvA), Pieter Ippel (UCR/UU), Corien Prins (WRR/Tilburg) en Thijs Adams voor hun commentaar.

2 Grunberg geeft tevens aan dat het moeilijk is te onderscheiden tussen een gevoel van veiligheid en de realiteit.

3 Op Grunberg kom ik kort terug in sectie 4.a. van dit artikel.

4 Voluit: *Leviathan. Or the Matter, Forme & Power of A Common-Wealth Ecclesiasticall and Civil*. Er bestaan vele edities van dit werk. Hier verwijs ik naar de hoofdstukken en paginering van de Nederlandstalige editie, vertaald door W.E. Krul: Hobbes (2010). *Leviathan*. De term 'Leviathan' ontleende Hobbes aan het Bijbelboek Job, waar het staat voor de toestand van vóór de schepping, toen alles in duistere watervloed geborgen was, en die werd verpersoonlijkt in het zeemonster met die naam. Het komt voor het eerst voor in het achtste vers van het derde hoofdstuk van het boek Job en verder in de hoofdstukken 40-41. Daarnaast ook in de Psalmen 74:14 en 104:26, en bij de profeet Jesaja 27:1.

hedendaagse situaties. Daarbij besteed ik aandacht aan wat Hobbes ons in tijden van crisis kan leren, maar ook aan de blijvende inzichten die hij ons als constitutioneel en rechtsstatelijk denker heeft te bieden. Het gaat dan over de aanvaarding van staatsgezag en de betekenis van vrijheid, over de aard van representatie en over wat nodig is om geweldloos met elkaar samen te leven. Allemaal erg actuele vragen. Maar voor ik daaraan toekom, moet ik eerst iets zeggen over waarom Hobbes door zo velen als absolutist wordt opgevoerd

2. Hobbes als absolutist

Hobbes was in zijn dagen persoonlijke getuige van een heel aantal politieke conflicten en uiterst destructieve burger- en religieuze oorlogen. Hij leefde tijdens een van de turbulentste perioden uit de Europese en Engelse geschiedenis, waarin miljoenen dodelijke slachtoffers vielen (Dunn 1979, Donner 1987).⁵ Dat vormde voor hem het bewijs waartoe een gebrek aan centraal overheidsgezag zou kunnen leiden. Sterker nog, Hobbes was geobsedeerd door de conflicten tussen parlement en royalisten die Engeland in zijn dagen doorstond. Deze conflicten kenden als directe oorzaak een amalgaam van meningsverschillen over kwesties zoals geld, macht en godsdienst, met de Engelse burgeroorlog van 1642 tot 1649 als hoogtepunt. De *presentatie* van de politieke en staatkundige theorie van Hobbes houdt rechtstreeks verband met deze levenservaring: het komt er wat Hobbes betreft op aan om te allen prijze oorlog te vermijden. Het is de soeverein die daarvoor garant moet staan. In de bekende apocalyptische beschrijving van de zogenaamde natuurtoestand schetst hij wat er kan gebeuren als sterk overheidsgezag ontbreekt:

In deze toestand is er geen plaats voor doelgerichte arbeid, want het is niet zeker dat deze resultaat zal hebben; er is dan ook geen landbouw; geen scheepvaart, en geen gebruik van goederen die over zee kunnen worden aangevoerd; geen architectuur; geen werktuigbouw, om dingen te verplaatsen en te verwijderen die veel kracht vergen; geen kennis van het aardoppervlak; geen tijdrekening; geen beeldende kunst; geen letterkunde; geen maatschappelijk leven; en wat het ergste is, een voortdurende angst voor en dreiging van een gewelddadige dood; het menselijk bestaan is er eenzaam, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort. (2010: XIII, 98)

5 Voor biografische gegevens over Hobbes zie vooral Martinich (1999: 390).

Hobbes evoceert een wetteloze situatie waarin mensen elkaar naar het leven staan door de totale vrijheid die ze hebben. Dat heeft ook te maken met de begeerten waarmee ze behept zijn: wedijver leidt ertoe dat men elkaar bestrijdt uit winst oogmerk, de eerezucht veroorzaakt conflicten omdat mensen hun reputatie willen hooghouden, en uit wantrouwen valt men elkaar aan om zelf veilig te zijn (2010: XI, 79).⁶ Vandaar dat er een gemeenschappelijke macht nodig is die voorkomt dat dit aanleiding geeft tot ‘een toestand die we oorlog noemen, en wel een oorlog van allen tegen allen [...] waarin iedereen ieders vijand is’ (2010: XIII, 97).

Vanuit zijn ervaring met geweld en oorlog⁷ komt Hobbes tot een pleidooi voor de instelling van een soeverein, de leviathan of de ultieme machthebber, die garant moet staan voor het overleven van de mens. Hij gebruikt daarvoor de fictie van een sociaal contract: de burgers roepen op een zeker moment die soeverein eenzijdig door middel van een sociaal contract in het leven; *pouvoir constituant originaire*. De soeverein is dus de plaats waar alle macht samenkomt. Hij wordt bovendien uitgeroepen tot vertegenwoordiger van de *politieke gemeenschap*, en niet tot vertegenwoordiger van de burgers zelf. Het is

een ware eenwording van hen allen [die hem stichten], in een en dezelfde persoon, die tot stand komt door een overeenkomst van iedereen met iedereen, alsof iedereen tegen ieder ander zou zeggen: *Ik autoriseer deze mens of deze vergadering, en sta mijn recht om mij zelf te besturen aan hem af, op voorwaarde dat gij ook uw recht aan hem afstaat, en op dezelfde wijze al zijn handelingen autoriseert*. Als dit is gebeurd, noemen we de menigte in één persoon verenigd, een STAAT, of in het Latijn CIVITAS. Dit is de geboorte van de grote LEVIATHAN, of liever (om ons eerbiediger uit te drukken) van de *sterfelijke god*, aan wie wij onder de *onsterfelijke God* onze vrede en veiligheid danken. (2010: XVII, 132)

6 Mensen zijn als wolven voor elkaar ('Homo, homini lupus') zegt men dan weleens. Een frase overigens die veelvuldig aan *Leviathan* wordt toegeschreven, maar die als zodanig in dat boek niet wordt gebruikt; zie Johnson (1982); Achterhuis (1988: 15 & 61).

7 Hobbes stelt overigens dat er in de natuurtoestand niet noodzakelijk structureel geweld heerst. Het gaat hem ook om de *dreiging* van oorlog, om de *angst* dat die steeds opnieuw kan uitbreken en om de onzekerheid die dat met zich brengt (2010: XIII, 98).

Meer algemeen tekent zich in Hobbes' politieke en staatkundige denken een antwoord af op de uitdagingen van de zich ontwikkelende moderniteit en de onzekerheden die dat met zich bracht. Hobbes' tijd werd niet alleen gekenmerkt door godsdienstoorlogen als gevolg van de opkomst van de reformatie, maar ook door wetenschappelijke revoluties (de fysica van Newton en Galilei), door de ontdekkingsreizen die sinds de vijftiende en zestiende eeuw hebben plaatsgevonden (de confrontatie met andere culturen, en het daaruit voortvloeiende relativisme), door het ontstaan van grootschalige handel, de uitvinding van de boekdrukkunst, het wegvallen van de zekerheid van de feodale gezagsstructuur (met meer gelijke verhoudingen tot gevolg) et cetera.⁸

Hobbes voelde als geen ander aan dat deze ontwikkelingen, door de resulterende competitie tussen mensen onderling, onzekerheid en samenlevingsproblemen zouden veroorzaken.⁹ Juist de gevolgen daarvan worden in zijn schets van de natuurtoestand geprojecteerd. Voor hem veranderde daardoor tevens de rol van de politiek en het recht. In het werk van Hobbes wordt de staat vooral gezien als een menselijke creatie: politiek en recht werden niet meer in de eerste plaats vanuit een religieuze overweging benaderd, maar veeleer als een vraagstuk van conflictbeheersing en ordening van de samenleving (vrede, oorlog en veiligheid).

Vooraf in hoofdstuk XVIII benadrukt hij niet alleen de ondeelbaarheid van de soeverein, maar ook het absolute ervan. Er staat in opgesomd wat de soeverein allemaal gerechtigd is te doen: vrede sluiten en oorlog verklaren, geschilbeslechting, regels opstellen, eigendom regelen, ministers en raadslieden kiezen et cetera. Veel ademruimte lijkt er voor de burgers niet te zijn. Maar daar heeft Hobbes wel een uitleg voor:

Iemand zou nu kunnen tegenwerpen dat het maar een beklagenswaardige positie is om onderdaan te zijn. [...] [Maar zulke] mensen denken er te weinig over na dat het bestaan nooit vrij van ongerief kan zijn, en dat het ergste wat een volk als geheel kan overkomen, onder welke vorm van regering dan ook, nauwelijks merkbaar is vergeleken bij de ellende en de gruwelijke rampen waarmee een burgeroorlog gepaard gaat, of de teugellose toestand

⁸ Ik verwijs hier naar het mooie wetenschapshistorische boek van Cohen (2007).

⁹ In een aantal passages in hoofdstuk XIII (zie p. 97) omschrijft hij de problemen die gelijkheid in de natuurtoestand met zich brengt. Het is onder andere door het faciliteren van die gelijkheid dat de soeverein vrede en stabiliteit kan garanderen. Het is een onderwerp dat via de route van schaarste ook door Achterhuis werd gethematiseerd: Achterhuis (1988: 365).

waarin mensen verkeren zonder heer en meester, die niet aan wetten zijn onderworpen en geen dwingende macht kennen [...]. (2010: XIX, 140-141)¹⁰

Absolute macht is noodzakelijk, aldus Hobbes, want de burgers missen een helder inzicht in hun eigen begeerten en omstandigheden. Totale gehoorzaamheid is nu eenmaal de prijs voor vrede. Beter een slechte dan geen soeverein, zo lijkt hij te zeggen. Keer op keer benadrukt hij het belang van die soeverein. En juist omdat de soeverein geen partij is bij het sociale contract op grond waarvan hij zijn macht verwerft – hij wordt immers eenzijdig in het leven geroepen – hoeft hijzelf zich niet aan dat contract te houden. Hij kan doen wat hij wil, zoals het een absolutistische heerser betaamt. Op de bekende oorspronkelijke titelpagina van *Leviathan*, waarop de soeverein als een massief lichaam van achter de horizon verschijnt en het vredige land overziet en overheerst, wordt die constructie met kracht visueel gemaakt: dat wat er op het eerste gezicht uit ziet als het maliënkolder van de soeverein (of zijn het de schubben van een zeemonster?¹¹), die zowel wereldlijk zwaard als bisschopsstaf in zijn handen draagt, blijkt bij attent kijken een weergave van de personen die de leviathan hebben gesticht en die nu door zijn lichaam zijn opgenomen en aan hem zijn onderworpen.¹²

3. De rechtsstatelijke Hobbes

De maatschappelijke en politieke crises waarmee Hobbes werd geconfronteerd en die de vormgeving en presentatie van zijn *Leviathan* hebben getekend, leiden ertoe dat het boek *kan* worden gelezen als een pleidooi voor absoluut staatsgezag. Hobbes heeft zijn politieke theorie over de absolute soeverein zo sterk ingezet, ook visueel, dat vooral zijn stellingen daarover overheersen. Toch reikt zijn werk meer inzichten aan dan dat aspect alleen. Eigenlijk wordt het pas dan echt interessant, omdat er in directe zin al heel wat actuele inzichten in te herkennen vallen.¹³

10 Zie tevens hoofdstuk XIX, p. 141.

11 Zie voetnoot 4.

12 Merk ook op dat uit de titelpagina verder blijkt dat de leviathan inderdaad heerst, of kan heersen, over alle aspecten van het leven: de kerk, het leger en alle andere instituties en middelen die daartoe behoren. Zie: https://www.norton.com/college/english/nael/17century/topic_3/hobbes.htm.

13 Zie daarover ook Witteveen (2003).

Voor de hand ligt dan de constatering dat zich in de conceptuele vormgeving van het sociale contract wel degelijk een begin van een democratisch legitimeitsoordeel aftekent. Het zijn immers de mensen zelf die door het creëren van de soeverein een vorm van politieke macht bewerkstelligen. En die mensen doen dat, in de natuurtoestand, als gelijken in vrijheid. Dat die natuurtoestand en het sluiten van het sociale contract historische ficties zijn (hoewel de schets van de natuurtoestand voor Hobbes zelf, gezien zijn levenservaring, toch ook weer niet zo fictief leek), doet aan die constatering niets af.

In hoofdstuk XXX lezen we over de soeverein als de hoeder van het algemene belang. Niet alleen knapt hij het ‘vuile werk’ van de rechts- en ordehandhaving op, zodat de burgers zich daarover niet meer hoeven te bekommeren, hij ziet voor zichzelf ook een rol als opvoeder in rechtvaardigheid; als iemand met taken die het welzijn van het volk als geheel op het oog hebben.

DE TAAK van de soeverein, of dit nu een vorst is of een vergadering, is het doel waarmee hem de soevereine macht wordt toevertrouwd, namelijk het bevorderen van de *veiligheid van het volk*. [...] *Met veiligheid bedoel ik hier overigens niet alleen lijfsbehoud, maar ook alle andere genoegens van het leven die iemand rechtmatig, zonder dat de staat in gevaar komt of schade loopt, door eigen inspanning kan verkrijgen.*

Dit betekent dat de soeverein zorg moet verlenen aan individuele personen, behalve door hen te beschermen tegen schade wanneer zij hierover klagen, maar dat hij algemene voorzorgsmaatregelen moet treffen, door de juiste leerstellingen en voorbeelden te laten onderwijzen en door goede wetten te maken en ten uitvoer te leggen, zodat iedereen aan de hand hiervan zijn eigen zaken kan inrichten. (2010: XXX, 247)¹⁴

Er zijn nog heel wat passages over wat het betekent een redelijke soeverein te zijn. Zo pleit Hobbes in datzelfde hoofdstuk voor het heffen van (al dan niet proportionele) belastingen, is hij voorstander van gelijke rechtsbedeling en transparante en duidelijke wetgeving zodat de mensen niet misleid kunnen worden, en ook van overheidsmaatregelen die ervoor zorgen dat eenieder zelf in levensonderhoud kan voorzien. Hij meent dat landloperij voorkomen moet worden (door het herverdelen

14 Eigen cursivering.

van mensen over het land, naar die plaatsen waar ze nuttig kunnen worden ingezet (werkplicht!). Hij waardeert het belang van letterkunde en cultuur et cetera (2010: XXX, 254-256). Het zijn allemaal maatregelen die de welvaart van het land en het welzijn van zijn burgers moeten bevorderen. Daarvan zou een dempende invloed op conflicten uitgaan. De taak van de soeverein om lijfsbehoud te garanderen, gaat zo begrepen dan ook verder dan wat in directe zin uit die taak af te leiden valt.¹⁵

Interessant is ook de passage waarin hij zijn wetgevingsopvatting bepleit, en waarin hij een mooie metafoor gebruikt:

Wetten (die niets anders zijn dan door de staat afgekondigde spelregels) dienen immers niet om mensen iedere vrijwillige handeling te beletten, maar om hun richting te geven en hun koers zodanig te sturen dat zij geen schade ondervinden van hun eigen plotseling opkomende begeerten, onnadenkendheid of roekeloosheid. Heggen worden ook niet aangelegd om reizigers te hinderen, maar om hen op het pad te houden. Daarom is een wet die niet nodig is geen goede wet, want zij beantwoordt niet aan het doel van de wet. (2010: XXX, 255-256)

Niet alles is gebonden, zo blijkt. Maar uiteraard is ook niet alles vrij. En de wet dient daarbij als veilige gids. Of om een andere metafoor te gebruiken: de wet als winterdijk,¹⁶ die de stroom van het handelen stuurt en grenzen stelt aan de menselijke begeerten, maar die toch op een afstand blijft. Tussen de zomer- en de winterdijk, in de uiterwaarden, heeft de rivier van het menselijk handelen behoorlijk vrij spel. Sterker nog, de uiterwaarden zijn zeer vruchtbaar, precies omdat het water van de rivier er regelmatig zijn gang kan gaan. Slechts indien de rivier te onstuimig wordt en het water een te hoge stand bereikt, dient de soevereine winterdijk de burgers die in de nabijheid van de rivier wonen te beschermen tegen overstromingen.

15 Zie tevens Tuck (1989: 72-73).

16 De metafoor van de winter- en de zomerdijk komt van Trappenburg, die ze gebruikte om de relatie tussen wetgeving en biomedische ethiek te duiden: Trappenburg (1998); Witteveen (2003: 116).

Zo maakt Hobbes ook een onderscheid tussen de soeverein *als burger* en de soeverein *als soeverein*. Hij stelt dat de soeverein als burger ook aan de civiele wetten is onderworpen.¹⁷ Daardoor komt een vorm van rechtsstatelijke legaliteit in zicht. Als burger moet de soeverein zich immers houden aan de wetten waaraan alle andere burgers zijn onderworpen.¹⁸ Ongecontroleerde machtsuitoefening moet wat dat betreft worden vermeden.

Maar de grootste vrijheid ligt toch wel besloten, aldus Hobbes, in het stilzwijgen van de wet. Dan is de burger vrij en hoeft hij dus niet af te wachten tot de soeverein iets beveelt: ‘In de gevallen waarin de soeverein geen regel heeft voorgeschreven, heeft de onderdaan de vrijheid om te doen of te laten overeenkomstig zijn eigen oordeel’ (2010: XXI, 166). Hobbes denkt dan bijvoorbeeld aan de vrijheid van koop en verkoop en van andere wederzijdse overeenkomsten, aan de vrijheid om een eigen woonplaats, levensonderhoud en beroep te kiezen, en aan de vrijheid om de eigen kinderen groot te brengen op de manier die men zelf wenselijk acht.¹⁹

De burger kan door deze vrijheden dus ook voor zijn eigen belangen opkomen, en de wet kan dan vooral dienen om socialiteit te bevorderen eerder dan initiatief af te remmen.²⁰ Cruciaal bij dat alles is natuurlijk wel dat mensen zich aan hun afspraken houden. Vandaar de zogenoemde natuurwetten,²¹ die rechtstreeks uit de Bijbel zijn te halen, en waarvan er volgens Hobbes negentien zijn. De derde staat daarbij wel heel centraal: ‘*dat mensen hun overeenkomsten nakomen*.²² Want overeenkomsten die niet nageleefd worden dienen tot niets, en zijn maar holle woorden’ (2010: XV, 110). *Pacta sunt servanda*. Zonder dat zijn stabiliteit en socialiteit niet mogelijk, en is zelfs het afsluiten van een sociaal contract ondenkbaar.

---

17 Als soeverein is hij dat dus niet. Zie verder ook hoofdstuk XXI, p. 167 en hoofdstuk XXVI, p. 198. Over de gebondenheid aan de wet, rechtsstaat en strafrechtelijke legaliteit, zie Janse (2006: 67-69). Voor het perspectief van het strafrecht, zie De Hert & Colette (2019).

18 En als hij zich als soeverein niet aan de natuurwet houdt, dan zal hij daar verantwoording voor moeten afleggen voor God. Zie de al aangehaalde passage uit hoofdstuk XXX, p. 247.

19 Zie hoofdstuk XXI, p. 161.

20 Aldus W.E. Krul in zijn ‘Nawoord’ bij de Nederlandstalige editie van Hobbes (2010: 548). Zie tevens Curran (2012).

21 De natuurwetten (*leges naturales*) zijn voorschriften, door de rede aan het licht gebracht, op grond waarvan het iemand verboden is zichzelf te gronde te richten of hem de middelen te ontnemen zichzelf te behouden, en datgene na te laten, waardoor hij naar zijn mening het beste bewaard blijft.

22 Eigen cursivering.

En ten slotte vermeld ik de merkwaardige maar ook bijzonder betekenisvolle passage waarin hij stelt dat

[d]e verplichting van de onderdanen tegenover de soeverein blijft net zo lang van kracht, en niet langer, als de macht duurt waarmee hij hen kan beschermen. Want het recht dat mensen van nature hebben om zichzelf te beschermen wanneer niemand anders daartoe in staat is, kan door geen overeenkomst worden opgeheven. (2010: XXI, 168)

Absolute gehoorzaamheid aan de soeverein lijkt absoluut vereist, maar toch ook weer niet helemaal, althans alleen als hij tegemoetkomt aan datgene waarvoor hij is opgericht: vrede garanderen en overleven mogelijk maken. Het lijkt wel alsof Hobbes hier zijn hele redenering weggeeft en de macht van de soeverein compleet onderuithaalt! Is die soeverein nu wel of niet aan het sociale contract gebonden, is hij nu wel of niet absoluut? Hobbes laat zich hier waarschijnlijk uit over wat er kan gebeuren als de soeverein zich niet aan zijn opdracht houdt en er toch een oorlogscrisis uitbreekt. Hij ziet dat als een terugkeer naar de natuurtoestand, waarin de mens weer voor zichzelf mag en moet opkomen.²³ Dat ziet Hobbes natuurlijk liever niet gebeuren. Vandaar dat de passage tevens lijkt te verwijzen naar de aan het begin van deze paragraaf aangehaalde opmerkingen over de redelijke soeverein. Hobbes wist maar al te goed dat geen enkele sterfelijke soeverein zo almachtig kan zijn dat hij de herculische taak van het creëren van orde en veiligheid volledig op eigen kracht kan waarmaken. Daarvoor heeft hij draagvlak van zijn burgers nodig en aandacht voor hun welzijn is dan belangrijk. Enerzijds moeten de burgers dus beseffen dat ze goede redenen hebben om de soeverein te gehoorzamen *in de mate* dat hij voor veiligheid én een zekere welvaart zorgt (Abizadeh 2012). Anderzijds moet juist dat inzicht ook prominent op het netvlies van de soeverein staan. Een abstract 'top down' absolutisme past daar niet bij.²⁴

23 Het gaat hier om het principe van zelf- of lijfsbehoud (een *jus naturale* volgens Hobbes), wat in zijn dagen niet al te controversieel was, aangezien men in de christelijke traditie dat zelfbehoud veelal als een plicht tegenover God begreep (hoewel Christus als zelfoffer illustreert dat het aardse menselijke leven niet ten koste van alles behouden moet blijven). Hobbes omschreef het als een onbepert recht van eenieder, zelfs op het leven en het lichaam van anderen. Het kan, zeker in combinatie met de eerder vermelde begeerten, zomaar leiden tot doodsangst voor elkaar. Zie hoofdstuk XIV, p. 100.

24 Waarschijnlijk heeft Hobbes zelf de spanningen tussen zijn formele soevereiniteitsleer en de sociale werkelijkheid scherp gevoeld. Vermoedelijk daarom komt hij aan het einde van *Leviathan* plots met een nieuwe natuurwet op de proppen, waarin hij weer wat terug lijkt te krabbelen: 'Dat iedereen van nature verplicht is om, zoveel als in zijn vermogen ligt, in tijd >

Het belang van de soeverein en het belang van het volk kunnen niet van elkaar worden onderscheiden. Een soeverein met zwakke onderdanen is een zwakke soeverein, en een volk met een soeverein die niet de macht heeft om hen te regeren zoals hij dat wil, is een zwak volk. (2010: XXX, 256)

4. De hedendaagse Hobbes

Nadere lezing van Hobbes' werk, zo blijkt, reikt veel meer inzicht aan dan het absolutistische aspect ervan alleen. Zijn werk zit vol met spanningen: met formele opvattingen over de minimale taak van de soeverein (vrede garanderen en overleven mogelijk maken) die worden vervlochten met inschikkelijke beschouwingen over de reikwijdte van de vrijheid, en over wat samenleven faciliteert. In het ene register doordenkt hij de uiterste consequentie van een aantal bedreigende maatschappelijk-politieke ontwikkelingen waarmee hij werd geconfronteerd, in het andere schetst hij de ook staatkundige contouren van een leiderschap dat het mogelijk maakt om op vrije wijze met elkaar samen te leven.

Ik durf de stelling wel aan dat Hobbes' werk de tand des tijds niet zou hebben doorstaan indien hij slechts als pleitbezorger van een absoluut heerser kon worden begrepen.²⁵ De context van een burgeroorlog kan weliswaar de specifieke presentatie van *Leviathan* verklaren – en voor Hobbes is in ieder geval de stevige aandacht voor absolute gehoorzaamheid aan de heerser het gevolg van de heel concrete confrontatie met een unieke en gewelddadige dynamiek in een fundamenteel instabiele staat – maar niet de subtiliteit en diepgang ervan.

Zoals dat bij grote denkers vaak het geval is, overstijgt ook het contextbepaalde werk van Hobbes de tijd en ruimte waarin het werd geschreven. In de vorige paragraaf benadrukte ik een aantal passages die ook direct herkenbaar zijn. Maar op een dieper niveau confronteert Hobbes ons in *Leviathan* nog steeds met funda-

---

van oorlog de autoriteit te beschermen waardoor hij in vreedstijd beschermd wordt. Want als iemand aanspraak maakt op een natuurlijk recht op lijfsbehoud, kan hij niet tegelijk aanspraak maken op het recht om degene te gronde te richten door wiens kracht hij behouden blijft. Hij is dan onmiskenbaar met zichzelf in tegenspraak' (2010: 518).

25 Wat de hedendaagse vaak eenzijdige aandacht voor zijn absolutistische denken onverlet laat; bijvoorbeeld van door Hobbes geïnspireerde denkers als Carl Schmitt en al dan niet Amerikaanse neocons. Ik verwijs hier korthedshalve naar McCormick (2017).

mentele vragen over de aanvaarding van staatsgezag en de betekenis van vrijheid, over de aard van representatie, over de grenzen van macht, en over wat nodig is om geweldloos met elkaar samen te leven.²⁶ Het zijn vragen die nog steeds aan de orde zijn, en waarbij zijn denken als startpunt voor een analyse van de actualiteit kan fungeren (ook, hoewel niet alleen, in tijden van crisis). Ik geef een paar voorbeelden.

a. Het rechtsstatelijke potentieel van legaliteit in tijden van crisis

Zoals in paragraaf 3. werd betoogd, realiseerde Hobbes zich maar al te goed dat de soeverein uiteindelijk ook van zijn burgers zelf afhankelijk is. Zonder hun steun is een stabiele staat of samenleving niet mogelijk. Door de afhankelijkheidsrelatie tussen soeverein en burgers te benadrukken komt een vorm van democratische wederkerigheid en legitimiteit in beeld. En hoewel de soeverein zelf (als soeverein) formeel niet aan de wet is gebonden en dus willekeurig zou kunnen handelen, brengt die wederkerigheid met zich dat hij zichzelf beter ook aan de wet gebonden ervaart. Zo verschijnt Hobbes als een vroege vertegenwoordiger van de rechtsstaatgedachte, die onder meer legitimiteit *door* legaliteit bepleit.²⁷

Juist dat element lijkt vandaag een treffende les op te leveren. In de inleiding haalde ik al Arnon Grunberg aan die de coronamaatregelen van de overheid als ‘Hobbesiaans’ bestempelt.²⁸ Het gaat dan om een overheid die een hernieuwd sociaal contract aangaat, om daarna in verregaande mate haar eigen gang te kunnen gaan. Steeds worden burgerrechten beperkt, en parlementaire controlewaarborgen aangepast of zelfs uitgeschakeld. Grunberg brengt de vrijheidsbeperkingen van na 9/11 in herinnering: ‘De antwoorden op de aanslagen van 11 september 2001 bleken fataler dan de aanslagen zelf’. De bevolking zal echter niet protesteren tegen een dergelijke gang van zaken, zo stelt Grunberg, want aan het gevoel van veiligheid kan vrijwel alles worden opgeofferd. Met Hobbes gaat hij niet verder aan de slag; hij zet hem vooral eenzijdig, dat wil zeggen absolutistisch in.

Toch kan Hobbes’ gedachtegoed ook positief worden aangewend, zeker vanuit het perspectief van legaliteit. De Amerikaanse politicoloog en constitutionalist Stephen Holmes heeft in dit verband na 9/11 fascinerend de vergelijking met medische

---

26 Vgl. ook W.E. Krul in zijn ‘Nawoord’ bij de Nederlandstalige editie van *Leviathan*, p. 564.

27 Dyzenhaus beargumenteert deze stelling via een andere weg en met uitgebreide tekstuele ondersteuning: Dyzenhaus (2010: 475). Zie tevens Zagorin (2010); Fox-Decent (2012).

28 Een zoektocht via Google op het trefwoord corona in combinatie met Hobbes en/of *Leviathan*, leert dat Grunberg niet de enige was met die associatie.

crises gemaakt, en vooral met de situatie in spoedvoorzieningen in ziekenhuizen (EHBO, IC's):

Emergency-room doctors and nurses are not the only professionals who, when faced with a disorienting crisis, *limit discretion and abjure gut-reactions, embracing instead a strict adherence to rules and protocols that provide them with a kind of artificial 'cool head'*. [...] Only those who fail to appreciate the gravity of a looming threat would advocate a wholesale dispensing with rules that professionals have developed over time to reduce the error rate of rapid-fire choices made as crises unfold. (2009: 302-303)²⁹

"Als je dan toch grondrechten en vrijheden moet beperken omdat de situatie daartoe aanzet, doe dat dan alleen als ultimum remedium en tijdelijk, op basis van duidelijke en niet te ruim geformuleerde regels, waarbij doel en middel worden gescheiden. Een dergelijke benadering zet aan tot transparantie en controleerbaarheid."

Juist door strikt protocollair en transparant handelen kan men in de gezondheidszorg, waarin men wel vaker met urgente situaties wordt geconfronteerd, het hoofd koel houden. Calamiteiten worden daardoor vermeden en crises hanteerbaar gemaakt. En zo biedt volgens Holmes protocollaire legaliteit ook voor overheden de gelegenheid om crises op een adequate wijze te bezweren, eerder dan die te verergeren door impulsief en oncontroleerbaar te handelen. Vertaald naar het domein van de rechtsstaat: als je dan toch grondrechten en vrijheden moet beperken omdat de situatie daartoe aanzet (iets wat niet vooraf ondenkbaar of uitgesloten is), doe dat dan alleen als *ultimum remedium* en tijdelijk, op basis van duidelijke en niet te ruim geformuleerde regels, waarbij doel en middel worden gescheiden, en handel

29 Eigen cursivering. Zie daarover ook Krygier (2017: 53-54).

er consequent naar. Een dergelijke benadering zet aan tot transparantie en controlebaarheid³⁰, waardoor de kans het grootst is dat de betere beslissingen worden genomen. Want inderdaad, ‘governments that act in the dark too often lose their way. They do the wrong things, catch and harass the wrong people, miss the right ones. Often they blunder, and if ill-motivated they do worse than blunder, because they can conceal their blunders’ (Krygier 2017: 53).

b. De staat als artefact vs. toe-eigening van de staat

In de tweede plaats wijst Hobbes erop dat de soeverein weliswaar uit de volkswil ontstaat, maar er daarna los van moet worden begrepen. Hij is zoals gezegd immers geen partij van het oorspronkelijke sociale contract, en daardoor wordt hij ook onderscheiden van het volk. Doordat burgers na het sluiten van het sociale contract – dat wil zeggen: in de echte wereld – niet langer wordt gevraagd wat goed voor hen is, bijvoorbeeld bij regelmatige verkiezingen, kunnen we Hobbes geen democraat in de hedendaagse betekenis van het woord noemen. Ook had hij geen aandacht voor andere vormen van democratische vormgeving, zoals checks-and-balances en de scheiding der machten. Toch is de macht van de soeverein nooit persoonlijk³¹ en ligt ze besloten in zijn status als houder van ‘the *Office* of the Sovereign Representative’.³² Juist omdat hij zich heeft weten los te wrikken van de massa – omdat de ‘menigte mensen [...] tot één persoon [is] gemaakt’ (2010: XXVI, 125) – kan hij de vertegenwoordiger *van* de staat worden en het algemene belang verwoorden.³³ Dat de staat daarmee een artefact wordt, is een constitutionele vondst die tot op heden geldt als een van de uitgangspunten van iedere democratische ordening (Eijsbouts 1997: 47-49; Zarka 1995). Het gaat dus niet om de persoon maar om de taak, en het maakt de staat tot een denkbeeldige eenheid en een autonome entiteit die niet gereduceerd kan worden tot het persoonlijke of particuliere.

---

30 Dat was ook de teneur van de recente toespraak van Angela Merkel voor de Duitse bevolking: <https://www.sueddeutsche.de/politik/corona-merkel-1.4850747>. Pierre Rosanvallon heeft het in dit verband over ‘leesbaar leiderschap’ in Rosanvallon (2015). Ik verwijs verder naar de bijdragen van Hendriks, A., Roozendaal, B. & van de Sande, S. in het ‘Corona & recht’-thema-nummer van het *Nederlands Juristenblad* van 9 april 2020, waarin onder meer deze thematiek vanuit positiefrechtelijk perspectief wordt besproken.

31 Het kan overigens ook een kunstmatige entiteit zoals een parlement zijn.

32 Zo luidt ook de Engelstalige titel van hoofdstuk XXX.

33 Wat een totaal andere visie betekent in vergelijking met de minstens tot dan heersende doctrine die leerde dat het overheidsgezag door God aan de vorst geschonken was, en dus ‘natuurlijk’ was (2010: XVI, 125).

Vandaag kan een dergelijke visie nog worden begrepen als een alternatief voor onprettige doctrines over de natuurlijke samenhang van de politieke gemeenschap en het volk.³⁴ Dus ook tegen doctrines die de democratie reduceren tot een persoonlijke strijd om de macht (toe-eigening van de staat). Ik verwijs naar messianistische of hooliganeske politici in binnen- en buitenland die met ophitsende taal, of zelfs oorlogstaal, maatschappelijke tegenstellingen aanjagen, daartoe aangevuurd door de zogenoemde echokamers van het internet. Mijn inschatting is dat dergelijk taalgebruik er door de huidige crisis niet minder op zal worden. De rechtsstaat is echter in zijn meest algemene en tegelijk meest kernachtige definitie nu juist dé manier om mensen, culturen, religies en generaties met elkaar te verbinden, ondanks de meningsverschillen – veelvuldige en diepgewortelde! – tussen die groepen over hoe de samenleving eruit moet zien. Dat was in de tijd van Hobbes actueel en vandaag is dat nog onverminderd zo. Dat heeft als consequentie dat het van belang is om een geweldloze omgang te vinden met de spanningen die in een democratie onvermijdelijk bestaan,³⁵ ook en vooral in tijden van crisis. Tegenstellingen aanjagen past daar niet bij, en zeker politieke leiders hebben wat dat aangaat een bijzondere verantwoordelijkheid. Ian Buruma zei het recent als volgt:

Opruiende taal kan er makkelijk toe leiden dat mensen met een neiging tot geweld zich vrij voelen om het ook daadwerkelijk te plegen. Als de president of de premier zegt dat we bedreigd worden door landverraders, dan is het niet alleen geoorloofd om ze te lijf te gaan; het is onze patriottische plicht.³⁶

c. Hoeveel overheid is nodig om vrij te kunnen leven?

Welbeschouwd zou je kunnen zeggen dat Hobbes in zijn natuurtoestand als het ware de kenmerken van een rauwe kapitalistische maatschappij heeft geprojecteerd. Wat dat ons vandaag zou kunnen leren, is dat een ongeregelde markteconomie

34 Vgl. Eijssbouts, die zo'n visie als een antidotum tegen dergelijke onprettige doctrines ziet.

35 Zie daarover vanuit institutioneel perspectief tevens het mooie artikel van Lim A Po (2019).

36 Als de knokploeg het parlement betreedt. *De Standaard*, 14 oktober 2019. Recente debatten in het House of Commons in het VK blijken 'sprekend'. Zie: www.youtube.com/watch?v=rlsG-Gq4pOwM en www.bbc.com/news/uk-politics-49833804 en www.independent.co.uk/news/uk/politics/boris-johnson-brexit-latest-today-deal-diane-abbott-jo-cox-language-a9120911.html en www.youtube.com/watch?v=XcO4QazJiWE&feature=youtu.be.

eenvoudig kan leiden tot een instabiele samenleving en rechtsstaat. De overheid – hoe ook geconstrueerd; dat kan voor mij ook een Europese Unie zijn – is nodig om de ontwikkeling van die markt te reguleren en het welzijn van haar burgers te bevorderen.³⁷ Dat wordt gedaan door de grote sociaaleconomische verdelingsmechanismen: collectieve en private verzekeringen, pensioenen, belastingen, onderwijs et cetera. Het is geen toeval dat aandacht wordt gevraagd voor een herwaardering daarvan.³⁸ Hobbes heeft ook wat dat aangaat volgens mij de krijtlijnen uitgezet waarbinnen een rechtsstaat kan functioneren, inclusief een begin van aandacht voor het creëren van een min of meer stabiele middenklasse als een groep van zelfbewuste burgers die niet heel rijk zijn of heel arm en die daardoor in staat zijn voor hun vrijheid en die van het collectief op te komen.

De Engelse historicus John Gray zei het in een interview een aantal jaren geleden als volgt:

De boosdoeners van de vorige eeuw waren de totalitaire systemen: nazisme, communisme. Dat heeft geleid tot een diep wantrouwen tegenover *big government* bij liberale denkers. Intussen leren we dat ook te weinig staat levensbedreigend is. Vrijheid is geen natuurgegeven. Pas de regels van het samenleven maken ons vrij, zoals de filosoof Hobbes al wist: zonder staat val je terug in de oorlog van iedereen tegen allen. Mensen verlangen bescherming van de overheid. Dat gaat verder dan het traditionele monopolie van geweld. Ze willen ook beschermd worden tegen armoede, werkloosheid en uitsluiting. Daarom hebben sociale-markteconomieën ook de grootste legitimiteit bij de bevolking.³⁹

37 Uitgebreid daarover McArthur (2013).

38 Dat wordt vaak gedaan via een pleidooi voor meer structurele aandacht voor de zwakkeren in de samenleving. Zie als voorbeeld het mooie redactioneel van Prins (2020). Deze publicaties hebben het uitgebreider over deze thematiek: Judt (2010: 237); Rosanvallon (2011: 428); zie ook Putters (2018), voor de schriftelijke weergave van de Witteveen-lezing 2018.

39 *De Standaard*, 8 april 2004.

5. Tot slot

Ik las ergens dat het momenteel gouden tijden zijn voor cipiers met een autoritair karakter. Ik heb proberen duidelijk te maken dat dergelijke figuren er niet op moeten rekenen zich al te zeer aan Hobbes te laven. In retrospectief zijn in zijn *Leviathan* prominent de contouren te herkennen van wat wij vandaag een democratische rechtsstaat noemen. Hobbes is volgens mij vooral een denker die vormgaf aan de structuren en principes van de moderne burgerlijke samenleving. Juist daardoor blijft hij aanzetten tot reflectie over wat nodig is om in een rechtsstaat te leven, ook in tijden van crisis.

Literatuur

- Abizadeh, A. (2012). The Representation of Hobbesian Sovereignty: Leviathan as Mythology. In: S.A. Lloyd (Ed.), *Hobbes Today: Insights for the 21st Century* (pp. 113-152). Cambridge: Cambridge University Press.
- Achterhuis, H. (1988). *Het rijk der schaarste. Van Hobbes tot Foucault*. Amsterdam: Ambo.
- Adams, M. (2007). 'Fear and I were born twins together'. Over de actualiteit van Hobbes' politieke theorie. In: M. Adams & W. Lemmens (Eds.), *In de schaduw van Leviathan. De filosofie van Thomas Hobbes*. Kapellen: Pelckmans/Klement.
- Adams, M. (2020). De rechtsstatelijke Leviathan: Over Thomas Hobbes in tijden van crisis. *Nederlands Juristenblad*, 2020(19), 1395-1402 [1210].
- Cohen, F. (2007). *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Curran, E. (2012). Hobbes's Theory of Rights: A New Application. In: S.A. Lloyd (Ed.), *Hobbes Today. Insights for the 21st Century* (pp. 25-48). Cambridge: Cambridge University Press.
- De Hert, P. & Colette, M. (2019). Naakt binnenstappen met het sociaal contract? Hobbes' actuele strafrechtelijke inzichten nuanceren het absolutistische beeld. In: A. Kinneging, P. De Hert, & M. Collette (Eds.), *Thomas Hobbes* (pp. 152-207). Budel: Damon.
- Donner, A.M. (1987). *Wie maakt de geschiedenis?* Kampen: Kok.
- Dunn, R.S. (1979). *The Age of Religious Wars, 1559-1715*. New York: Norton & Co.
- Dyzenhaus, D. (2010). Hobbes's Constitutional Theory. In: I. Shapiro (Ed.), *Leviathan* (pp. 453-480). New Haven: Yale University Press.
- Eijsbouts, W.T. (1997). Over de context en de kern van Thomas Hobbes' staatsleer. *Theoretische Geschiedenis*, 47-49.
- Fox-Decent, E. (2012). Hobbes Relational Theory: Beneath Power and Consent. In: D. Dyzenhaus & T. Poole (Eds.), *Hobbes and the Law* (pp. 118-144). Cambridge: Cambridge University Press.

- Grunberg, A. (2020). Wij offeren alles op voor een gevoel van veiligheid. *NRC Handelsblad*, 20 maart 2020. Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/20/wij-offeren-alles-op-voor-een-gevoel-van-veiligheid-a3994441>.
- Hobbes, T. (2010) [vertaald door W.E. Krul]. *Leviathan*. Amsterdam: Boom.
- Holmes, S. (2009). In Case of Emergency: Misunderstanding Tradeoffs in the War on Terror. *California Law Review*, 97, 302-303.
- Janse, R. (2006). Het lege natuurrecht van Thomas Hobbes. In: M. Adams & W. Lemmens (Eds.), *Thomas Hobbes. In de schaduw van Leviathan*. Kapellen: Pelckmans.
- Johnson, P.J. (1982). Hobbes and the Wolf-Man. In: J.G. van der Bend (Ed.), *Thomas Hobbes. His View of Man* (pp. 31-44). Amsterdam: Rodopi.
- Judt, T. (2010). *Ill Fares the Land*. London: Allen Lane.
- Krygier, M. (2017). Tempering Power. In: M. Adams, E.M.H. Hirsch Ballin, & A. Meuwese (Eds.), *Constitutionalism and the Rule of Law. Bridging Idealism and Realism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lim A Po, H. (2019). Achterwaartse democratisering in Suriname. Een rechtsstatelijk en institutioneel leerproces. *Nederlands Juristenblad*, 3025-3034.
- Martinich, A.P. (1999). *Hobbes. A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McArthur, N. (2013). 'Thrown amongst Many': Hobbes on Taxation and Fiscal Policy. In: S.A. Lloyd (Ed.), *Hobbes Today. Insights for the 21st Century* (pp. 178-189). Cambridge: Cambridge University Press.
- McCormick, J.P. (2017). Teaching in Vain: Carl Schmitt, Thomas Hobbes, and the Sovereign State. In: J. Meierhenrich & O. Simons (Eds.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt* (pp. 269-290). Oxford: Oxford University Press.
- Nederlands Juristenblad (2020, 9 april). Themanummer 'Corona en recht'. Geraadpleegd van https://njb.nl/media/3702/lr_njb14_2020.pdf.
- Prins, C. (2020). Anderhalve-meter-recht. *Nederlands Juristenblad*, 937.
- Putters, K. (2018). Hoeveel ongelijkheid kan een democratische rechtsstaat verdragen? *Nederlands Juristenblad*, 94-99.

Rosanvallon, P. (2011). *La société des égaux*. Paris: Seuil.

Rosanvallon, P. (2015). *Le Bon Gouvernement*. Paris: Seuil.

Trappenburg, M.J. (1998). De wet als winterdijk. *Ars Aequi*, 802-808.

Tuck, R. (1989). *Hobbes*. Oxford: Oxford University Press.

Witteveen, W.J. (2003). Hobbes en de gekunsteldheid van het gezag. *RegelMaat*, 114-116.

Zagorin, P. (2010). *Hobbes and the Law of Nature*. Princeton: Princeton University Press.

Zarka, Y. (1995). *Hobbes et la pensée politique moderne*. Paris: Presses Universitaires de France.

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

Jean-Jacques Rousseau over sociaal verdrag, eigendom en de rechtvaardige staat

Willem Lemmens

"De eerste die, nadat hij een stuk land had afgezet, durfde te zeggen: dit is van mij, en simpele zielen vond die dit geloofden, was de ware stichter van de civiele maatschappij."

Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over de ongelijkheid*⁴⁰

1. Eigendom en publiek goed

In 1755 en 1762 schrijft het enfant terrible van de Franse verlichting, Jean-Jacques Rousseau, twee teksten die het uitzicht van de moderne politieke filosofie diepgaand hebben beïnvloed: *Discours sur l'origine de l'inégalité* en *Du Contrat Social*. In het eerste werk toont hij aan hoe er een intrinsieke band is tussen het ontstaan van eigendom en de stuitende ongelijkheid in de civiele maatschappij van het ancien régime. In het tweede bepleit hij dat die ongelijkheid kan worden overwonnen door het politieke recht te baseren op een sociaal contract. Bij dit sociale contract is niet langer de arbitraire wil van een soeverein of een geprivilegieerde klasse bepalend voor de wetten en instituties waarop onder meer rechtvaardige eigendomsverhoudingen zijn gebaseerd, maar de algemene wil van de burgers.

---

40 'Le premier qui ayant enclose un terrain, s'avisa de dire, ceci est à moi, et trouva des gens assés simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile.' (Rousseau 1755: 166). Eigen vertaling.

In tegenstelling tot Locke ziet Rousseau het natuurlijke recht op eigendom niet als onvervreemdbaar. Strikt genomen gelden in de natuurtoestand immers geen volwaardige rechten. Het sociale verdrag stipuleert volgens Rousseau dat privé-eigendom in de rechtvaardige staat dient te worden beschermd, maar dat ongelijkheid in eigendom steeds in verhouding moet staan tot het publieke goed of welzijn van alle burgers. Dit welzijn veronderstelt een zo groot mogelijke gelijkheid in status en bezit.

Bejubeld om zijn egalitarisme, onder meer tijdens de Franse Revolutie in 1789, roept Rousseaus contractualisme ook vragen op. Als privé-eigendom dient te worden beschermd door de staat, en die staat tegelijk het publieke welzijn moet bevorderen, hoeveel ongelijkheden in eigendomsverhoudingen zijn dan eigenlijk toegestaan? Ontstaat daar geen conflict tussen vrijheid en welzijn? Op deze vragen geeft Rousseau geen pasklaar antwoord. Vandaag wordt zijn politieke filosofie veelal gelezen als een pleidooi voor een sterke staat die een ongebreidelde bezitsdrang aan banden legt en waar burgers pas echt vrij zijn als ze zo maximaal mogelijk participeren aan de *res publica*.

2. Discours sur l'inégalité: het janusgezicht van de eigendom

In *Discours sur l'inégalité* verdedigt Rousseau dat de notie van eigendom en privébezit in de natuurtoestand, voorafgaand aan het ontstaan van de civiele maatschappij, niet bestaat. Anders dan bij Hobbes heerst volgens Rousseau in de natuurtoestand echter niet noodzakelijk een strijd van allen tegen allen. In deel 1 van zijn *Discours* schetst Rousseau het beeld van de natuurmens als een solitair individu, louter uit op zelfbehoud en nauwelijks betrokken op de ander. Wel benadrukt hij in deel 2 dat de natuurmens vrij snel gevoelig wordt voor eenvoudige vormen van coöperatie, wat wordt versterkt door 'de krachtige passie van de liefde' en 'de gewoonte om samen te leven' in familieverband (Rousseau 1755: 168). Bovendien, aldus Rousseau, kent de natuurmens primitieve, quasi-instinctieve gevoelens van medelijden (*pitié*) en zelfliefde (*amour de soi*).⁴¹ Deze instincten en het familieleven tillen de natuurmens uit boven een blinde overlevingsdrift. De notie van *eigendom* zal

---

41 'Il est donc bien certain que la pitié est un sentiment naturel, qui modérant dans chaque individu l'activité de l'amour de soi même, concourt à la conservation mutuelle de toute l'espèce'. ('Het is dus wel zeker dat het medelijden een natuurlijk gevoel is dat, door in elk individu de activiteit van de zelfliefde te matigen, bijdraagt tot het wederzijdse behoud van de soort.') (Rousseau 1755: 156).

zich pas vestigen na een lang proces van civilisatie, en zal aanleiding geven tot de ‘misdaden, oorlogen, moorden’ van de civiele samenleving (Rousseau 1755: 166). Rousseau acht die morele ontsporing van de mens onder invloed van eigendomsverhoudingen onvermijdelijk. Waarom?

Rousseau leidt in zijn *Discours* het ontstaan van de notie van eigendom af uit wat hij de *perfectibilité* van de mens noemt, het menselijke vermogen tot verheffing uit de natuurlijke conditie door rede en vernuft (1755: 142). Door de vooruitgang in landbouw en industrie en de ontwikkeling van taal ontstaan nieuwe behoeftes en vormen van communicatie tussen mensen. Hoe meer beschaving de mens kent, hoe meer hij in de greep komt van afgunst, eergevoel en de neiging zich met anderen te vergelijken. Zo worden individuen en groepen tegen elkaar opgezet en neemt de ongelijkheid hand over hand toe. In de schoot van particuliere volken (naties) ontstaan klassen van meesters en onderdanen, maar ook de eerste noties van eigendom en bezit, gesanctioneerd door wetgeving en rechtspraak.

Volgens Rousseau heeft zo de natuurlijke vrijheid van de mens plaatsgemaakt voor een maatschappelijke toestand waarin een eerste besef van recht en moraliteit groeit, maar waarin ook de ongelijkheid toeneemt door de hebzucht van de rijken. Bezitsdrang doet onzekerheid ontstaan bij rijk en een grotere schaarste bij arm. Deze nefaste dynamiek wordt versterkt door de *amour propre*,⁴² het ijdele verlangen om in de ogen van de ander prestige en aanzien te verwerven omwille van eigendom en macht. Rousseau ziet *amour propre* als een pervertering van de natuurlijke zelfliefde van de natuurmens (*amour de soi*). Ze versterkt zichzelf naarmate de ongelijkheid toeneemt, ze is immers een begeerte die gebaseerd is op vergelijking. Rousseau herkent hierin de wortels van het maatschappelijke kwaad en de ongelijkheid tussen rijk en arm in de Europese naties van het ancien régime.

Volgens Rousseau leert de natuurlijke geschiedenis van de civiele samenleving dat het ontstaan van eigendom en privébezit een onvermijdelijk gevolg is van de maatschappelijke toestand. Daarbij lijkt hij op het eerste gezicht, zoals Locke, een natuurlijk recht op eigendom te erkennen: het individu heeft immers in de natuurtoestand het recht om in zijn zelfbehoud te voorzien en als bezit te claimen wat hij zelf door arbeid verwerft. Dit recht vloeit voort uit de natuurlijke vrijheid van de mens, die onvervreemdbaar is. Maar bij nader inzien, zo stelt Rousseau, is een natuurlijk *eigendomsrecht* geen recht dat door civiele wetten en instituties wordt

42 Ik verkiez de termen *amour propre*, *amour de soi* en *perfectibilité* onvertaald te laten. Mijn omschrijving ervan geeft hopelijk helder genoeg weer wat Rousseau onder deze begrippen verstaat en waarom ze zo moeilijk vertaalbaar zijn.

erkend: het is veeleer een quasi-recht dat voortvloeit uit de natuurlijke vrijheid om het eigen bestaan te verzekeren. Zodra mensen samenleven geldt dit recht niet meer. Zo brengt reeds het ontstaan van de familie, aldus Rousseau, het idee van 'een soort van eigendom' met zich: maar dat idee stoelt op de keper beschouwd al op de erkenning van een primitieve sociale institutie en doorbreekt de natuurlijke eigendomsclaim (1755: 167). Zodra het individu zich socialiseert, ontstaat de strijd om prestige, die samenhangt met eigendom. Die gecorrumpeerde maatschappelijke toestand creëert ongelijkheid en maakt ook de notie van een onvervreemdbaar natuurlijk recht op eigendom leeg en betekenisloos.

3. Du Contrat Social of de vraag naar de legitieme soeverein

Rousseau geeft aan zijn *Du Contrat Social* een veelzeggende ondertitel mee: *Principes du Droit Politique*. In dit werk wil hij niet zozeer, zoals in het vertoog over de ongelijkheid, de natuurlijke geschiedenis schetsen van de morele corruptie van de moderne mens, en aangeven welke rol verstoorde eigendomsrelaties daarin spelen, maar zoeken naar de politieke principes – het recht, de wetten – waarop een rechtvaardigere samenleving kan worden gebouwd. Dat zal voor Rousseau een samenleving zijn waardoor net de gelijkheid onder de burgers als morele wezens wordt gerealiseerd. Onder een meer gelijke samenleving verstaat Rousseau niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, een samenleving waar de rijkdom gelijk is verdeeld (Dent 1992: 115-116), maar wél een samenleving waar burgers zich wederzijds erkend weten als morele subjecten en zich gezamenlijk en uit vrije wil identificeren met de *res publica*. Feitelijk zal dat dan toch een samenleving moeten zijn die ijdele bezitsdrang en de effecten van *amour propre* bestrijdt en dus geen al te grote verschillen in rijkdom toelaat.

"De gelijkheid onder de burgers als morele wezens wordt gerealiseerd waar burgers zich wederzijds erkend weten als morele subjecten en zich gezamenlijk en uit vrije wil identificeren met de *res publica*."

Hoe bepleit je de noodzaak van zo'n samenleving, waarin waarachtig burgerschap wordt gerealiseerd? In zijn *Contrat Social* merkt Rousseau op: 'Wat de mens verliest in het sociaal verdrag is de natuurlijke vrijheid en een onbeperkt recht om te nemen wat hij kan; wat hij wint, is de burgerlijke vrijheid en de beschikking over alles wat hij [legitiem] bezit' (1762: 364). De vraag is natuurlijk: wat verstaat Rousseau precies onder die burgerlijke vrijheid? En hoe weet die burger wat hij legitiem bezit en waarover hij vrij kan beschikken? Het korte, enigszins tautologische antwoord, is: vrijheid, en de legitieme claims ermee verbonden, worden door de burgers zelf ingevuld. Het uitgebreidere antwoord luidt als volgt.

Wanneer je individuen vrij en volgens hun eigen rede laat nadenken over de samenlevingsvorm waarin zij zo maximaal mogelijk kunnen voorzien in hun zelfbehoud, en tegelijk het behoud van de condities en middelen die daartoe bijdragen (bijvoorbeeld familie, bezit en lichamelijke integriteit), dan zullen zij ongetwijfeld bereid zijn zich in twee opzichten aan elkaar te binden. Ten eerste, aldus Rousseau, zullen zulke individuen bereid zijn een associatie aan te gaan met elkaar, waarin zij die associatie of gemeenschap zélf zien als de beste garantie om zichzelf te handhaven volgens condities die meer zekerheid, vrijheid en wederzijds vertrouwen garanderen dan een toestand waarin die associatie *niet* bestaat. Op die wijze, zo meent Rousseau, ontstaat uit de individuele wil van elke individu apart, een nieuw soort wil, de algemene wil (*Volonté Générale*), waarin het belang van allen samenkomt en als het dynamische principe gaat fungeren van een nieuw, artificieel lichaam: de politieke samenleving (1762: 360-61, 368-72). Als dit collectieve lichaam eenmaal is gecreëerd, en dus een diep besef van een gemeenschappelijk goed of *res publica* bestaat, zal diezelfde algemene wil zichzelf op een tweede wijze binden: hij zal zichzelf tot legitieme soeverein of legitiem staatsgezag uitroepen, en alle participanten aan het sociale verdrag onderwerpen aan zijn macht. Voor zover de burgers zelf dus die machtsuitoefening over de *res publica* afroepen, zo stelt Rousseau, zijn ze tegelijk machthebber en onderdaan en winnen ze dus een nieuw soort vrijheid, die de natuurlijke vrijheid in de natuurtoestand transformeert en overstijgt.

De civiele samenleving die zo tot een soeverein lichaam, de staat, is getransformeerd, kan dan diverse vormen aannemen, maar ze zal steeds slechts in zoverre berusten op een legitieme politieke orde, als de wetten die zij uitvaardigt, de instituties die zij creëert en de posities en gezagsvormen die zij erkent, berusten op de algemene wil, of nog, de uitdrukking zijn van de gezamenlijke wil van de burgers, en niet van een particuliere groep die geen oog heeft voor de algemene wil en de door de burgers en de door hen, via hun zelfgekozen wetgevers, uitgevaardigde wetten.

4. Eigendom, staat en rechtvaardigheid

Een rechtvaardige staat, zo leert *Du Contrat Social*, zal nu met betrekking tot eigendom en eigendomsverhoudingen duidelijk moeten inzetten op gelijkheid en het bestrijden van ijdele bezitsdrang. Hoe een en ander het best wordt georganiseerd, en hoe echt rechtvaardige wetten op het vlak van eigendom en bescherming van privébezit er precies moeten uitzien, leert Rousseau ons niet. Wél lijkt hij voorstander van een republikeins politiek bestel waarin collectief welzijn boven individuele rijkdom staat en materiële welvaart wordt nagestreefd om de mens als moreel wezen te verheffen. Individuele verrijking is er geen doel op zich, en zelfs moreel laakbaar. De strekking van Rousseaus visie op dat vlak kan worden toegelicht aan de hand van een specifieke passage over natuurlijke vrijheid en grondbezit.

In het vertoog over de ongelijkheid, zo gaf ik al aan, erkent Rousseau geen onvervreemdbaar eigendomsrecht: de notie van eigendom veronderstelt een legitieme rechtsorde, en dus politieke instituties, om als zodanig te worden erkend. In *Du Contrat Social* licht hij dat als volgt toe: ‘het recht van de oorspronkelijke eigenaar (*occupant*), hoewel meer reëel dan dat van de sterkste, wordt pas een echt recht na de institutie van de eigendom (*après l'établissement de celui de propriété*)’ (Rousseau 1762: 365). Wat Rousseau hier eigenaarschap noemt, heeft letterlijk gesproken betrekking op land of bezit van grond: in navolging van Pufendorf kan er echter ook bezit van allerlei goederen onder worden verstaan (Rousseau 1762: 1450 (noten)).

Vervolgens stipuleert Rousseau dat om daadwerkelijk het recht van oorspronkelijk eigenaarschap van een stuk grond te laten gelden, er aan welbepaalde condities moet zijn voldaan: (i) een terrein moet nog niet door iemand bewoond zijn; (ii) men mag slechts zoveel bezitten aan grond (goederen) als men nodig heeft om in zijn bestaan te voorzien; (iii) men mag geen bezit claimen van grond (goed) door een ‘ijdele ceremonie’, maar enkel op grond van ‘arbeid en cultivatie’ (Rousseau 1762: 366). Rousseau besluit dit hoofdstuk met een veelzeggende observatie. Het kan gebeuren, zo merkt hij op, dat mensen zich verenigen zonder dat zij al iets bezitten en vervolgens als groep een terrein (grond) bezetten dat voor allen nut kan opleveren. Wanneer zij dat doen, kunnen zij deze grond verdelen op basis van strikte gelijkheid (iedereen evenveel) of volgens proporties bepaald door de soeverein of het politieke gezag (Rousseau 1762: 367). ‘Op welke wijze ook die toe-eigening gebeurt,’ zo verduidelijkt Rousseau, ‘het recht dat ieder particulier heeft over zijn stuk is altijd ondergeschikt aan het recht dat de gemeenschap heeft over allen, zonder het welke er geen soliditeit zou zijn in de sociale band, noch een reële kracht in de uitoefening van de macht door de soeverein’ (1762: 367).

Uit deze passage leren we het volgende. Ten eerste, de notie van *rechtmatige* eigendom veronderstelt voor Rousseau steeds al een politieke orde waarin vastgelegd wordt wanneer iemand rechtmatig een goed (bijvoorbeeld een stuk land) claimt. Ten tweede, die claim is gebaseerd op de individuele vrijheid van de bezitter om door arbeid of bewerking van een goed in zijn fundamentele behoeftes te voorzien. Ten derde, als er eenmaal een politieke associatie is waarbinnen goederen verdeeld worden, dan hangt het van de wetgever (de soeverein) af welke verdeling als billijk en rechtvaardig geldt: op dat ogenblik wordt de individuele eigendomsclaim ondergeschikt aan de claim die de gemeenschap, bij monde van de wetgever, desgevallend op de goederen of rijkdom binnen een groep kan leggen. Meer zelfs: die verdeling zal zo moeten gebeuren dat de sociale cohesie binnen de politieke gemeenschap maximaal wordt bevorderd en de soeverein (de staat) een reël gezag kan blijven uitoefenen.

In een notendop weerspiegelt deze passage een aantal cruciale principes van het sociale verdrag volgens Rousseau. Vooreerst blijkt hoe belangrijk het staatsgezag is om te bepalen wat rechtmatige eigendom is en welke principes van verdelende rechtvaardigheid zullen gelden in de samenleving. Strikt genomen, zo leert *Du Contrat Social*, is die macht onbeperkt, daarom ook kon de Spaanse koning als absolute monarch op de kust van Zuid-Amerika zijn vlag planten en, bij monde van zijn admiraal de conquistador Núñez Balboa, dit grondgebied opeisen als eigendom van de Spaanse kroon (Rousseau 1762: 366). Tegelijk is er een morele clause van waaruit we kunnen begrijpen waarom privé-eigendom of particulier bezit een essentieel onderdeel vormt voor de vrijheid van het individu en zijn recht op zelfbehoud (dat natuurlijk is en onvervreemdbaar): bezit of eigendom moet in verhouding staan tot de behoeftes van het individu en, wanneer er sprake is van een gemeenschap, van de behoeftes van alle leden van die gemeenschap. Hoewel het dus in principe denkbaar is dat de soeverein (de politieke macht) beslist tot een ongelijke verdeling van de rijkdom, kan die ongelijke verdeling schadelijk zijn voor het collectieve welzijn.

Om die reden, zo bepleit Rousseau in *Du Contrat Social*, is het absoluut wenselijk dat een rechtvaardige samenleving gebaseerd is op een sociaal verdrag waarin alle burgers tegelijk soeverein zijn én als burgers zich voegen naar zelfgekozen wetten die zij zichzelf opleggen, *ook* met betrekking tot rechtvaardige eigendomsverhoudingen en de verdeling van de rijkdom binnen de staat. In zo'n samenleving zal niet getolereerd worden dat bijvoorbeeld een soevereine vorst op basis van een door geweld en willekeur verworven macht zomaar grond usurpeert en zich het eigendom van zijn onderdanen toe-eigent. Eerst dient hij de wil van de onderdanen te kennen

en die te toetsten aan de algemene wil van de gemeenschap. Onmiskenbaar komt daarin een duidelijk egalitaire bekommernis van Rousseau tot uiting, waarin in principe ook de vrijheid van alle onderdanen, *de burgerlijke vrijheid onder de wet*, wordt erkend.

Toch stelt Rousseau onomwonden dat de macht van de algemene wil wel degelijk de uitdrukking is van de soeverein, die op grond van het sociale verdrag alle macht uitoefent en precies de uitdrukking is (en moet zijn) van wat de burgers als collectief lichaam willen. In het sociale verdrag heeft dus klaarblijkelijk de algemene wil voorrang op de particuliere wil van individuen en groepen. Dat is de beste garantie om de verdeling van rijkdom binnen een politieke samenleving zo gelijk mogelijk te organiseren. In dit egalitaire systeem geldt onverminderd dat de soeverein, de staat, het laatste woord heeft over de wijze waarop eigendomsverhoudingen worden georganiseerd, zowel wat betreft de bescherming van privé-eigendom als de herverdeling van de rijkdom binnen een groep (bijvoorbeeld door middel van belastingen).⁴³ Enkel wanneer de burgers een staat vormen waarin ze ook hun eigen wetgever (soeverein) zijn, wordt het meest garantie geboden dat de eigendomsverhoudingen gebaseerd zullen zijn op wetten en instituties die rechtvaardig zijn en daadwerkelijk bijdragen tot het algemene welzijn. Maar dat in zo'n systeem ook de burgers gedwongen worden hun particuliere vrijheid op te geven lijkt zonneklaar. Hoe groot die dominantie van de staat mag zijn, geeft Rousseau nergens in *Du Contrat Social* precies aan. Wel stelt hij in zijn traktaat onomwonden dat het sociale verdrag pas kan werken als de burgers de staat en de gemeenschap die zij hebben gekozen erkennen als een *sacraal* goed. Rousseau bepleit zelfs de nood aan *civiele religie* waarin burgers hun collectieve liefde voor de staat, hun nieuwe God, belijden. Wie zich bekent tot het sociale verdrag, kan zich niet aan deze civiele religie onttrekken: wie haar verraadt, aldus Rousseau, verdient gestraft te worden met de dood (Rousseau 1762: 468).

---

43 Over de rol van belastingen schrijft Rousseau in zijn *Discours sur l'économie politique*, cf. Rousseau 1755: 270. Zie ook: Hans Gribnau, Jane Freknall Hughes (2021).

Literatuur

Dent, N.J.H. (1992). *A Rousseau Dictionary*. Oxford: Basil Blackwell.

Derathé, R. (1988). *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Paris: Vrin.

Gribnau H. & Hughes J.F. (2021). *The Enlightenment and Influence of Social Contract Theory on Taxation*. SSRN Online Paper. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3963285.

Rousseau, J.-J. (1755) (1964). *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. *Oeuvres Complètes III. La Pléiade*. Paris: Gallimard.

Rousseau, J.-J. (1755) (1964). *Discours sur l'économie politique*. *Oeuvres Complètes III. La Pléiade*. Paris: Gallimard.

Rousseau, J.-J. (1762) (1964). *Du contrat social ou, principes du droit politique*. *Oeuvres Complètes III. La Pléiade*. Paris: Gallimard.

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

John Locke in context. De historische opkomst van het moderne sociale contract

Alexander Rosenthal Pubul

1. 'Lockeaans liberalisme' en whig-geschiedenis

De positie van John Locke (1632-1704) in de canon van het westerse politieke denken blijft onaangetast. Deze veelgeprezen 'vader van het liberalisme' vormde de intellectuele verdediging voor de *Whig Revolution* in Engeland (1688) en zou later de politieke geloofsbelijdenis leveren voor de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring (1776). In onze tijd viel de opkomst van het liberalisme als de basis van de wereldorde samen met de opkomst van een Amerikaanse supermacht, voortvloeiend uit de bloedige nationale en ideologische conflicten van de twintigste eeuw. De erfenis van Locke is inderdaad heel breed en veelzijdig te noemen.

Maar al bestaat er consensus over de *betekenis* van het liberalisme (en dus over zijn stichter John Locke), de intellectuele context waaruit het liberalisme van Locke is voortgekomen, lijkt nog steeds slecht te worden begrepen. Een van de boosdoeners is het hardnekkige verhaal van de *Whig history*. Deze benadering neigt ertoe de geschiedenis te interpreteren als een opgaande lijn onder de bescherming van triomferende Engels-protestantse culturen, vanuit de duisternis van het verleden naar een moderne wereld van vrijheid en commerciële welvaart. *Whig history* gaat verder met de dualistische verdeling van historische krachten in helden en schurken, al naargelang zij deze opmars van de vooruitgang ondersteunden of belemmerden.

Zoals Michael J. Connolly (2021) uitlegt:

Na een methode te hebben gevonden, creëerden de Whig-historici een handige definitie van vooruitgang die de klasse bevestigde waaruit zij voortkwamen. Vooruitgang vertegenwoordigde de protestantse Europese principes van individualisme en vrijheid (vaak gedefinieerd als 'doen wat je wilt', in de formulering van Matthew Arnold) en, in het verlengde daarvan, de Whiggery en het liberalisme die ontstonden om dit te verdedigen. Vijanden van de vooruitgang waren de katholieken en de Tories die 'voortdurend dwarslagen' en die, om een gebruikelijke Whig-/liberale uitdrukking te gebruiken, 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis stonden'.

In zo'n simplistisch beeld zou men bijvoorbeeld nauwelijks de grote rol vermoeden van katholieke theologen (tegen wie Lockes tegenstander sir Robert Filmer zijn verhandeling richtte) in de vroege doctrines van natuurlijke rechten en consensueel bestuur. Het kernconcept van het liberalisme, namelijk dat de *natuurlijke rechten* aan het individu toebehoren, is in geen geval een innovatie van Locke of de verlichting. Hedendaagse wetenschappers hebben de intellectuele oorsprong van doctrines over natuurlijke rechten nu tot ver in de middeleeuwen getraceerd en zij werden prominent in de vroegmoderne tijd als gevolg van de debatten van het Spaanse Rijk over de mensenrechten van volkeren in de Nieuwe Wereld.⁴⁴ Wij zullen ons hier concentreren op de ontwikkeling van de moderne socialecontracttheorie, waarin de school van Salamanca een sleutelrol heeft gespeeld. In wat volgt zullen we een complexer beeld schetsen dan de karikatuur van de whig-geschiedenis suggereert; een beeld dat John Locke zal situeren binnen de bredere context van de vroegmoderne Europese intellectuele geschiedenis. Maar eerst zou het nuttig zijn om de centrale uitgangspunten van Lockes liberalisme te definiëren.

---

44 De wetenschappelijke literatuur over deze kwestie is reeds vrij overvloedig. Men kan bijvoorbeeld kijken naar Brett (1997), Tierney (1997) en Tuck (1979).

2. Het liberale liberalisme van Locke gedefinieerd

Eén manier om het klassieke liberalisme van Locke te begrijpen, is het opvatten als een reeks antwoorden op drie eeuwigdurende vragen van de politieke filosofie, die ten minste teruggaan tot de klassieke oudheid:

- Wat is de oorsprong van de politieke samenleving?
- Wat is de basis van politieke verplichting – d.w.z. waarom gehoorzamen?
- Wat is het doel van de politieke samenleving?

Antieke wijsgeren zoals Aristoteles gaven specifieke antwoorden op elk van deze vragen. De oorsprong van de politieke samenleving moet in de menselijke natuur zelf worden gezocht want, zoals de beroemde uitspraak zegt ‘de mens is van nature een politiek dier’ (ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον) (Aristoteles 1944: 1253a). Aangezien er voor Aristoteles geen pre-politieke voorwaarde is, impliceert dat een antwoord op de tweede vraag over de politieke verplichting – er zijn *altijd* heersers en geregeerden geweest. Daarom zegt Aristoteles:

Gezag en ondergeschiktheid zijn voorwaarden die niet alleen onvermijdelijk maar ook opportuun zijn; in sommige gevallen zijn de dingen vanaf het moment van de geboorte gemarkeerd om te heersen of om geregeerd te worden. (Aristoteles 1944: 1254a)

En ten slotte is de vraag naar het doel van de politiek volgens Aristoteles morele voortreffelijkheid of deugdzaamheid:

[...] de politieke gemeenschap moet daarom geacht worden te bestaan omwille van nobele daden, niet slechts om gemeenschappelijk te leven [...]. (Aristoteles 1944: 1281a)

Het liberalisme van Locke kan rechtstreeks tegenover Aristoteles worden gesteld, want hij gaf op elk van deze vragen een ander antwoord. Locke beweert met een beroemde uitspraak dat er een ‘natuurtoestand’ is vóór de politieke samenleving.

Aangezien er in deze prepolitieke toestand geen natuurlijke heersers en geen natuurlijke geregeerden zijn, zal deze natuurtoestand zijn:

[...] een staat van volmaakte vrijheid om hun daden te ordenen, en over hun bezittingen en personen te beschikken, zoals hun dat goedgeeft, binnen de grenzen van de wet van de natuur, zonder toestemming te vragen, of afhankelijk te zijn van de wil van enig ander mens. Een staat ook van gelijkheid, waarin alle macht en rechtspraak wederkerig is, niemand heeft meer dan een ander [...]. (Locke 1689: II.4)

Mensen zijn hier 'gelijk' in die zin dat niemand gezag over anderen mag opeisen, en vrij in die zin dat (binnen de grenzen van het natuurrecht) iedereen mag doen wat hij wil. Zonder enige natuurlijke aanspraak op heerschappij is de enige mogelijke basis voor politieke verplichtingen die heersers en geregeerden binden, *de vrije instemming* om geregeerd te worden en deel te nemen aan de politieke samenleving:

Gezien de MENSEN, zoals gezegd, van nature allen vrij, gelijk en onafhankelijk zijn, kan niemand *zonder zijn eigen toestemming* uit deze positie worden gezet en worden onderworpen aan de politieke macht van een ander. (Locke 1689: VIII.95)⁴⁵

"Voor Locke omvat het begrip 'eigendom' alles waar het individu een natuurlijk recht op heeft, namelijk 'leven, vrijheid en landgoed'. Het eigenlijke doel van de politieke orde is om te beschermen.

Dan rest ons nog de laatste vraag over *het doel* van de regering. Hier lijkt Locke af te wijken van de klassieke traditie van deugdzaamheid als het doel van het politieke leven. In plaats daarvan vertelt Locke ons dat 'het behoud van eigendom het

45 Cursivering toegevoegd.

doel van de overheid is [...]’ (Locke 1689: XI.138). Er moet op gewezen worden dat Lockes opvatting van ‘eigendom’ ruim is – men heeft niet alleen eigendom van dingen en bezittingen, maar ook van zijn eigen persoon. Locke rechtvaardigt bovendien een natuurlijke aanspraak op de goederen van de wereld voor zijn voorziening als de morele basis van eigendom, gebaseerd op de Bijbelse toekenning van heerschappij aan de mens over de aarde, en op het menselijke vermogen om door arbeid de natuur te veranderen (Locke 1689: V.). Dit recht is slechts onderworpen aan het zogenaamde ‘lockeaanse voorbehoud’ dat door Robert Nozick wordt besproken – de verplichting om niet zoveel te nemen dat anderen worden benadeeld (Locke 1689: V.27). Wat centraal staat in zijn versie van het liberalisme, is dat voor Locke het begrip ‘eigendom’ alles omvat waar het individu *een natuurlijk recht* op heeft, namelijk ‘leven, vrijheid en landgoed’ (Locke 1689: VII.87), dat het eigenlijke doel is van de politieke orde om te beschermen.

3. De uitdaging van het absolutisme en het patriarchaat in de zestiende en begin zeventiende eeuw

Lockes liberalisme is uiteindelijk een antwoord op het absolutisme, dat ernaar streeft grenzen te stellen aan de overweldigende macht van de staat. Absolute monarchie, zo moeten we ons goed herinneren, is geen middeleeuwse bestuurstheorie maar een vroegmoderne. De middeleeuwse wereld had Europa opgevat als één enkele *Res Publica Christiana* onder de geestelijke macht van de paus en de wereldlijke macht van de Heilige Roomse Keizer. Het middeleeuwse staatsbestel was bovendien sterk gedecentraliseerd door het feodale systeem. Theologische beginselen en politieke omstandigheden hadden de neiging de macht van middeleeuwse koningen sterk te beperken. In de vroegmoderne periode begon het Europese christendom zich te ontwikkelen tot een systeem van soevereine staten, toen de monarchen in Frankrijk, Spanje en Engeland hun macht over de kerk en de feodale adel lieten gelden en het koninklijke gezag centraliseerden via civiele administraties en beroepslegers. Dit nieuwe systeem van soevereine staten onder absolute monarchen vereiste een intellectuele verdediging om het te legitimeren. Jean Bodin riep in zijn *Six Books of the Republic* op tot één enkele, ongedeelde vorst door terug te grijpen op twee principes uit het Romeinse recht, gevonden bij de jurist Ulpianus. ‘Wat de vorst behaagt heeft de kracht van de wet’ (‘Quod principi placuit legis habet vigorem’) en ‘De vorst is vrijgesteld van de wet’ (‘Princeps legibus solutus’). Dat was in wezen een voluntaristische theorie van het recht – het recht vloeit voort uit de soevereine

wil van de koning, en kan dus niet worden beperkt door iets anders dan die wil zelf.⁴⁶ Een andere theorie ten gunste van het absolutisme die voor onze discussie van belang is, was het patriarchaat. Het belangrijkste pleidooi voor het patriarchaat werd gevoerd in het werk *De Imperandi Autoritate* (1593) van Hadrian Saravia. Daarin pleit Saravia voor de eenheid van koninklijke en vaderlijke macht.⁴⁷ Het politieke gemenebest wordt behandeld naar analogie van het gezin, dus net zoals kinderen natuurlijke onderdanen van hun vaders zijn, zo worden mensen geboren in natuurlijke onderwerping aan koningen – in feite ‘vaders’ van hun koninkrijken. Patriarchalisten beweerden gewoonlijk dat Adam zowel vaderlijk als koninklijk gezag had en dat dit gezag door overerving afstamde, hoewel Saravia betoogt dat het niet nodig is aan te tonen dat alle koningen de directe erfgenaam waren van adamisch gezag (Sommerville 1983: 239). De theorie vond natuurlijk vatbare monarchen zoals Koning James I, auteur van zijn eigen patriarchalistisch traktaat *The True Law of Free Monarchies* (1598).

4. De socialecontracttheorie van de jezuïeten – Het antwoord op het moderne absolutisme

Francisco Suarez s.j., een opmerkelijk jezuïetenfilosoof en theoloog van de school van Salamanca, leverde in zijn *Tractatus de Legibus* (1612) een van de meest intellectueel significante weerleggingen van de patriarchalistische these. Zijn argument tegen het patriarchaat omvat verschillende elementen. Ten eerste maakt hij een onderscheid tussen het ‘economische’ (huiselijke) gezag van de vader in zijn huishouden en het politieke gezag. Voor Suarez ‘had Adam economische macht, geen politieke’ (‘Habuisse Adamum potestatem oeconomicam, non politicam’) (Suarez 1612: I.III). Suarez beweert hier dat vrijheid, niet onderwerping aan gezag, de natuurlijke toestand is waarin mensen geboren worden (‘Ex natura rei omnes homines nascuntur liberi’) (1612: I.II). Suarez beargumenteert op deze basis dat er een prepolitieke toestand moet bestaan (of wat Locke een ‘natuurtoestand’ zou noemen) waarin allen gelijk zijn omdat niemand een natuurlijk recht heeft om over de anderen te heersen. Bovendien behoort de oorspronkelijke soevereiniteit of macht onmiddellijk toe aan de hele gemeenschap (‘potestas ex natura rei est immediate in communitate’) (1612: IV.2). Gezien deze oorspronkelijke toestand van vrijheid en gelijkheid kan het recht om te heersen alleen worden gelegitimeerd

---

46 Voor Bodins discussie over soevereiniteit, zie Bodin (1955), Boek I. Hoofdstuk VIII.

47 Voor een bespreking van Saravia's ideeën, zie Sommerville (1983).

door instemming en de vrije delegatie van bevoegdheden door de gemeenschap aan de soeverein ('[...] necesse est ut consensus communitatis illi tribuatur') (1612: IV.2). Deze overeenkomst om geregeerd te worden (het 'pactum subjectionis') is de primaire basis van de vroegmoderne socialecontracttheorie.

"Het recht om te heersen kan alleen worden gelegitimeerd door instemming en de vrije delegatie van bevoegdheden door de gemeenschap aan de soeverein."

5. Filmers kritiek op het jezuïtische constitutionalisme

Nergens had het debat tussen sociaalcontractconstitutionalisme en koninklijk absolutisme meer urgente praktische relevantie dan in Stuartiaans Engeland tijdens de zeventiende eeuw. Het conflict culmineerde in de gewelddadige Engelse Burgeroorlog (1642-1651) tussen koning en parlement en de regicide van koning Charles I.⁴⁸ De centrale vraag was 'Waar ligt de soevereiniteit?' – bij de koning op grond van goddelijk en natuurlijk recht? Of bij het Engelse parlement als vertegenwoordiger van de soevereine gemeenschap? Sir Robert Filmer (1588-1653) was een fervente royalist, en hij verweet de jezuïeten dat zij de Roundheads van argumenten voor revolutie voorzagen. Als de macht van de koning slechts gedelegeerd was door de gemeenschap, zoals Suarez en Bellarmine beweerden, waarom konden zij die macht dan niet terugnemen en de koning zijn macht ontnemen? Dat was de centrale zorg van Filmers werk *Patriarcha* (1680):

[...] op grond van deze leer hebben beide Jezuiten, en sommige andere ijverige voorstanders van de Geneefse Discipline, een gevaarlijke conclusie getrokken, namelijk *dat het volk of de menigte de macht heeft om de vorst te straffen of te beroven.*

48 Waarin ook de religieuze strijd tussen puriteinen en laudiaanse anglicanen een rol speelde.

De kern van Suarez' argumentatie, die Filmer hoopt omver te werpen, is het idee dat aangezien het gezag van Adam slechts huiselijk was en niet koninklijk, de mensen vrij geboren zijn in plaats van onderworpen:

Suarez de Jezuïet komt op tegen het Koninklijk Gezag van Adam, ter verdediging van de Vrijheid en Vrijheid van het volk; en hij betoogt aldus. Door het Scheppingsrecht (zegt hij) had Adam slechts *Oeconomische* macht, maar geen *Politieke*. (Filmer 1680)

Filmer wil het patriarchalistische argument nieuw leven inblazen door te steunen op Bijbelse exegese om te betogen dat het gezag van Adam zowel vaderlijk als koninklijk was, en ook erfelijk omdat het werd doorgegeven aan de patriarchen en latere koningen. Toen Filmers *Patriarcha* in 1680 postuum werd gepubliceerd, bevond de Engelse restauratiemonarchie zich midden in een nieuwe crisis die deze kwesties opnieuw relevant maakte. Sommige parlementariërs wilden de broer van koning Charles II, James, van de troon stoten, wat leidde tot de Uitsluitingscrisis (1679-1681). Alle geschillen tussen de partij van de koning (tory's) en het parlement (whigs) werden nieuw leven ingeblazen. *Patriarcha* gaf munitie aan het standpunt van de tory's. Het was dan ook tegen Filmers verhandeling dat een ijverige whig met de naam John Locke zijn *Two Treatises* zou richten.

6. Lockes *Two Treatises of Government*

Met de toetreding van koning James II werd het probleem voor Locke en zijn whig-beschermheer, de graaf van Shaftsbury, hoe nu het verzet te rechtvaardigen dat leidde tot de Whigrevolutie van 1688 (die de protestantse monarchie van William en Mary installeerde). Dat probleem werd bemoeilijkt door de invloed van het patriarchalistische argument van Filmer. Het patriarchaat moest dus worden ondermijnd. De eenvoudigste manier om dat te doen zou zijn geweest om openlijk de jezuïtische socialecontracttheorie te verdedigen die Filmer in zijn traktaat had willen aanvallen. Dat zou echter onpolitiek zijn geweest. James II was een rooms-katholiek en daarom probeerden de whigs hem eerst van de troon te stoten en (als dat niet lukte) hem door een revolutie omver te werpen. Jezuïeten zoals Suarez en Bellarmine steunen zou Lockes politieke bedoelingen nauwelijks gediend hebben. Gelukkig was er voor Lockes doel een anglicaanse theoloog in de elizabethaanse periode – Richard Hooker – die vrijwel dezelfde zaak bepleitte

als Suarez, in zijn werk *The Laws of Ecclesiastical Polity*. Locke citeert Hooker in zijn hele *Second Treatise*. De belangrijkste punten kunnen slechts kort worden samengevat.⁴⁹ Locke baseert zich op Hooker wat betreft het onderscheid tussen het vaderlijke en het koninklijke gezag, waarvan de eenheid de basis was van het patriarchalisme: '[...] deze twee machten, het politieke en het vaderlijke, zijn zo volmaakt verschillend en gescheiden [...]' (Locke 1689: VI).⁵⁰ Ten tweede verwijst Locke naar Hooker met betrekking tot het idee van een prepolitieke natuurtoestand: 'aan hen die zeggen dat er nooit mensen waren in de staat van de natuur, zal ik het gezag van de oordeelkundige Hooker niet tegenspreken (*Eccl. Pol.* i. 10)' (Locke 1689: II.15).

Ten derde haalt Locke Hookers bewering aan dat 'zij zagen, dat het leven naar de wil van één man, de oorzaak werd van alle ellende van de mens' (Hooker 1594-1597: I.10) om te argumenteren voor de *ongemakken* van de natuurtoestand die de mens in de richting van een politieke samenleving drijft (Locke 1689: VII.94).⁵¹ Ten vierde gebruikt Locke Hookers bewering over de gelijkheid van de natuurtoestand: 'deze gelijkheid van de mens door de natuur, ziet de rechtvaardige Hooker als zo duidelijk in zichzelf, en boven alle twijfel verheven [...]' (Locke 1689: II.5).

Ten vijfde gebruikt Locke Hooker voor het idee van *toestemming* en *het sociale contract* als basis van politieke verplichting, zich beroepend op Hookers bewering dat 'wetten zijn er dus niet die niet door publieke goedkeuring zo zijn gemaakt (Hookers *Eccl. Pol.* l. i. sect. 10)' (Locke 1689: XI.143).

Kortom, Lockes vertrouwen op Hookers theorie omvat bijna alle centrale elementen van zijn betoog tegen het patriarchalisme. Op al deze punten zijn Hookers standpunten vrijwel identiek aan die van Suarez en Bellarmine die Filmer had aangevallen (en die Locke dus moet hebben gekend). Lockes bijdrage aan de moderne theorie van het sociale contract is daarom niet zozeer een radicale vernieuwing als wel een homogene ontwikkeling vanuit een bestaande traditie van politieke filosofie, die door Lockes revolutionaire politieke doelstellingen enigszins verdoezeld werd.⁵²

49 Voor een uitgebreidere uiteenzetting van Hookers invloed op Locke, zie Rosenthal (2008).

50 Locke (1689). *Second Treatise*, "Of Paternal Power" 71. In feite is de weerlegging van Filmers argument voor de vereniging van het vaderlijke en koninklijke gezag het project van *First Treatise*.

51 Locke (1689). *Second Treatise*. "Of Political or Civil Societies".

52 Dat wil niet zeggen dat de politieke theorie van Locke geen nieuwigheden bevat, zoals het grotere individualisme en de nadruk op eigendom, een minder teleologische versie van het natuurrecht, en zijn *Letter on Toleration*, waarin datgene wat Locke specifiek liberaal noemt misschien wel het duidelijkst naar voren komt.

Literatuur

- Aristoteles. *Politica*. Engelse vertalingen bij Perseus, ontleend aan Aristoteles. (1944). *Aristoteles in 23 Volumes*, Vol. 21, vertaald door H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; Londen, William Heinemann Ltd.
- Bodin, J. (1955). *Six Books of the Commonwealth*. Boek I. Hoofdstuk VIII. Basil Blackwell. Geraadpleegd van http://www.yorku.ca/commnell/courses/3020pdf/six_books.pdf.
- Brett, A. (1997). *Liberty, Right and Nature: Individual Rights in Later Scholastic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connolly, M.J. (2021). The Tory Interpretation of History. *The Imaginative Conservative*, 24 oktober 2021. Geraadpleegd van <https://theimaginativeconservative.org/2021/10/tory-interpretation-history-michael-j-connolly.html>.
- Filmer, R. (1680). *Patriarcha, or the Natural Power of Kings*. London: Richard Chiswell. Geraadpleegd van <https://oll.libertyfund.org/title/filmer-patriarcha-or-the-natural-power-of-kings>.
- Hooker, R. (1594-1597). *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*.
- Locke, J. (1689). *Second Treatise of Government*.
- Rosenthal, A. (2008). *Crown under Law: Richard Hooker, John Locke, and the Ascent of Modern Constitutionalism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Sommerville, J.P. (1983). Richard Hooker, Hadrian Saravia, and the Advent of the Divine Right of Kings. *History of Political Thought*, 4(2), 229-245. Geraadpleegd van <http://www.jstor.org/stable/26212444>.
- Suarez, F. (1612). *Tractatus de Legibus*, I. III.
- Tierney, B. (1997). *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law 1150-1625*. Atlanta: Scholar's Press.
- Tuck, R. (1979). *Natural Rights Theories. Their Origin and Development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

De rechtvaardigheids- theorie van John Rawls

Antoon Vandavelde

In 1971 publiceerde John Rawls *A Theory of Justice*, een boek dat het referentiepunt werd van de hedendaagse Angelsaksische normatieve politieke filosofie. Daarvoor werd het rechtvaardigheidsdenken gemonopoliseerd door marxistische auteurs. Dat was enigszins paradoxaal want terwijl Marx vanuit zijn negentiende-eeuwse sciëntisme eerder misprijzend neerkeek op ethiek (zo komt het ook dat hij zelf over rechtvaardigheid slechts weinig heeft geschreven) werden veel socialistische militanten door hun rechtvaardigheidsgevoel gedreven. De Angelsaksische politieke filosofie van haar kant werd gedomineerd door het utilitarisme. Hier luidt het dat het hoogste maatschappelijke objectief erin bestaat om het algemeen nut te maximaleren. Dan ligt het evenwel voor de hand dat enkelingen of minderheden voor dat overheersende doel mogen worden opgeofferd. Dat wringt natuurlijk met ons spontane rechtvaardigheidsgevoel. Rawls zal zich afzetten tegen het utilitarisme. Over Marx rept hij niet eens. Waarover gaat het nu in zijn visie?

Rawls ziet de maatschappij als een verzameling van *sociale posities*. Sommige daarvan zijn meer of minder geprivilegieerd, andere zijn achtergesteld. De positie die een mens in de maatschappij inneemt, bepaalt wat voor hem of haar bereikbaar is, de verwachtingen die iemand in zijn leven kan koesteren. Dit uitgangspunt is belangrijk om het mensbeeld van Rawls goed te begrijpen. Hij meent dat het in grote mate de maatschappij is, de sociale context, die de posities van een individu bepaalt. Het gaat hier dus om een structureel denken. De vraag is welke structuur van maatschappelijke posities rechtvaardig is. Meer bepaald gaat de rechtvaardigheidstheorie over de *basisstructuur* van de maatschappij, over de meest fundamentele structuren in een maatschappij die de verdeling bepalen van lusten en lasten, rechten en plichten.

De manier waarop Rawls denkt over rechtvaardigheid is ook sterk beïnvloed door het economische denken. Herinner u de speldenfabriek van Adam Smith. Als de arbeiders niet langer elke afzonderlijk speld smeden, maar arbeidsdeling organiseren, dan stijgt hun productiviteit drastisch. De kwestie van de rechtvaardigheid stelt zich dan wanneer dat coöperatieve surplus, dat wil zeggen, het surplus dat het

resultaat is van de maatschappelijke coöperatie, moet worden verdeeld. In onze hedendaagse wereld met zijn uiterst doorgedreven arbeidsdeling is dit probleem natuurlijk nog veel acuter. Honderdduizenden mensen hebben op een of andere manier bijgedragen tot de productie van de computer waarop ik hier werk. Hoe moeten al die inspanningen nu worden vergoed?

Rechtvaardigheid bij Rawls gaat echter over meer dan alleen maar over de verdeling van inkomen en vermogen. Het gaat ook om de verdeling van rechten en plichten, meer in het algemeen over de verdeling van wat Rawls *primaire goederen* noemt: ‘all purpose means’. Die moeten bijvoorbeeld garanderen dat mensen hun zelfrespect hooghouden en dat ze zonder schaamte in het openbare leven kunnen verschijnen. Het zijn rechten die elke mens nodig heeft, wat die verder ook ambiert in het leven. Dat is meteen een kenmerk van een liberale maatschappij. Rawls schetst aan welke rechtvaardigheidseisen de achtergrondstructuur van de maatschappij moet voldoen, de basis waarop individuen en groepen hun eigen opvatting van het goede leven kunnen proberen te realiseren. Het objectief van Rawls bestaat er dus niet in om een goede of gelukkige maatschappij uit te denken, maar wel een rechtvaardige maatschappij. Hij doet dat niet in alle details. De reflectie die hij voorstelt, speelt zich af op constitutioneel vlak. Hij komt zo tot drie principes van rechtvaardigheid.

1. Elke persoon moet een gelijk recht hebben op het meest uitgebreide systeem van basisvrijheden dat verenigbaar is met soortgelijke vrijheden voor alle anderen (principe van gelijke basisvrijheden).
2. Sociaaleconomische ongelijkheden moeten zo worden ingericht dat ze:
  - a. verbonden zijn met ambten en posities die toegankelijk zijn voor allen – bij gelijke competentie weliswaar (principe van eerlijke kansengelijkheid);
  - b. zo veel mogelijk voordeel brengen voor de minstbedeelden (verschilprincipe).

Daarbij zijn de voorrangsregels belangrijk: principe 1 heeft voorrang op 2 en 2a primeert op 2b. De vrijheid van een persoon mag alleen worden ingeperkt door de vrijheid van een andere persoon en kansengelijkheid heeft voorrang op het verschilprincipe. De verantwoording van die principes verloopt bij Rawls nu op twee manieren: door een reflectie over het idee van gelijkheid, waarbij reële en niet puur formele gelijkheid wordt nagestreefd, en vervolgens vanuit wat hij de *oorspronkelijke positie* noemt.

Het eerste principe drukt de fundamentele waarde van vrijheid en gelijkheid van alle mensen uit. Het is kantiaans geïnspireerd. In een liberale maatschappij is het respect voor burgerrechten de uitdrukking van het idee van menselijke waardigheid. We kennen de lijst van de klassieke burgerrechten: vrijheid van denken en van geweten, politieke vrijheden (stemrecht en recht op deelname aan het politieke leven), vrijheid van vereniging, respect voor de fysieke en psychische integriteit van een persoon en respect voor de rechtsstaat (Rawls 2001: 44).⁵³ Opnieuw reveleert Rawls hier zijn mensbeeld. Hij ziet mensen als morele persoonlijkheden en dat betekent dat ze worden gekenmerkt door twee morele vermogens. Ze hebben namelijk (1) zin voor rechtvaardigheid en (2) de capaciteit om een eigen opvatting van het goede te ontwikkelen. Dat laatste doen mensen in het kader van een omvattende morele, religieuze of filosofische doctrine. Daarover zullen mensen altijd verdeeld blijven, maar volgens Rawls moet er een *overlappende consensus* mogelijk zijn over de principes van rechtvaardigheid waarop een vrije maatschappij moet worden gesteund. Religieuze, morele en filosofische overtuigingen worden daarmee naar de privésfeer verwezen, al kunnen ze toch een zekere invloed hebben op de basisstructuren van de maatschappij als ze op het publieke forum worden vertaald in argumenten die ook mensen van andere overtuigingen kunnen overreden.

Het tweede principe, dat van de kansengelijkheid, drukt op zichzelf een heel sociaal programma uit. Als kansengelijkheid niet louter formeel, maar ook reëel wil zijn, dan moet men allicht meer middelen besteden aan de scholing en ondersteuning van kinderen uit kansarme milieus. Overigens wordt kansengelijkheid niet gerealiseerd door loterij. Alleen mensen met soortgelijke competenties hebben een gelijke kans op belangrijke posities.

"Mensen worden gekenmerkt door twee morele vermogens. Ze hebben zin voor rechtvaardigheid en de capaciteit om een eigen opvatting van het goede te ontwikkelen."

53 Rawls heeft dit boek geschreven aan het einde van zijn leven. Het omvat een kortere en toegankelijker uitzetting van zijn opvattingen dan *A Theory of Justice* (1971).

Een omvangrijke verzameling burgerrechten en kansengelijkheid: meer extreme liberalen vinden dat die beide principes voldoende zijn om een maatschappij rechtvaardig te maken. Dan belandt men in een soort meritocratie. Voor Rawls volstaat dat niet. Kansengelijkheid houdt bijvoorbeeld geen rekening met verschillen in natuurlijke talenten. Precies daarom voegt hij het verschilprincipe toe. Meer in het algemeen verdedigt hij het idee dat ongelijkheden waaraan mensen zelf niets kunnen doen dienen te worden gecorrigeerd. Het gaat hier om drie soorten contingenties:

1. afkomst en familiale achtergrond;
2. natuurlijke talenten zoals genetische begaafdheden en handicaps;
3. allerlei toevallige omstandigheden: iemand kan worden getroffen door een zwaar ongeval, terwijl anderen ervan gespaard blijven.

Rawls verdedigt dus een egalitaire opvatting van rechtvaardigheid, die toch nog verantwoordelijkheidsgevoelig is. Hier wordt geen volstrekte gelijkheid van inkomen of vermogen voorgestaan, want als iedereen even veel verdient, dan zal wellicht slechts een kleine kern van intrinsiek gemotiveerde mensen zich echt inspannen. Vandaar dat hij kansengelijkheid prefereert boven gelijkheid van resultaten. Door individuele inspanning te belonen hoopt Rawls een efficiëntere maatschappijstructuur te creëren die alle leden, en meer in het bijzonder de zwaksten maximaal ten goede komt. Sociaaleconomische ongelijkheid kan slechts worden verantwoord als ze de armsten in een betere sociale positie brengt dan een gelijke verdeling. Concreet gebeurt dat doordat in een rijkere maatschappij een deel van het inkomen en/of vermogen van de rijkere door belastingen wordt afgeroomd om herverdeeld te worden ten gunste van de zwaksten. Rawls heeft geen sympathie voor neerwaartse nivellering. Het is niet de bedoeling om iedereen even arm te maken.

Het intuïtieve idee van de fundamentele vrijheid en gelijkheid van alle burgers komt nu ook tot uiting in de contractualistische verantwoording van Rawls' principes van rechtvaardigheid. Dat is dan de tweede legitimatiestrategie voor zijn principes. Hij stelt hier een oefening van de verbeelding voor. Als we willen bepalen hoe een rechtvaardige maatschappij er zou uitzien, zijn we allicht spontaan geneigd om ons eigenbelang daarbij te laten meespelen. Dat wordt dan een getouwtrek tussen verschillende lobbygroepen en wellicht is het resultaat allesbehalve rechtvaardig. Volgens Rawls moeten we dus bij het overdenken van een rechtvaardige

basisstructuur onze feitelijke positie in de maatschappij tussen haakjes zetten. De regels van rechtvaardigheid moeten in de oorspronkelijke positie worden gekozen achter een *sluier van onwetendheid*. Stel dat ik niet weet of ik hoog- of laaggeschoold ben, wit of kleurling, man of vrouw, goede of minder goede genen heb meegekregen..., hoe zou ik dan een rechtvaardige maatschappij willen organiseren? Rawls veronderstelt dat verstandige mensen in die omstandigheden ervoor zullen kiezen om de slechtst mogelijke positie waarin ze kunnen terechtkomen toch nog zo goed mogelijk te maken. Ze zouden dus voorzichtig zijn en kiezen voor een maximinstrategie.

Deze verantwoording van de rechtvaardigheidsprincipes gaat terug op een vroeg-moderne traditie in de politieke filosofie. Denkers als Hobbes, Locke en Rousseau vinden alleen de maatschappelijke structuren legitiem die hadden kunnen worden afgesproken in een voorstatelijke of zelfs in voormaatschappelijke natuurtoestand. Bij die klassieke denkers van het sociale contract hangt er altijd een zekere dubbelzinnigheid over het al dan niet realistische karakter van die schets van een natuurtoestand. Rawls maakt nu duidelijk dat zijn oorspronkelijke positie een zuiver hypothetische denkoefening is.

Het is dan ook duidelijk hoe Rawls zich onderscheidt van het utilitarisme. Vier punten zijn hier van belang.

1. Gelijke burgerrechten maken het onmogelijk om een individu of een minderheid op te offeren voor het goed van het geheel van de maatschappij. Zij perken ook de vrijheid van de meerderheid in om een minderheid uit te buiten of te discrimineren. Ze schetsen een grens aan wat democratisch kan worden beslist.
2. Niet het algemene belang, maar het belang van de zwaksten staat hier voorop.
3. Belangen worden niet gemeten in termen van nuttigheden, maar wel in hoeveelheden van primaire goederen. Als men het nut van mensen wilde egaliseren, dan zou men de ongelukkige rijken moeten helpen en niet de gelukkige armen die door scha en schande hebben geleerd om zich neer te leggen bij hun lot.
4. De contractualistische verantwoording van de principes van rechtvaardigheid achter een sluier van onwetendheid wijkt sterk af van de utilitaristische nadruk op het algemene belang.

De theorie van Rawls is de voorbije vijftig jaar zeer invloedrijk geweest. Ze werd ook vanuit verschillende hoeken bekritiseerd. Ik som de belangrijkste kritieken even op.

1. Deze theorie spreekt heel veel mensen met heel verschillende overtuigingen aan. De voorrang voor de armsten resoneert bij christenen en sociaaldemocraten. Rawls' liberalisme slaat aan in een maatschappij waarin men grenzen wil stellen aan de bemoeizucht van de overheid. De keerzijde van dit succes is dat Rawls relatief vaag blijft over de beleidsimplicaties van zijn theorie.
  - Hij is voorstander van een 'property owning democracy', dat wil zeggen een maatschappij waarin alle leden van bij de start van hun leven een goed stuk eigendom hebben. Rawls meent dat het belangrijkste instrument om dat te realiseren een heel drastische erfenisbelasting is. Zo zou men mensen van bij de start van hun leven van zo veel mogelijk reële gelijke kansen voorzien. Rawls is dan ook eerder sceptisch over het Europese model van een welvaartsstaat, omdat die pas achteraf ongelijkheden corrigeert.
  - Daarnaast is er onenigheid over de draagwijdte van het verschilprincipe. Rechtse rawlsianen menen dat een markteconomie op zichzelf al voldoet aan de eisen van het verschilprincipe. Denk maar aan China, dat door marktgerichte hervormingen honderden miljoenen mensen uit de honger heeft gehaald. Linkse rawlsianen daarentegen menen dat de overheid wel degelijk de markteconomie moet reguleren opdat sociale ongelijkheid *maximaal* in het voordeel van de zwaksten speelt. Sommige volgelingen van Rawls verdedigen in dit verband de invoering van een substantieel basisinkomen.
2. De Franse filosoof Paul Ricoeur wijst op een cirkelredenering in het denken van Rawls: de oorspronkelijke positie drukt de waarde van de gelijkheid uit en dat geeft niet toevallig relatief egalitaire principes als resultaat (Ricoeur 1988). Ricoeur met zijn ideeën over de hermeneutische cirkel vindt dat niet erg. Rawls erkent inderdaad dat hij geen neutrale of onpartijdige theorie voorstelt (Rawls 1993). De oorspronkelijke positie expliciteert het ethos van een liberale maatschappij met gelijkheid als basiswaarde. Wie gelooft in een soort natuurlijk standensverschil, of wie een kastenmaatschappij verdedigt zal de oefening van de sluier van onwetendheid weigeren.
3. De bekende Amerikaanse filosoof Michael Sandel meent dat met de oorspronkelijke positie het 'unencumbered subject', een van traditie en geschiedenis losgehaakt individu, maatgevend wordt voor rechtvaardigheid (Sandel 1984). Volgens Rawls berust dit verwijt op een misverstand. De oorspronkelijke positie

is geen substantiële theorie van wat een mens is. Ze zegt helemaal niet wat een mens is. Natuurlijk is een mens bepaald door sociale context. De oorspronkelijke positie is niets meer dan een methode om te komen tot principes van rechtvaardigheid die een overlappende consensus uitdrukken onder mensen die de fundamentele gelijkheid van alle mensen aanvaarden.

4. Martha Nussbaum stelt vragen bij Rawls' coöperativisme en het idee dat de rechtvaardigheidskwestie zich stelt bij de verdeling van het surplus dat ontstaat door deelname aan de maatschappelijke arbeidsdeling. Wat met mensen die niet of nauwelijks kunnen deelnemen aan de creatie van rijkdom (Nussbaum 2007)? Zwaar gehandicapten bijvoorbeeld? Rawls geeft toe dat hij hier een probleem heeft. Hun belangen dienen volgens hem echter niet op grondwettelijk niveau te worden opgenomen, maar op wetgevend vlak. Nussbaum vindt het niet erg elegant dat de belangen van gehandicapten slechts in tweede instantie worden opgenomen in een theorie over rechtvaardigheid. Een soortgelijk probleem stelt zich overigens op wereldvlak. Wat met de schipbreukelingen van de ontwikkeling? Neem bijvoorbeeld subsistentieboertjes, of compleet gemarginaliseerde mensen die vegeteren op de vuilnisbelten van Caïro, of die rondhangen in de straten van Calcutta? Men kan bezwaarlijk stellen dat ze mee helpen rijkdom te creëren in de wereldeconomie. Vallen de allerzwaksten dan uit de boot van de rechtvaardigheidstheorie van Rawls?
5. Een van de belangrijkste factoren waaraan mensen zelf niets kunnen doen is de plaats waar ze geboren worden. In een rechtvaardige wereld zouden mensen die in slechte omstandigheden ter wereld komen, moeten worden geholpen. Rawls gaat er nog van uit dat de basisstructuur die de positie van mensen bepaalt overwegend nationaal is. Vandaag is dat meer dan ooit betwistbaar. In onze geglobaliseerde wereld worden de verwachtingen van mensen in grote mate mee bepaald door het beleid van supranationale instituties en door een wereldorde waarin de mobiliteit van mensen in armoede drastisch wordt beperkt. Charles Beitz en Thomas Pogge hebben uitgelegd hoe de rawlsiaanse rechtvaardigheidsprincipes kunnen worden uitgebreid in een wereldomvattend economisch systeem (Beitz 1979, Pogge 1989). Rawls zelf blijft op dat vlak heel behoedzaam. Hij meent dat de wereldorde tot doel moet hebben vrede tot stand te brengen of in stand te houden. Rechtvaardigheid is volgens hem vooral een doelstelling van afzonderlijke landen.
6. De eerste en bekendste opponent van Rawls is de libertarische filosoof Robert Nozick. Zijn controversie met Rawls wordt in een volgend hoofdstuk uiteengezet.

Literatuur

- Beitz, C.R. (1979). *Political Theory and International Relations*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, M. (2007). *Frontiers of Justice, Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Belknap Press.
- Pogge, T. (1989). *Realising Rawls*. Ithaca: Cornell University Press.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness – A Restatement*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ricoeur, P. (1988). Le cercle de la démonstration. *Esprit*, (Février), 78-88.
- Sandel, M. (1982). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

Het libertarisme van Robert Nozick

Antoon Vandevelde

In 1973 publiceert Robert Nozick zijn boek *Anarchy State and Utopia*. Hoewel de auteur later afstand nam van de meest spitante stellingen uit dat werk, blijft het samen met de boeken van Friedrich Hayek een van de standaardwerken van het zogenaamde libertarisme, een extreme vorm van marktliberalisme. Nozick is het helemaal niet eens met wat we nu het sociale liberalisme van Rawls noemen. Hij verwerpt ook de hele contractualistische traditie. Het probleem is, zo meent hij, dat een sociaal contract altijd kan worden geherformuleerd. Liberale denkers hebben dat volgens hem voortdurend gedaan, tot zij – Beveridge is in die context het grote voorbeeld – uiteindelijk een herverdelende welvaartsstaat uitdachten. Nozick wil paal en perk stellen aan de uitbreiding van allerlei overheidsinterventies. Hij ziet de maatschappij niet als het resultaat van één groot sociaal contract – hoe hypothetisch dat ook mag worden uitgedacht – maar als het onbedoelde neveneffect van ontelbare ruilactiviteiten waartoe talrijke vrije mensen zonder dwang besluiten.

Het probleem met het klassieke liberalisme van Adam Smith en zijn volgelingen is volgens Nozick dat het wel een theorie van de markt had, maar geen theorie van de staat. In zijn *Inquiry into the Origin and Causes of the Wealth of Nations* gooit Smith met veel brio het idee op tafel van een marktmaatschappij, ‘a commercial society’, maar in het vijfde boek van dit werk perkt hij de reikwijdte van zijn idee sterk in. De markt faalt in een hele reeks domeinen en dan moet de overheid ingrijpen. De voorziening van basisonderwijs voor kinderen van lagere standen, openbare werken, correcte rechtsbedeling, een goede competitieve ordening van markten: dat zijn allemaal zaken die niet spontaan tot stand komen en waarvoor de overheid moet zorgen. Nozick en de libertariërs merken daarbij op dat er ook overheidsfalen is: de bureaucratische logica dreigt de vrijheid en de creativiteit van de burgers te verstikken. Vooral stellen ze de diagnose dat het klassieke liberalisme geen nauwkeurige, theoretisch te verantwoorden grens trekt tussen markt en staat.

Nozick wil dat nu wel doen met zijn theorie van een minimale staat. Hij vertrekt van een mensbeeld dat is geïnspireerd door Adam Smith en door een lockeaanse theorie over de natuurtoestand. Smith legt bij de aanvang van zijn *Wealth of Nations*

uit dat mensen van nature geneigd zijn om met elkaar te onderhandelen, te ruilen en allerlei 'deals' te sluiten: 'the natural propensity of men to truck, barter and exchange'. Stelt Aristoteles bij het begin van zijn *Politica* dat politiek geworteld is in het menselijke vermogen om te spreken, dan zien Smith en Nozick dat spreken voornamelijk als loven en bieden. Mensen zijn van nature (onder)handelaars. Hun sociale leven speelt zich af op de markt eerder dan op het forum. Meer dan op hun eigenbelang zouden ze in hun handelsrelaties overigens uit zijn op wederzijds voordeel.

*"Mensen zijn van nature (onder)handelaars.
Hun sociale leven speelt zich af op de markt
eerder dan op het forum."*

Dat Nozick ook een beroep doet op Locke bij de karakterisering van de natuurtoestand waarin mensen beginnen te handelen getuigt opnieuw van optimisme. Niet alleen leidt hij uit het recht op zelfbehoud een individueel recht af op de producten van de eigen arbeid, hij meent ook dat mensen in de natuurtoestand al in zekere mate gemoraliseerd zijn. Daarmee verschilt hij van mening met Hobbes die vreest dat bij mensen in de natuurtoestand de oorlog van allen tegen allen de regel zal zijn.

De vriendelijkere versie van de natuurtoestand die Locke verdedigt, vindt men vaak terug in het anarchisme, dat stelt dat mensen in staat zijn om door onderling overleg hun conflicten te beheersen. Nozick vindt dit anarchisme echter naïef. Als het natuurlijke resultaat van het vrije handelen van individuen zal er in de natuurtoestand al snel een soort staat ontstaan, zo meent hij. Er zal immers een vraag naar bescherming opduiken. Die vraag roept een aanbod op. In gemeenschappen zonder staat zullen al gauw associaties ter wederzijdse bescherming verschijnen die hun diensten aanbieden in ruil voor het betalen van lidmaatschapsgeld. Die diensten bestaan uit procedures om interne en externe conflicten te beslechten. Als verschillende van die agentschappen nu met elkaar concurreren op eenzelfde territorium, dan is de verhoopde veiligheid ver weg. Op de beschermingsmarkt zal dus spontaan een monopolie worden gevormd. Ofwel zal één beschermingsagentschap de anderen inlijven, ofwel zullen de concurrerende beschermingsagentschappen het territorium onderling verdelen. Zo ontstaat er echter nog geen echte staat: de toetreding tot het agentschap is immers volstrekt vrijwillig en wellicht zullen enkele hardnekkige buitenstaanders weigeren zich aan te sluiten.

Een echte staat sluit private rechtspleging uit en kenmerkt zich door het monopolie op het legitieme geweld binnen zijn territorium. Maar hoe kan men dat doen met respect voor alle individuele vrijheden, zonder dwang uit te oefenen op die hardnekkige buitenstaanders? Nozick ontwikkelt op dit punt een redenering over vreesverwekkende handelingen die hij toepast op het probleem van de private rechtspleging. Private rechtspleging kan worden verboden zonder de natuurlijke rechten van de weerbarstige individuen te schenden, op voorwaarde dat men dit verbod compenseert. Dat kan heel eenvoudig gebeuren door buitenstaanders en mensen in armoede die niet willen of kunnen betalen gratis de diensten van het dominante beschermingsagentschap aan te bieden. Dat is dan de enige herverdeling die de staat legitiem tot stand kan brengen. De minimale staat van Nozick is een nachtwakersstaat. Die doet niet meer dan het eigendom te beschermen. Door zijn constructie kan die zich niet inlaten met herverdeling van inkomen en vermogen vanuit algemene ethische beschouwingen over distributieve rechtvaardigheid.

Libertariërs trekken van leer tegen het expansionisme van de herverdelende welvaartsstaat. Grosso modo zijn er drie soorten argumenten voor een ongelimiteerd kapitalisme (Kymlicka 2004).

1. Sommigen leggen er de nadruk op dat het kapitalisme economische groei bewerkstelligt en de productiviteit maximaal doet stijgen. De Amerikaanse Chicago-econome Deirdre McCloskey meent bijvoorbeeld dat het kapitalisme zorgt voor zo'n snelle aangroei van de rijkdom dat consideraties van distributieve rechtvaardigheid futiel worden.
2. Friedrich Hayek stelt dat onbegrensd overheidsingrijpen de weg paveit voor slavernij en politieke tirannie (Hayek 1944).
3. Volgens Robert Nozick is de markt intrinsiek rechtvaardig. Herverdelende belastingen zouden diefstal zijn. Ze zijn intrinsiek slecht omdat ze het eigendomsrecht schenden, en daarmee ook de mensenrechten.

Ik ga hier alleen in op die derde stroming in het libertarisme. Nozick verdedigt een 'entitlement theory of justice'. Die is gebaseerd op drie principes:

1. het *transfertprincipe*: wat rechtvaardig is verworven kan vrij worden getransfereerd; dat is het principe van de vrije ruil;
2. het principe van *rechtvaardige initiële toe-eigening*;

3. het principe van *correctieve rechtvaardigheid*: schendingen van de eerste twee principes, bijvoorbeeld in geval van fraude of misleidende informatie, dienen te worden rechtgezet.

Volgens Nozick zijn eigendomsrechten legitiem als het proces waardoor ze tot stand gekomen zijn legitiem is. Ruilactiviteiten die vertrekken van een rechtvaardige uitgangssituatie en die vrij worden afgesloten zijn rechtvaardig. Het achterliggende idee is dat niemand zichzelf vrijwillig zal benadelen. Deze procedurele theorie over rechtvaardigheid stelt hij tegenover een ‘end state theory of justice’ of ook tegenover het nastreven van een welbepaald verdelingspatroon, ‘a patterned distribution’.

Het is in dit verband dat Nozick het befaamde ‘Wilt Chamberlin’-argument ontwikkelt. Dat gaat als volgt. Stel dat we in een egalitaire maatschappij leven, waarin iedereen evenveel heeft. Nu willen heel veel mensen graag Wilt Chamberlin zien spelen, een ongelooflijk virtuoze basketbalspeler. Chamberlin ziet hen graag komen, want hij heeft bij zijn club contractueel bedongen dat elke toeschouwer van zijn matches hem een kwart dollar moet schenken. Op één seizoen komen één miljoen toeschouwers naar zijn matches kijken, en zo wordt Chamberlin 250 000 dollar rijker, terwijl alle toeschouwers een kwartje armer zijn geworden. Het egalitaire patroon is dus doorbroken. Wil men dat per se in stand houden, dan moet men mensen zelfs verbieden om vrijwillig een bescheiden gift te geven aan Wilt Chamberlin. Het handhaven van een welbepaald verdelingspatroon vereist volgens deze redenering eindeloze overheidsbemoediging. Egalitarisme veronderstelt dus een onaanvaardbare inperking van de vrijheid van alle mensen.

Nozick geeft twee argumenten waarom zijn eigen libertarisme beter is dan egalitaire maatschappelijke ordeningen. Er is het intuïtieve argument: vrije uitoefening van eigendomsrechten is op zichzelf aantrekkelijk. En er is een meer filosofisch argument waarbij een absoluut eigendomsrecht wordt afgeleid uit een al even absoluut individueel zelfbeschikkingsrecht. Dat laatste is Nozicks vertaling van het kantiaanse principe dat een mens steeds als doel moet worden beschouwd en nooit louter als middel mag worden gebruikt. Merk op dat Nozick geen bezwaar heeft tegen de vorming van egalitaire communes, zolang mensen daar maar vrijwillig kunnen in- en uitstappen.

Toch vinden critici van Nozick deze redenering misleidend. Er wordt namelijk geen rekening gehouden met de ongelijke omstandigheden waarin mensen keuzes maken. Rawls bijvoorbeeld argumenteert dat sommige mensen door natuurlijke of sociale factoren sterk worden benadeeld. Het feit dat ze niet veel te bieden hebben op de markt kan geen reden zijn om hen te laten creperen. Nozick doet

alsof het alternatief met betrekking tot Wilt Chamberlin erin bestaat om hem ofwel niet te belasten, ofwel al zijn verdiensten weg te nemen. Redelijke mensen, aldus Rawls, weten dat er tussen 0 procent en 100 procent belastingen allerlei tussentarieven bestaan. Men kan Chamberlin bijvoorbeeld de helft van zijn premies laten behouden en de andere helft wegbelasten en gebruiken voor sociale doeleinden. Zo'n beleid zal de vrijheid van de basketbalspeler inderdaad enigszins inperken, maar het maakt het mogelijk om meer vrijheid te scheppen voor heel veel andere mensen.

Nozick betwist dat het product van getalenteerde mensen mag worden afgenomen om het te herverdelen onder de zwaksten. Dat gaat in tegen het zelfbeschikkingsrecht. Rawls daarentegen ontkent niet dat mensen eigenaar zijn van hun talenten, maar dat betekent niet noodzakelijk dat de opbrengst van die talenten volledig naar de eigenaar moet gaan. Talenten zijn immers onverdiend. Ze behoren tot de omstandigheden waarop individuen weinig greep hebben. Volgens het rawlsiaanse verschilprincipe moet de opbrengst van die talenten dus ook de zwaksten tot voordeel strekken. Het recht op zelfbehoud impliceert geen absoluut recht op externe middelen.

De theorie van Nozick is ook nog vanuit vele andere hoeken bekritiseerd. In het staatsmodel dat hij voorstelt is er bijvoorbeeld geen sprake van politiek, volksvergadering of parlement, democratie of publieke ruimte. De conflicten die het menselijke samenleven onvermijdelijk beheksen, worden uitgevlakt binnen een schijnbaar probleemloos marktgebeuren. De burger wordt klant. Consumentensoevereiniteit vervangt politieke vrijheid.

Toch hebben filosofen als Hillel Steiner en Philippe Van Parijs een mogelijkheid gezien om een links libertarisme te verdedigen. Het grote probleem van de hier beschreven versie van het libertarisme ligt bij de eis dat de aanvankelijke verdeling van eigendomsrechten legitiem moet zijn. In werkelijkheid is dat zelden het geval. De geschiedenis van maatschappijen en economische systemen toont dat de oorspronkelijke toe-eigening haast altijd is gebaseerd op machtsmisbruik, oorlog en geweld, en niet op overleg en onderlinge toestemming. Bovendien stelt dit probleem zich bij elke nieuwe generatie. Kinderen kunnen niet verantwoordelijk worden gesteld voor het ongeluk of voor de onverantwoordelijke keuzes van hun ouders. Van Parijs meent dat een gegarandeerd basisinkomen, onder andere gefinancierd door erfenisbelasting, de juiste compensatie is voor de confiscatie van de vrijheid om te jagen, te vissen, vruchten te plukken, turf te steken, hout te hakken en vee te laten grazen op gemene gronden (Van Parijs 1995). Steiner stelt

(net zoals Rawls!) gewoon de afschaffing van het erfrecht voor. Iemand die overlijdt, heeft immers geen vrije wil meer waarmee hij zijn eigendom legitiem kan transfereren (Steiner 1994). En jawel, zelfs Nozick stelt in een later boek voor om een maximumgrens te stellen aan wat individuen in hun leven als erfenis mogen ontvangen (Nozick 1990). Zo zouden rijken hun erfenis onder veel meer begunstigden moeten verdelen. Ze zouden meer mensen gelukkig maken en die zouden nog lang na het overlijden van hun weldoener met warme gevoelens aan hem of haar denken. Dus toch nog een glimp van egalitarisme, zelfs bij Nozick!

Literatuur

Hayek, F. (1944). *The Road to Serfdom*. Oxfordshire: Routledge.

Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy – An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Nozick, R. (1990). *The Examined Life: Philosophical Meditations*. New York: Simon & Schuster.

Steiner, H. (1994). *An Essay on Rights*. Oxford: Blackwell.

Van Parijs, P. (1995). *Real Freedom for All – What (If Anything) Can Justify Capitalism?* Oxford: Oxford University Press.

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

Anthony Atkinson en het sociale contract

Koen Decancq

In deze bijdrage bespreek ik kort het werk van Anthony Atkinson (1944-2017) vanuit het perspectief van het sociale contract. In navolging van politieke filosofen zoals John Rawls (1971) en Robert Nozick (1974) kan het sociale contract gezien worden als een denkbeeldige overeenkomst tussen rationele contractanten waarin ze de principes van rechtvaardigheid vastleggen. De protagonisten, Rawls en Nozick, komen daarbij tot heel verschillende rechtvaardigheidsprincipes. Rawls beschrijft hoe de contractanten achter een sluier van onwetendheid akkoord gaan met drie rechtvaardigheidsprincipes. Daarin stelt het zogenaamde verschilprincipe dat sociale en economische ongelijkheden enkel gerechtvaardigd zijn wanneer ze in het voordeel zijn van de personen die er het slechtst aan toe zijn. In de rechtvaardigheidstheorie van Rawls wordt het verschilprincipe voorafgegaan door twee principes die het belang van vrijheid en gelijkheid van kansen vooropstellen. Nozick daarentegen plaatst een ongelimiteerd recht op persoonlijke vrijheid en eigendom centraal in zijn theorie. Zijn rechtvaardigheidsprincipes bepalen dat iemand aanspraak kan maken op een product door rechtmatige verwerving of rechtmatige uitwisseling.

Het sociale contract wordt recent ook gebruikt als instrument om na te denken over de vraag hoe we als samenleving op een rechtvaardige wijze met nieuwe uitdagingen dienen om te gaan. In 2014 titelde de Belgische Commissie Pensioenhervorming haar eindrapport *Een sterk en betrouwbaar sociaal contract*. Het UCSIA-boek *U-turn 2020: naar een nieuw sociaal contract* bekijkt hoe onze samenleving op een rechtvaardige wijze de COVID-19-pandemie het hoofd kan bieden. In 2020 onderschreven meer dan duizend Vlaamse academici een oproep voor een nieuw sociaal contract. Ook het recente boek van Minouche Shafik (2021) plaatst het sociale contract centraal en beargumenteert dat het dringend aan een herziening toe is.

Begin jaren zeventig, op het moment van de wedergeboorte van het sociale contract in het werk van Rawls en Nozick, was Atkinson een van de grondleggers van de moderne economische literatuur over ongelijkheid, herverdeling en de rol van de

overheid daarin. Dat zijn centrale thema's in moderne rechtvaardigheidstheorieën, ontwikkeld in de traditie van het sociale contract. Hoe kunnen we het werk van Atkinson plaatsen binnen de traditie van het sociale contract?

1. Atkinson en het sociale contract

In zijn werk verwees Atkinson amper naar het sociale contract. We kunnen zijn werk niet eenvoudigweg beschouwen als een rechtstreekse economische vertaling of interpretatie van het rechtvaardigheidsdenken van zijn tijdsgenoten Rawls of Nozick. Meer nog, Atkinson start zijn theoretische werk meestal vanuit een (veralgemeend) utilitaristisch kader waarbij het gemiddelde nut van alle personen in een samenleving, oftewel hun sociale welvaart, zo groot mogelijk moet worden gemaakt. Rawls en Nozick delen hun afkeer voor het utilitarisme. Dat werpt het vermoeden op dat het werk van Atkinson zich niet eenvoudig binnen de traditie van het sociale contract laat plaatsen.

De rechtvaardigheidstheorie van de Hongaarse econoom John Harsanyi biedt hier een mogelijke uitweg. Harsanyi verwierf vooral bekendheid met zijn baanbrekende werk over speltheorie, waarvoor hij in 1994 samen met John Nash en Reinhard Selten de Nobelprijs voor de Economie kreeg. In de jaren vijftig ontwikkelde Harsanyi (1953, 1955) echter ook een politieke rechtvaardigheidstheorie. De uitgangspunten van die theorie vertonen veel gelijkenissen met die van Rawls. Zo speelt de sluier van onwetendheid ook hier een centrale rol. Maar Harsanyi beargumenteert dat rationele personen achter de sluier van onwetendheid niet het verschilprincipe zullen hanteren, maar de verwachte waarde van het nut, of het gemiddelde nut, zullen trachten te maximeren. Na het verwijderen van de sluier van onwetendheid kunnen ze ieder mogelijk nut worden toebedeeld, zo kunnen ze dus het gemiddelde nut in de samenleving verwachten. De rechtvaardigheidstheorie van Harsanyi (en de moderne versies daarvan, zoals bijvoorbeeld ontwikkeld door Matthew Adler in 2019) biedt zo de mogelijkheid om het werk van Atkinson te interpreteren vanuit (een utilitaristische variant van) het sociale contract, ook al werd het niet expliciet ontwikkeld in deze traditie.

2. Atkinson en het meten van ongelijkheid

Een belangrijke springplank voor het werk van Atkinson over het meten van ongelijkheid was een (in de jaren zeventig) half vergeten paper van Hugh Dalton uit 1920. Vanuit een utilitaristisch kader veronderstelde Dalton dat alle personen een identieke nutsfunctie hebben die inkomen omzet in nut. Bovendien veronderstelde hij dat die nutsfunctie gekenmerkt wordt door afnemend marginaal nut. Deze laatste veronderstelling impliceert dat een extra euro voor een rijke persoon slechts weinig bijdraagt, terwijl een extra euro een grote nutsbijdrage levert aan een persoon in armoede. Dalton merkte dat herverdeling van rijk naar arm onder deze veronderstellingen het gemiddelde nut (of de sociale welvaart in zijn utilitaristisch kader) laat toenemen. Een ongelijke verdeling van inkomen is vanuit dit opzicht niet optimaal, zelfs zonder een beroep te doen op expliciet egalitaire rechtvaardigheidsprincipes. Met hetzelfde totale inkomen kan immers meer sociale welvaart bereikt worden, indien het gelijk verdeeld wordt.

De herverdelingsoefening die Dalton voor ogen had, is theoretisch omdat ze voorbijgaat aan mogelijke inkomensverliezen die gepaard kunnen gaan met herverdeling. De Nederlandse econoom Bas Jacobs (2015) schatte dat er in de praktijk bij herverdeling tussen 10% en 50% van het inkomen verloren gaat. Wanneer herverdeling in het voordeel is van de armsten, komen Rawls en Dalton tot een vergelijkbare positieve conclusie. Vanuit zijn rechtvaardigheidsprincipes gestoeld op recht op eigendom, daarentegen, beschouwt Nozick herverdeling moreel vergelijkbaar met dwangarbeid en dus onrechtmatig.

Vervolgens stelde Dalton voor om ongelijkheid in een inkomensverdeling te meten door naar het welvaartsverlies te kijken van de huidige inkomensverdeling ten opzichte van een optimale (perfect gelijke) verdeling. Dit voorstel kende echter weinig onmiddellijke navolging door Daltons tijdsgenoten. Beïnvloed door het werk van de Italiaanse statisticus Corrado Gini, een tijdgenoot van Dalton, zagen zij het meten van ongelijkheid eerder als een statistische oefening die losstond van overwegingen over welvaart en nut.

In 1970 veranderde Atkinson (op 26-jarige leeftijd) de literatuur over het meten van ongelijkheid voorgoed met zijn artikel 'On the Measurement of Inequality'. Door middel van een elegant wiskundig bewijs toonde Atkinson aan dat de herverdelende transfers die Dalton vijftig jaar eerder had voorgesteld steeds de bestaande ongelijkheidsmaatstaven (zoals de befaamde Gini-coëfficiënt) laten dalen. Zo sloeg Atkinson een brug tussen de welvaartseconomische en statistische benadering van ongelijkheid en kwam er in de jaren zeventig en tachtig een ongezien vruchtbare

samenwerking tot stand tussen welvaartseconomen, statistici, politieke filosofen en wiskundigen. Deze samenwerking leidde tot het moderne instrumentarium dat we gebruiken om sociale welvaart, ongelijkheid en armoede te meten.

Atkinsons sociale-welvaartsfunctie neemt een prominente plaats in dit instrumentarium in. Deze sociale-welvaartsfunctie werd door Atkinson voorgesteld in zijn artikel uit 1970 en bouwt verder op de veronderstellingen van Dalton over welvaart en nut. De functie geeft voor elke inkomensverdeling weer hoeveel sociale welvaart ze oplevert, op een manier die eenvoudig te interpreteren is. In deze welvaartsfunctie introduceerde Atkinson inzichten over beslissingen onder onzekerheid van Kenneth Arrow (laureaat Nobelprijs Economie in 1972). Interessant voor onze discussie is dat deze sociale-welvaartsfunctie een parameter bevat die de ethische positie ten aanzien van ongelijkheid in de inkomensverdeling weergeeft. Wanneer deze parameter de waarde 0 aanneemt, wordt de sociale welvaart van een samenleving gemeten aan de hand van het gemiddelde inkomen (zoals in het bruto binnenlands product per capita). De ongelijkheid in de inkomensverdeling is daarbij niet belangrijk. Wanneer deze parameter echter een hoge waarde aanneemt, wordt de sociale welvaart van een samenleving gemeten aan de hand van het inkomen van de armste persoon. Hier horen we een duidelijke echo van het rawlsiaanse verschilprincipe. Tussenvallende waarden reflecteren een ethische positie tussen deze extremen. De parameter kan geïnterpreteerd worden in de utilitaristische traditie als een maat van de risicoaversie van de sociale contractanten die achter de sluier van onwetendheid hun kans op de verschillende inkomensposities inschatten, of als een normatieve parameter die de maat van de ongelijkheidsaversie van de sociale contractanten weergeeft, of als een combinatie van beide.

De keuze van de parameter in de sociale-welvaartsfunctie laat toe om op een flexibele wijze verschillende ethische posities ten aanzien van het belang van ongelijkheid in de beleidsanalyse op te nemen en zo hun rol in beleidsaanbevelingen expliciet te maken. Elk jaar doe ik mijn eigen, kleinschalige en volstrekt niet-representatieve onderzoek naar de ethische posities van de studenten die mijn lessen over ongelijkheid volgden – de beleidsmakers van morgen, denk ik graag. Daaruit leren we dat masterstudenten Sociaal Economische Wetenschappen meer belang hechten aan de positie van de armste personen, terwijl hun collega's van Toegepaste Economische Wetenschappen relatief meer belang hechten aan het gemiddelde inkomen wanneer ze inkomensverdelingen van hypothetische samenlevingen vergelijken. Deze bevinding illustreert hoe groot de verschillen in ethische posities kunnen zijn tussen reële, maar sociologisch toch zeer soortgelijke personen.

In navolging van de suggestie van Dalton kan Atkinsons sociale-welvaartsfunctie ook gebruikt worden om ongelijkheid te meten als het welvaartsverlies ten opzichte van een optimale (perfect gelijke) verdeling. Dat is de zogenaamde ongelijkheidsmaatstaf van Atkinson. Dit welvaartsverlies bedraagt ongeveer 40% voor de Verenigde Staten (bij een parameterwaarde van 1,5). Dat wil zeggen dat we het huidige welvaartsniveau kunnen bereiken wanneer we de resterende 60% van het totale inkomen in de Verenigde Staten gelijk zouden kunnen verdelen. Het welvaartsverlies door ongelijkheid bedraagt voor België ongeveer 20%.

3. Atkinson en de rol van de overheid

Atkinson was niet enkel een van de grondleggers van het moderne denken over ongelijkheid. In de jaren zeventig stond hij ook aan de wieg van de publieke economie, een tak van de economische wetenschap die de rol van de overheid in het economische systeem bestudeert. Zo was hij in 1972 een van de oprichters van de *Journal of Public Economics*.

In 1980 publiceerden Atkinson en Joseph Stiglitz (laureaat Nobelprijs Economie in 2001) hun cursustekst *Lectures on Public Economics*. Tot op heden geldt dit boek als het belangrijkste naslagwerk over publieke economie, ook al werd het gedurende vele jaren niet meer gedrukt en was het tijdens de jaren 2000 bijna onvindbaar geworden. Op de tweedehandsmarkt betaalden studenten toen vaak astronomische prijzen voor een beduimd exemplaar van de *Lectures* (tot Princeton University Press in 2015 eindelijk een herdruk op de markt bracht).

Atkinson en Stiglitz bespreken in dit boek op rigoureuze wijze de verschillende bestaansredenen voor een overheid binnen het economische systeem. Het spel van vraag en aanbod op de markt (hetzelfde spel dat de tweedehandsprijs van hun boek zo de hoogte in joeg) leidt dan wel tot efficiënte uitkomsten in het laboratorium van de klassieke micro-economische modellen, in de realiteit zijn er marktvalingen, zoals monopolie-macht en asymmetrische informatie, waardoor overheidsinterventies nodig zijn om de welvaart te verhogen. Bovendien kan de resulterende inkomensverdeling in een zogenaamde laissez-faire-economie heel ongelijk zijn, waardoor er ruimte is voor herverdeling op grond van rechtvaardigheidsargumenten (zoals het verschilprincipe van Rawls). Ontbrekende markten voor, bijvoorbeeld, bepaalde verzekeringscontracten geven de overheid een bijkomende rol, zoals het voorzien van een sociale zekerheid. Brandend actueel is ook de rol die de overheid kan spelen in aanwezigheid van externe factoren zoals klimaatverandering. Tot slot is het

verschaffen van publieke goederen, waarbij personen die niet bijdragen moeilijk uitgesloten kunnen worden, een belangrijke bestaansreden voor de overheid. Deze lange (en niet-exhaustieve) lijst van bestaansredenen voor een overheid van de publieke economen Atkinson en Stiglitz staat in schril contrast met de libertaire visie van Nozick, waarin slechts één rol voor de overheid is weggelegd, namelijk het voorzien van bescherming tegen geweld. Het is mij enigszins onduidelijk waarom, in Nozicks theorie, de overheid niet kan instaan voor andere publieke goederen. Het is wel duidelijk dat de visie van Atkinson en Stiglitz over de rol van de overheid mijlenver verwijderd is van de minimale nachtwakerstaat van Nozick.

In een van zijn laatste boeken, geschreven toen hij al leed aan een ongeneeslijke ziekte, deed Atkinson vijftien concrete beleidsvoorstellen (Atkinson 2015). Laat ik enkele voorstellen kort toelichten. In zijn tweede voorstel argumenteert Atkinson dat elk land een sociaaleconomische raad zou moeten oprichten naar het model van de Sociaal-Economische Raad (SER) in Nederland (of de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen) voor systematisch overleg tussen werkgevers, werknemers en andere leden van de 'civil society'. De Franse econoom Marc Fleurbaey (2018) gaat nog een stap verder dan deze representatieve vertegenwoordiging en pleit voor rechtstreeks democratisch overleg in een emanciperende welvaartstaat. Beide voorstellen geven een interessante praktische invulling aan het sociale contract. Bijzonder boeiend is ook het voorstel om aan iedere jongere een minimale erfenis uit te keren op diens achttiende verjaardag (voorstel 6) en andere giften en erfennissen op progressieve wijze te belasten (voorstel 10). Deze voorstellen kunnen bijdragen tot het vergroten van de gelijkheid van kansen (één van de drie rechtvaardigheidsprincipes van Rawls). Atkinson pleit ook voor een terugkeer naar een meer herverdelende structuur van onze inkomstenbelasting, waarbij het hoogste tarief verhoogd en de belastbare basis vergroot wordt (voorstel 8). Deze laatste beleidsvoorstellen vinden we bijvoorbeeld ook terug in het werk van Thomas Piketty (2014, 2020).

Tot slot wil ik nog de praktische toepasbaarheid van het werk van Atkinson belichten. Atkinson legde niet enkel de fundamenten voor een economische theorie over ongelijkheid en de overheid, hij schreef ook met een tomeloze energie overheidsrapporten, lobbyde in Brussel voor betere Europese data over inkomens (EU-SILC) en ontwikkelde complexe simulatiemodellen voor belastingen in het Verenigd Koninkrijk en de EU (EUROMOD).

Ook al schreef Atkinson niet echt in de traditie van het sociale contract van Rawls en Nozick, toch zijn er vele raakpunten (maar ook vele verschillen), waarvan ik er enkele besprak in deze korte bijdrage. Het werk van Atkinson reikt bovendien een theoretisch én praktisch instrumentarium aan, waarmee we naar ongelijkheid en de rol van de overheid kunnen kijken. Dat is een noodzakelijke voorwaarde om als goedgeïnformeerde contractant deel te nemen aan de (broodnodige) herziening van het huidige sociale contract.

"Een instrumentarium waarmee we naar ongelijkheid en de rol van de overheid kunnen kijken is een noodzakelijke voorwaarde om als goedgeïnformeerde contractant deel te nemen aan de (broodnodige) herziening van het huidige sociale contract."

Literatuur

- Adler, M.D. (2019). *Measuring Social Welfare: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Atkinson, A.B. (1970). On the Measurement of Inequality. *Journal of Economic Theory*, 2, 244-263.
- Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Cambridge: Harvard University Press.
- Atkinson, A.B. & Stiglitz, J.E. (2015). *Lectures on Public Economics: Updated Edition*. Princeton: Princeton University Press.
- Dalton, H. (1920). The Measurement of the Inequality of Incomes. *The Economic Journal*, 30, 25-49.
- Fleurbaey, M. (2018). *A Manifesto for Social Progress: Ideas for a Better Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harsanyi, J.C. (1953). Cardinal Utility in Welfare Economics and in the Theory of Risk Taking. *Journal of Political Economics*, 62, 434-435.
- Harsanyi, J.C. (1955). Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility. *Journal of Political Economics*, 63, 309-321.
- Jacobs, B. (2008). *De prijs van gelijkheid*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Shafik, M. (2021). *What We Owe Each Other: A New Social Contract*. Princeton: Princeton University Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Piketty, T. (2020). *Capital and Ideology*. Cambridge: Harvard University Press.

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

Piketty en het kapitalisme

Matthias Somers

In tegenstelling tot de meeste denkers in deze reeks, is Piketty geen filosoof. Hij beweert dat ook niet te zijn. Verwacht bij hem dus niet de argumentatieve strategie van politiek filosofen, of een rigoureuze, filosofisch gegronde definitie van de centrale termen in zijn discours, of hun relatie tot elkaar. Verwacht ook geen expliciet en onderbouwd antwoord op de vraag hoe politieke of sociale legitimiteit tot stand komt: hij presenteert geen filosofische theorie van sociale rechtvaardigheid, en pretendeert ook niet dat te presenteren. Piketty toont zich zelfs enigszins ongeduldig wanneer hij geconfronteerd wordt met het discours van politiek filosofen:

Il faut se méfier des principes abstraits et généraux de justice sociale et se concentrer sur la façon dont ils s'incarnent dans des sociétés particulières et dans des politiques et des institutions concrètes.
(Piketty 2019: 1114)

Wat telt zijn niet hooggestemde theorieën, maar de concrete keuzes die in de samenleving gemaakt worden. Wat telt is hoe de wereld rondom ons werkelijk werkt. Hier stelt zich natuurlijk al een eerste probleem, want: op welke basis moeten we die samenlevingen, instituties en beleidsopties dan evalueren? Aan welke norm meten we ze af? We zullen zien dat Piketty die vragen niet kan ontlopen.

Piketty is een Franse econoom die graag en gretig opduikt in het publieke debat om zijn visie op de toekomst van Frankrijk en Europa te duiden. Hij dankt die publieke positie aan twee blockbusterboeken, twee kloeke boekdelen vol statistieken en grafieken: eerst *Kapitaal in de 21ste eeuw* (2013), en daarna *Kapitaal en ideologie* (2019).

In *Kapitaal in de 21ste eeuw* verdedigt Piketty de stelling dat het rendement van grote vermogens principieel hoger ligt dan het groeiritme van de geproduceerde welvaart. Dit impliceert dat rijkdom zich steeds meer zal concentreren in de handen van de allerrijksten. Zonder politiek ingrijpen zullen de nu al enorme vermogensongelijkheden alleen maar verder toenemen. In *Kapitaal en ideologie* probeert hij dan weer te begrijpen waarom dat noodzakelijke politieke ingrijpen zo moeilijk

blijkt. De oorzaak daarvoor zoekt hij in de greep die ideeën op ons uitoefenen. Hoe onze samenleving ‘werkt’, is niet het gevolg van economische wetmatigheden die onontkoombaar zijn, maar van ideologisch gemotiveerde, politieke keuzes. Zodra we beseffen dat de ongelijkheden in onze samenleving niet ‘natuurlijk’ zijn, maar zelfgekozen, opent zich opnieuw de ruimte om de wereld anders te denken, om een andere toekomst en een andere samenleving te vormen: ‘L’inégalité n’est pas *économique* ou *technologique*: elle est *idéologique* et *politique*’ (Piketty 2019: 20). De ideologie die vormgeeft aan een samenleving, bepaalt de ongelijkheden in die samenleving.

Vandaag wordt onze maatschappij bepaald door de kapitalistische ideologie, of wat Piketty de propriëtaristische ideologie noemt. De kern daarvan wordt gevormd door de absolute bescherming van het recht op private eigendom. Iedereen heeft in principe gelijke eigendomsrechten: iedereen is vrij eigendom te bezitten en iedereen kan vrij over zijn eigendom beschikken. De bescherming van deze eigendomsrechten leidt ook tot vlijt en industrie: de opbrengsten van onze nijverheid vallen immers toe aan wie zich heeft ingespannen om ze te verwerven. Zo zorgt het eigendomsrecht ook voor maatschappelijke welvaart. De bescherming van private belangen is in het algemene belang. Daaruit volgt dan ook dat ongelijkheid in onze maatschappij ‘rechtvaardig’ is. Deze kapitalistische doctrine vormt zo een theorie van sociale rechtvaardigheid, met de markt als ultieme scheidsrechter.

Maar, zegt Piketty, de ongelijkheden nemen vandaag zulke proporties aan, dat het steeds moeilijker is vol te houden dat zij ‘het algemene belang’ dienen en dat we allemaal ‘spontaan’ beter worden van deze welvaartsaccumulatie. Bovendien gaapt er een diepe kloof tussen het meritocratische en ‘gelijke kansen’-discours enerzijds en de werkelijkheid anderzijds. De kapitalistische ideologie maakt haar beloftes niet waar en moet dus plaats ruimen voor een alternatief, dat Piketty zijn ‘participatief socialisme voor de 21ste eeuw’ noemt (Piketty 2019: 1138). Hoe ziet dat socialisme eruit?

Beginnen we met de manier waarop hij een sociaal rechtvaardige samenleving ziet: ‘La société juste est celle qui permet à l’ensemble de ses membres d’accéder aux biens fondamentaux les plus étendus possible’ (Piketty 2019: 1113).

Onder deze ‘basisgoederen’ verstaat Piketty onder andere het recht op onderwijs en gezondheidszorg, fundamentele vrijheden zoals stemrecht, en de middelen om ten volle deel te nemen aan het maatschappelijke leven.

La société juste organise les relations socio-économiques, les rapports de propriété et la répartition des revenus et des patrimoines, afin de permettre aux membres les moins favorisés de bénéficier des conditions d'existence les plus élevées possible. La société juste n'implique pas l'uniformité ou l'égalité absolue. Dans la mesure où elle résulte d'aspirations différentes et de choix de vie distincts, et où elle permet d'améliorer les conditions de vie et d'accroître l'étendue des opportunités ouvertes aux plus défavorisés, alors l'inégalité des revenus et de propriété peut être juste. (Piketty 2019: 1113)

Deze omschrijving van een sociaal rechtvaardige samenleving vertoont opvallend veel gelijkenissen met de principes die Rawls al formuleerde. Ook bij Piketty draait het om het verzekeren van de toegang tot bepaalde basisgoederen en het garanderen van bepaalde fundamentele vrijheden, opdat alle leden van de samenleving zich vrij kunnen ontplooiën in de samenleving. Ook Piketty ziet geen graten in ongelijkheden voor zover die het resultaat zijn van de verscheidenheid aan levensprojecten die mensen nastreven. Tot slot is ook Piketty van oordeel dat in een sociaal rechtvaardige samenleving die ongelijkheden in de eerste plaats ten bate moeten komen van de minstbedeelden. De vraag is of Piketty en Rawls op dezelfde wijze tot deze principes komen.

Rawls onderscheidde twee verschillende wegen die beide leiden tot zijn rechtvaardigheidsprincipes.

- De eerste route: we delen een bepaald intuïtief begrip dat wij allemaal, ondanks onze grote verscheidenheid en ondanks al onze verschillen, fundamenteel gelijk zijn. Willen we als samenleving recht doen aan deze gelijkheid, dan moeten we de samenleving zó inrichten, dat deze gelijkheid erin gerealiseerd wordt. Volgens Rawls houdt dat in dat de samenleving ieders recht verzekert op dezelfde basisgoederen en fundamentele vrijheden, dat ze alle sociale posities openstelt voor iedereen, en dat ongelijkheden alleen gerechtvaardigd zijn wanneer ze ten bate komen aan de minstbedeelden in de samenleving.
- De tweede route: hier vertrekken we niet van een intuïtief gelijkheidsbeginsel dat we vervolgens proberen uit te leggen, maar vanuit de vraag hoe we tot een concept van rechtvaardigheid kunnen komen dat door iedereen gedeeld wordt en dat op die manier iedereen in de samenleving 'bindt'. Hier zitten we dus midden in de traditie van het sociale contract. Opnieuw vertrekt Rawls vanuit een zekere gelijkheid tussen alle mensen.

Een maatschappelijke orde waarin bij voorbaat vaststaat dat ik de meerdere ben van jou, zal in jouw ogen geen genade vinden, net zomin als een maatschappelijke orde waarin bij voorbaat vaststaat dat jij de meerdere bent van mij, in mijn ogen genade zal vinden. Maar allebei zullen we er ook heel goed in zijn om net die zogezegd ‘rechtvaardige’ regels te verzinnen om de maatschappij te ordenen waaruit volgt dat we onze sociale positie ten opzichte van de ander zullen verbeteren. Er zal steeds op zijn minst het vermoeden bestaan dat we de regels op onze eigen maat hebben ontworpen, en zulke regels zal de ander niet als legitiem ervaren.

De enige manier om uit deze patstelling te komen, is door ons te verplaatsen in wat Rawls de ‘original position’ noemt: een positie waarin we al onze bijzonderheden afleggen, abstractie maken van al onze kenmerken die ons onderscheiden van anderen. Vanuit die ‘positie van onwetendheid’ over de plek die we in de samenleving zullen innemen zoeken we overeenstemming over de principes die de samenleving moeten ordenen. In zo’n hypothese zullen we opnieuw komen tot de regels die Rawls al bereikte via de ‘intuïtieve’ weg. De fictie van de ‘original position’ geeft ons zo een norm van sociale rechtvaardigheid waaraan we de werkelijkheid kunnen beoordelen.

Piketty volgt Rawls’ veronderstelling dat we in onze maatschappij het idee van een fundamentele gelijkheid delen. We zien dat bijvoorbeeld vertaald in zijn telkens opnieuw herhaalde basisstelling dat elke samenleving zijn ongelijkheden moet legitimeren: ‘Chaque société humaine doit justifier ses inégalités: il faut leur trouver des raisons, faute de quoi c’est l’ensemble de l’édifice politique et social qui menace de s’effondrer’ (Piketty 2019: 13).

Die stelling, en die eis tot verantwoording van ongelijke sociale posities, is maar betekenisvol wanneer we menen dat we in een bepaald fundamenteel opzicht gelijk zijn. Piketty zelf geeft verder geen invulling aan deze ‘gelijkheid’: het is voor hem te vanzelfsprekend om zelfs maar te worden bevraagd.

Maar het is één ding om te starten vanuit de basisovertuiging dat elke mens gelijk is, het is nog iets helemaal anders om te komen tot principes die die gelijkheid ook daadwerkelijk installeren in onze samenleving, en die bovendien ook door iedereen als rechtvaardig aanvaard worden. Rawls maakt daarvoor de omweg langs de ‘original position’. De vraag is: heeft ook Piketty een andere dan een louter ‘intuïtieve’ weg om zijn rechtvaardigheidsprincipes te legitimeren? Piketty stelt zich deze vraag niet expliciet, maar dat wil niet zeggen dat we er geen begin van een antwoord op kunnen geven.

We kunnen in elk geval verwachten dat Piketty, die zich afzet tegen de abstracte fantasieën van politiek filosofen, geen ‘natuurtoestand’ zal ontwerpen à la Hobbes, of een ‘original position’ à la Rawls, om vanuit die fictie te argumenteren voor deze of gene abstracte principes van sociale rechtvaardigheid.

Het is alleen in de praktijk van het democratisch proces dat we, volgens Piketty, tot een norm van rechtvaardigheid kunnen komen. Hij spreekt hier van ‘la construction par la délibération démocratique [...] d’une norme de justice acceptable par le plus grand nombre [...]’. Of nog: ‘La justice doit avant tout être conçue comme le résultat d’une délibération collective toujours en cours [...] une vaste expérimentation collective [...] un processus d’apprentissage collectif’ (Piketty 2019: 1116-1117).

Het is opvallend dat Piketty dit proces van democratische besluitvorming als een leerproces ziet, alsof we, mettertijd, met vallen en opstaan en door telkens opnieuw onze regels bij te stellen in het licht van nieuwe historische ervaringen, dichter bij de ‘juiste’, ‘rechtvaardige’ samenlevingsvorm komen. Piketty spreekt ook daadwerkelijk van ‘l’organisation idéale de la société’ die zo te bereiken zou zijn:

Je suis [...] convaincu qu’il est possible de mobiliser les leçons de l’histoire et de comparer minutieusement les différentes expériences historiques pour mieux appréhender les contours du régime de propriété idéal ou du régime fiscal ou éducatif idéal. Simplement, ces questions sont tellement complexes que seule une vaste délibération collective peut permettre d’espérer des progrès réels et durables, en s’appuyant sur la diversité des expériences individuelles et des représentations de la société juste. (Piketty 2019: 839)

"Hoe meer we leren, hoe meer we van elkaar leren, hoe dichter we komen bij de regels van een rechtvaardige samenleving. Enkel als iedereen hierbij betrokken wordt, mogen we hopen op vooruitgang."

Hoe meer we leren, hoe meer we van elkaar leren, hoe dichter we komen bij de regels van een rechtvaardige samenleving. Enkel als iedereen hierbij betrokken wordt, mogen we hopen op vooruitgang. Piketty ziet zijn eigen werk als een instrument in dit proces: door de mechanismen bloot te leggen van een verscheidenheid aan samenlevingsvormen, leren we wat mogelijk is, en welke regels tot een rechtvaardigere samenleving leiden. De ‘juiste’, ‘rechtvaardige’ principes voor de samenleving ontleenen dan hun legitimiteit aan hun oorsprong uit een collectief leerproces, zoals dat tot uiting komt in democratisch overleg. Piketty toont hier dus een groot geloof in het redelijke vermogen van de mens om in onderlinge dialoog tot overeenstemming en vooruitgang te komen.

Piketty *veronderstelt* daarbij dat zo’n proces het streven *garandeert* naar een samenleving die voldoet aan de principes van sociale rechtvaardigheid die recht doet aan de fundamentele gelijkheid van de mens. Indien dat niet gebeurt, indien, zoals vandaag het geval is, onze politieke keuzes bepaald worden door een ideologie die ons wegleidt van zo’n meer gelijke samenleving, dan is dat volgens Piketty in de eerste plaats het gevolg van ‘een gebrek aan kennis’: ‘Le nouveau récit hyperinégalitaire qui s’est imposé [...] découle [...] de l’insuffisante diffusion des connaissances’ (Piketty 2019: 1112). Indien mensen beter wisten, zouden ze andere keuzes maken: keuzes die leiden tot een meer gelijke samenleving.

Twee bijkomende opmerkingen nog over dit democratische overlegmodel als bron van legitimiteit voor de rechtvaardige samenleving:

1. Het tot stand komen van een sociaal rechtvaardige samenleving verschijnt hier als een relatief consensueel proces: het resultaat van collectief, democratisch overleg waarbij we leren van elkaar – en dat vereist ook een openheid naar elkaar. Het perspectief van de ander dienen we mee te nemen in onze eigen overwegingen. Maar we kunnen ook een andere lijn ontwaren in Piketty’s denken daarover, waarin een grotere rol is weggelegd voor conflict. De strijd tussen rivaliserende visies op de organisatie van de samenleving wordt sociaal beslecht. Al is het ook hier weer zo dat Piketty in die sociale strijd alleen maar kansen geeft aan wie erin slaagt om voldoende mensen, ook buiten de eigen onmiddellijke belangengroep, te overtuigen van ‘de goede zaak’, dus door intellectuele argumenten. Sociale strijd wordt niet gewonnen op straat, maar in de geesten. Zonder ‘goede ideeën’ die voldoende mensen overtuigen, levert sociale strijd niets op.

2. Piketty hecht groot belang aan dit proces van collectieve besluitvorming. Het is veelzeggend dat hij het socialisme dat hij verdedigt een *participatief* socialisme noemt. Het komt erop aan om mensen actief te laten deelnemen aan de manier waarop de samenleving vorm krijgt. In het licht daarvan is het opvallend welke voorstellen hij zelf naar voren schuift om het democratische proces te versterken. Waar hij steeds opnieuw hamert op het *deliberatieve* karakter van het proces waarin we tot een rechtvaardige samenleving komen, op het belang van collectief *overleg* en de *dialogoog* tussen burgers, gaan de democratische vernieuwingen die hij naar voren schuift lijnrecht in tegen het versterken van dit deliberatieve proces.

Hij spreekt over een van zijn voorstellen tot democratische versterking als van ‘une des pistes les plus prometteuses conduisant à une réappropriation citoyenne du processus démocratique’ (Piketty 2019: 1175). Piketty wil een substantieel deel van het overheidsbudget omzetten in vouchers die burgers vrij kunnen besteden aan een politieke beweging of een goed doel naar keuze, en hen zo rechtstreeks zeggenschap geven over de inzet van publieke middelen.

Dat is het tegendeel van een deliberatief proces. Inspraak van de burger in het beleid komt in dit model niet tot stand door overleg. Men komt hier niet tot collectief gedragen beslissingen over de nodige maatschappelijke keuzes door onderlinge discussie en debat, door het in overweging nemen van elkaars ervaringen en opvatting, en door zich rekenschap te geven van de perspectieven van anderen. Piketty vat de rol van de burger in dit voorstel tot democratische versterking op als die van een consument, die kan shoppen in het winkeltje met goede doelen, ieder voor zich. Het komt paradoxaal genoeg neer op het versterken van het marktprincipe in het democratische proces. Het aanwenden van publieke middelen wordt de facto geprivatiseerd en aan de markt overgelaten. Elke burger kan de markt van goede doelen opgaan om daar zijn eigen voorkeuren te laten gelden, en anders dan in een deliberatief proces hoeft hij aan niemand verantwoording afleggen over zijn voorkeuren en keuzes.

Die plotse inbreuk van de markt in het democratische proces is geen toeval. Precies hetzelfde probleem stelt zich in het hart van Piketty's theorie van sociale rechtvaardigheid.

Piketty zet zich af tegen de kapitalistische ideologie die de absolute bescherming van het individuele eigendomsrecht tot de kern maakt van de maatschappelijke ordening. De verabsolutering van het eigendomsrecht ziet hij als de oorzaak van de gigantische ongelijkheden die onze maatschappij doorklieven. Willen we dus

af van dit kapitalistische bestel, dan moeten we ook af van die verabsolutering van het eigendomsrecht. Die inperking van het private eigendomsrecht is ook legitiem, volgens Piketty, want eigendom is een sociale relatie:

L'idée selon laquelle il existerait une propriété strictement privée et des formes de droits naturels et inviolables de certaines personnes sur certains biens ne résiste guère l'analyse. L'accumulation de biens est toujours le fruit d'un processus social, qui dépend notamment des infrastructures publiques (en particulier du système légal, fiscal et éducatif), de la division du travail social et des connaissances accumulées par l'humanité depuis des siècles. (Piketty 2019: 1139)

Elke eigendomsverwerving is te danken aan de hele gemeenschap, aldus Piketty. Wat we bereiken in ons werk en dankzij onze investeringen is nooit alleen maar het resultaat van onze eigen inspanningen, maar steunt steeds op de sociale infrastructuur die door de hele gemeenschap is opgebouwd. Mijn werk en de rijkdom die ik met mijn werk vergaar, steunt op de kennisopbouw van de mensheid, het onderwijs, het wetgevende kader, maar ook op de arbeidsdeling binnen de maatschappij, waardoor ik mij kan concentreren op mijn werk, wetende dat anderen hun werk zullen doen, en zo mijn werk mogelijk maken. Zonder het werk van de slager, de bakker, de vuilnisophaler en de crèche, kan de voetballer niet naar zijn match. Het is dan ook logisch dat de gemeenschap die die private welvaartsopbouw mogelijk maakt, daar ook mee de vruchten van kan plukken.

Om dat te bereiken, pleit Piketty voor een vorm van vermogensbelasting, waarbij de opbrengst in de vorm van een dividend weer terugvloeit naar de rest van de gemeenschap. Vermits die vermogens niet (alleen) de 'eigen verdienste' zijn, maar de verdienste van de hele gemeenschap, is het maar logisch dat ze (toch ten dele) ook weer verdeeld worden onder die gemeenschap. Het komt erop aan om de rijkdommen die in de handen van enkelingen 'stagneren' opnieuw te laten circuleren door de gemeenschap, aan wie die rijkdommen ook te danken zijn. In deze inbreuk op het 'absolute' eigendomsrecht ziet Piketty de breuk met het kapitalisme zoals we dat vandaag kennen, en de crux van zijn 'socialisme voor de 21ste eeuw'.

Het is dan ook opvallend dat hij zijn rechtvaardiging voor deze inbreuk niet verder motiveert vanuit een herdenking van het eigendomsbegrip zelf. De sociale oorsprong van elke eigendom wordt in de hiervoor geciteerde zin weliswaar aangehaald, maar verder gaat Piketty er op geen enkele manier op in.

Wel ruimt hij vele hoofdstukken in om te schetsen hoe obscene groot de maatschappelijke ongelijkheden zijn, om de explosie van deze ongelijkheden sinds de neoliberale revolutie van de jaren tachtig en negentig te duiden. Het is alsof Piketty haast uitsluitend rekest op de verontwaardiging die ontstaat zodra we de grootte van de ongelijkheden beseffen, om het absolutistisch begrepen eigendomsrecht eraan ten grondslag in diskrediet te brengen en ruimte te scheppen voor een andere opvatting over eigendom – of toch op zijn minst voor forse vermogensheffingen. Dat sluit naadloos aan bij zijn overtuiging dat een gebrek aan breed gedeelde kennis aan de grondslag ligt voor het uitblijven van een rechtvaardigere en dus gelijkere samenleving. Wisten we maar hoe ongelijk de samenleving was, dan zou politieke actie niet uitblijven.

Is het wel zo eenvoudig? Want vandaag lijkt het er eerder op dat maatschappelijke verontwaardiging over de ‘schandalige’ ongelijkheden in de wereld en in onze samenleving hand in hand gaat met de maatschappelijke aanvaarding en zelfs rechtvaardiging van de mechanismen die deze ongelijkheden produceren. We betreffen de uitwassen van het kapitalisme, maar verdedigen de sociale instituties waarin deze uitwassen wortelen. Piketty weet deze paradox niet te verklaren.

We zagen al dat Piketty zich ontzettend ongeduldig toont over de abstracte discussies van politiek filosofen. Wat telt voor hem is hoe de wereld werkelijk werkt, de concrete wetten en regels die ertoe leiden dat de maatschappelijke welvaart zus of zo verdeeld is. Het gevolg van zijn desinteresse in een rigoureuze analyse is dat Piketty niet kan begrijpen waarom verontwaardiging over de uitwassen van het kapitalisme niet leidt tot een fundamentele herdenking van dat kapitalisme.

Piketty definieert ideologie als een ‘geheel van ideeën’, maar hij verliest uit het oog dat die ideeën die in onze sociale instituties belichaamd zijn steeds knooppunten zijn binnen een samenhangend betekenisveld. We kunnen niet begrijpen wat ‘eigendom’ betekent, wanneer we niet ook het verband onderzoeken tussen het eigendomsrecht en het vrijheidsbegrip, of nagaan hoe in een bepaalde theorie van sociale rechtvaardigheid de relatie tussen de mens en de gemeenschap opgevat wordt, en welke rol eigendom daarin speelt, of onderzoeken welke plaats een samenleving inruimt voor de markt. Deze miskenning van het conceptuele veld waarbinnen een idee betekenis krijgt, toont zich bijvoorbeeld in Piketty’s desinteresse voor de oorsprong en ontwikkeling van het moderne begrip van eigendom, dat nochtans zo’n cruciale rol vervult in *Kapitaal en ideologie*. Hij stelt zich niet de vraag hoe dat concept zich gevormd heeft, of waarom het de geesten kon veroveren.

Om de ontstaansgeschiedenis van het moderne eigendomsbegrip te schetsen, en te tonen hoe het samenhangt met een resem andere sociale instituties die onze samenleving vormgeven, moeten we terugkeren naar de vroegmoderne tijd.

Land was toen nog veruit de belangrijkste bron van vermogen. Anders dan vandaag kon de eigenaar van een stuk land daar veelal niet ‘vrij’, ‘naar eigen goeddunken’ over beschikken, zonder dat anderen vaak strikt gedefinieerde rechten konden doen gelden op de exploitatie en de opbrengsten van diezelfde grond. Het land was gebonden in een complex web van overlappende rechten en plichten van vele partijen. Het was vaak onzinnig om van deze of gene persoon te zeggen dat die de grond ‘eigenlijk’ bezat, zoals wij dat vandaag zouden begrijpen – om nog te zwijgen over de moeilijkheden die de gemeenschapsgronden, de *commons*, stellen voor ons moderne eigendomsconcept. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw komt dit systeem in Engeland echter onder druk te staan: Gronden worden omheind waarvan de exploitatierechten voordien gedeeld werden, geprivilegieerde partijen eigenen zich land toe in volle, exclusieve eigendom.

Dit proces van ‘enclosure’ brak niet alleen met het traditionele, feodale eigendomsmodel, het had ook een ontwrichtende impact op de gemeenschap van de getroffen landerijen. Pachtters werden van land verdreven dat zij sinds generaties cultiveerden. Dorpen ontvolkten.

Hoe schokkend deze transformatie van het land ook was, ze was niet te stoppen. Economische argumenten moesten de felgecontesteerde landroof rechtvaardigen. De populaire prediker Thomas Fuller formuleerde een platitude toen hij in de eerste helft van de zeventiende eeuw schreef dat ‘the poor man who is monarch of but one enclosed acre will receive more profit from it than from his share of many acres in common with others’ (Linklater 2013: 5). Het individualistisch en exclusief begrepen eigendomsrecht leidt tot economische welvaart, en die welvaart legitimeert de omwenteling in het landbezit en het eigendomsrecht. Dit nieuwe paradigma werd door John Locke geconsacreerd door het in zijn *Two Treatises of Government* van een filosofische onderbouw te voorzien. Het traditionele, feodaal geïnspireerde begrip van eigendom, met zijn overlappende rechten en plichten, ingebed binnen een gemeenschap, had definitief afgedaan. De toekomst is aan de maatschappij gebouwd op de absolute rechten van het privébezit. In zijn bijzonder invloedrijke *Commentaries on the Laws of England*, waarvan het eerste volume verscheen in 1765, haalde de Engelse jurist William Blackstone de doctrine van Locke aan, om vervolgens het volgende te concluderen: ‘So great moreover is the regard of the law for private property, that it will not authorize the least violation of

it; no, not even for the general good of the whole community' (Blackstone 1765). De heilige rejachten van het privébezit, gelegitimeerd door de algemene welvaart die erin gegrond is, wegen zwaarder dan de maatschappelijke welstand.

Dit moderne, 'kapitalistische' eigendomsbegrip ontwikkelde zich bovendien binnen een cluster van nauw verwante concepten en sociale instituties, en kan bijvoorbeeld niet los gezien worden van de gelijktijdige ontwikkeling van het moderne vrijheidsbegrip, dat in 1651 een klassieke formulering vond in Thomas Hobbes' *Leviathan*: 'A Free-Man, is he, that in those things, which by his strength and wit he is able to do, is not hindred to doe what he has a will to' (Hobbes 1651). Een mens is vrij voor zover hij kan handelen 'naar eigen goeddunken' – zoals ook zijn eigendomsrecht begrepen werd als een exclusief recht om 'naar eigen goeddunken' over zijn bezit te beschikken, zonder daarin nog gehinderd te worden door het web van overlappende rechten en plichten dat die eigendom bond aan een gemeenschap. Wat iemand met zijn eigendom doet, is zijn zaak, en die van niemand anders: daarin bestaat zijn vrijheid.

Die intieme band tussen het moderne vrijheidsbegrip en het moderne eigendomsrecht wordt later in dezelfde eeuw verder geëxpliciteerd door Locke. In *a State of perfect Freedom* schrijft Locke: 'Men dispose of their Possessions, and Persons as they think fit'; een mens is vrij 'if he be absolute Lord of his own Person and Possessions' (Locke 1698: II.123). Het individualistisch en exclusief begrepen eigendomsrecht enerzijds en vrijheid begrepen als de vrijheid om te handelen 'naar eigen goeddunken' anderzijds, zijn zo op de meest hechte wijze met elkaar verknoopt dat een herziening van het eigendomsrecht onvermijdelijk ook dit vrijheidsconcept mee in het spel brengt.

Het is geen toeval dat Hobbes en Locke vrijheid definiëren in termen van het kunnen handelen naar eigen goeddunken. Het vertrekpunt is voor hen niet langer het web van wederzijdse rechten en plichten waarin de lotsverbondenheid van mensen binnen een gemeenschap vorm krijgt, maar het individu dat geconfronteerd wordt met andere individuen. Hobbes en Locke vatten de mens op als een subject dat vrij is, in zoverre hij zijn eigen verlangens en belangen naar eigen inzicht kan najagen. Geconfronteerd met andere subjecten die ook streven naar het bevredigen van hun eigen behoeften, is het verstandig voor deze subjecten om precies zoveel macht over te dragen aan een soevereine instantie als nodig is om het domein van hun vrije handelen te beschermen tegen inbreuken door anderen. De staat verschijnt dan als (niets meer dan) het noodzakelijke instrument om deze 'egoïstische' subjecten tegen elkaar in bescherming te nemen. De staat garandeert de

voorwaarden waaronder subjecten zich veilig weten en zich kunnen concentreren op het verwerven van de middelen om hun eigen behoeften te bevredigen.

Van daaruit is het nog maar een kleine stap naar de verzelfstandiging van de markt als de geprivilegieerde maatschappelijke ruimte waarin leden, door het nastreven van hun eigenbelang gedefinieerd, elkaar ontmoeten. Vermits de eigendomsrechten van elke burger door de staat in gelijke mate beschermd worden – wat betekent dat iedereen vrij is om eigendom te bezitten en vrij over zijn eigendom kan beschikken – en doordat ook de vrijheid om naar eigen goeddunken te handelen voor elke burger gegarandeerd is door de bescherming van de staat, zullen markttuitkomsten verschijnen als het resultaat van een vrije ruil tussen vrije burgers. Markttuitkomsten verschijnen, ook wanneer ze ongelijkheid in de hand werken, als rechtvaardige uitkomsten. De mens wordt in dit betekenisveld gevat als *homo æconomicus*, en als *homo æconomicus* wordt hij tot bouwsteen van de samenleving zoals wij die kennen.

Dat Piketty niet de manier analyseert waarop concepten en sociale instituties – zoals eigendom, vrijheid, de verhouding tussen mens en gemeenschap, of de plaats van de markt in de samenleving – in hun samenhang vorm en inhoud krijgen, betekent nog niet dat hij aan die inhoud kan ontsnappen. ‘La vision consistant à sacraliser les prix de marché et les inégalités qui en découlent’ (Piketty 2019: 749) is voor hem dan ook niet het logische uitvloeisel van een coherente maatschappijvisie waarin cruciale concepten in elkaar grijpen en zich aan elkaar vastklinken, maar getuigt volgens hem van niet meer dan ‘un égoïsme à courte vue’ (Piketty 2019: 749). Maar als deze kapitalistische doctrine van niets meer getuigt dan van ‘kortzichtig egoïsme,’ zoals hij meent, dan wordt het ook volledig onverklaarbaar waarom andere, rivaliserende ideologieën geen voet aan de grond krijgen.

Piketty miskent hier dat de ongelijkheid producerende sociale instituties de maatschappelijke belichaming zijn van een samenhangend geheel van concepten. De hegemonie en de interne coherentie van dit kapitalistische ideeëncomplex versluiert elk beeld van een andere mogelijke vorm van samenleving en belet andere waarden om zich in ons spreken en handelen te ontvouwen tot structurerende idealen. ‘Gelijkheid’ klinkt vandaag hol en leeg, en weet niet meer te begeisteren. Het roept niet langer het beeld op van een verhoopte wereld, maar wordt enkel nog begrepen als een weerstand tegen al te gortige ongelijkheden, of in termen van de ‘gelijke kansen’ waarmee iedereen ‘aan de start’ verschijnt – op de markt, binnen de bestaande maatschappelijke orde, de enig denkbare orde voor de mens geconstrueerd als *homo æconomicus*.

Ook Piketty blijft de gevangene van deze denkhorizon, ondanks zijn bezwingingen dat hij een socialisme voorstaat dat breekt met het kapitalisme. Hij hamert op het belang van ideologie, op de kracht van ideeën om de samenleving te vormen, maar hij ontplooit in *Kapitaal en ideologie* geen enkele verdediging van gelijkheid als sociaal ideaal. Hij begrijpt vrijheid louter als de vrijheid van een subject om te handelen ‘naar eigen goeddunken’. Hij herdenkt de verhouding niet tussen mens en gemeenschap. Hij onderzoekt de geprivilegieerde plaats niet die de markt in dit maatschappijmodel inneemt. Op geen enkel moment stelt Piketty de *homo oeconomicus* als bouwsteen van de samenleving in vraag.

Ten gronde komt zijn visie op eigendom, de markt en de samenleving neer op een (weliswaar forse) variant van de bekende eind-twintigste-eeuwse sociaaldemocratie in een kapitalistische wereld. Het beleid moet de voorwaarden verzekeren voor een zo gelijk mogelijke toegang tot de markt voor iedereen. Op die manier worden ook de voorwaarden voor economische ontwikkeling en vooruitgang verzekerd. Het voorstel dat het meeste stof deed opwaaien bij het verschijnen van *Kapitaal en ideologie*, is de forse vermogensbelasting waarvan de opbrengst moet terugvloeiën naar de gemeenschap. Dat voorstel werd meteen afgebrand als een meest verderfelijke vorm van onteigening, als niets meer dan een verkapte vorm van communisme. Maar waar ging het om?

Piketty zocht in die vermogensheffing de middelen om aan elke jongvolwassene een dividend uit te keren, wat hij een ‘persoonlijk startkapitaal’ noemde. Op die manier kan iedereen beschikken over een som waarmee hij een ‘nieuw, persoonlijk, professioneel leven’ kan opbouwen of kan investeren in ‘een project voor een bedrijf’ (Piketty 2019: 1131). Er kan een scholingsbudget mee toegekend worden aan elke jongere, waardoor iedereen kan investeren in zijn eigen ‘human capital’. Het komt er dus ook voor Piketty op aan iedereen klaar te stomen voor de markt, zodat iedereen gelijk aan de start verschijnt. Waar hij naar streeft, is geen breuk met de kapitalistische, meritocratische doctrine dat marktuitskomsten rechtvaardige uitkomsten zijn, omdat de markt uiteindelijk de meest verdienstelijke ook de meestverdienende zal maken. Wat hij het huidige maatschappelijke bestel verwijt, is dat het deze belofte niet waarmaakt. Hij streeft naar het daadwerkelijk realiseren van de doctrine.

Zoals zijn versterking van de democratie neerkwam op het privatiseren van publieke budgetten in de vorm van vouchers waarmee burgers als consumenten konden shoppen op de markt voor goede doelen, zo blijft ook hier de markt de geprivilegieerde maatschappelijke ruimte. Mensen vinden hun vrijheid in het najagen

van hun eigenbelangen en individuele behoeften, zonder iets of iemand verantwoording verschuldigd te zijn. Marktuitskomsten verschijnen als rechtvaardige uitkomsten. Het idee van eigendom als sociale relatie, en wat dat impliceert, het idee van lotsverbondenheid tussen mensen, is weer volledig uit beeld verdwenen. Hier verschijnt opnieuw het mens- en wereldbeeld dat we al zo goed kennen: de mens als *homo æconomicus*. Piketty doet niet wat hij meent te doen: hij breekt niet met de kapitalistische ideologie, maar omarmt haar.⁵⁴

---

54 Voor het laatste derde van dit artikel heb ik geput uit een eerder verschenen bijdrage: Somers, M (2020).

Literatuur

Blackstone, W. (1765). *Commentaries on the Laws of England*. Oxford: Clarendon Press.

Hobbes, T. (1651). *Leviathan*.

Linklater, A. (2013). *Owning the Earth*. New York: Bloomsbury.

Locke, J. (1689). *Two Treatises of Government*. London: Awnsham Churchill.

Piketty, T. (2019). *Capital et Idéologie*. Paris: Le Seuil.

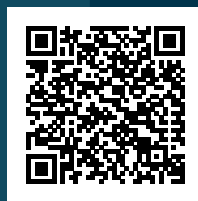
Somers, M. (2020). Gevangen in een eeuwig heden. *De Witte Raaf*, mei-juni 2020.

U-turn ↴

Zebrapaden: aandacht voor de zwakkeren in de samenleving

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Wie betaalt de coronafactuur?

De intergenerationale verdeling van inkomens en vermogens

Sarah Kuypers

De COVID-19-crisis laat een diepe impact na op ons allemaal, op het gebied van fysieke en mentale gezondheid, financiën, sociale relaties en ga zo maar door. Het wordt echter steeds duidelijker dat de impact van de crisis niet gelijk verdeeld is. Bestaande ongelijkheden werden opnieuw zichtbaar of werden zelfs uitvergroot, in bijna alle aspecten van het alledaagse leven. In dit stuk sta ik stil bij het financiële aspect. Hoewel de directe impact van COVID-19 in termen van fysieke gezondheid in de eerste plaats ouderen treft, zijn het op financieel gebied voornamelijk de jongere generaties die het hoogste risico lopen. Het onderwijs en de arbeidsmarkt hebben immers grote klappen geïncasseerd, die met name de huidige en toekomstige generatie (jonge) werkenden raken. Hoewel overheden hebben getracht de klap te verzachten via allerhande steunmaatregelen, hebben heel wat gezinnen hoe dan ook financieel moeten inboeten. Gepensioneerden daarentegen hebben doorgaans hun levensstandaard op peil kunnen houden omdat aan het niveau van de pensioenen niet werd geraakt. Daarnaast is het vermogen toegenomen en dat is voor een groot deel in handen van de oudere generaties. Deze ongelijke verdeling van lasten en baten over generaties heen inspireerde onder meer Belgisch topeconoom Jan-Emmanuel De Neve om te pleiten voor een extra coronabijdrage ten laste van ouderen (De Morgen 2020).

Deze observaties staan echter in schril contrast met het algemene gevoel dat heerst in de samenleving, waarbij ouderen worden beschouwd als de economisch zwakkere generatie. In datzelfde coronajaar 2020 verscheen bijvoorbeeld de volgende krantenkop: '6 op de 10 Belgen vrezen geen comfortabel leven meer te kunnen leiden na hun pensioen' (De Standaard 2020). Dit artikel vormt zeker geen uitzondering.

Het constante debat rond de verhoging van de minimumpensioenen de laatste jaren vindt daarin ook zijn voedingsbodem.

Hoe kunnen we feiten en perceptie met elkaar verzoenen? Hoe verhoudt de financiële situatie van verschillende generaties zich nu echt? En op welke manier kunnen we diegenen met de meeste financiële draagkracht laten bijdragen om de coronafactuur te betalen? In dit stuk wordt dieper ingegaan op deze vragen aan de hand van de recentste cijfers over de intergenerationele inkomens- en vermogensverdeling.

1. De financiële situatie van generaties vergeleken

Indicatoren van armoede, ongelijkheid en financiële draagkracht worden doorgaans uitgedrukt in termen van het equivalent jaarlijks netto beschikbaar gezinsinkomen⁵⁵. Met een mediaaninkomen van 20 185 euro in 2020 (EUROSTAT 2021) hebben gepensioneerden over het algemeen een lager inkomen dan jongere generaties (mediaaninkomen van 26 877 euro) wat voornamelijk te wijten is aan het feit dat pensioenen doorgaans lager zijn dan inkomens uit arbeid en kapitaal. Dat houdt dus verband met het idee dat de levensstandaard na pensionering zou dalen.

Betekent het dan ook dat de armoede het hoogste is onder gepensioneerden? In het begin van het decennium bleek dat inderdaad nog het geval te zijn. De ‘at-risk-of-poverty rate’⁵⁶ – het officiële meetinstrument voor armoede gehanteerd in de Europese Unie – bedroeg in 2003 22% voor 65-plussers. Ter vergelijking, het cijfer was ongeveer 13% voor de 18- tot 54-jarigen en ongeveer 16% voor kinderen onder de 18 jaar en voor personen tussen 55 en 64 jaar. Door de jaren is dit patroon echter sterk veranderd. De armoede bij 65-plussers is immers sterk teruggedrongen tot 15 à 16%. Ook het armoedecijfer bij 55- tot 64-jarigen is licht gedaald. Bij de drie jongere leeftijdsgroepen is echter de tegengestelde trend waar te nemen, waarbij de armoede met name sterk is toegenomen voor kinderen onder de 18 en jongeren tussen 18 en 24 jaar. Met een armoedecijfer van ongeveer 20% is de armoede vandaag voornamelijk bij de kinderen en jongeren te situeren.

---

55 Equivalent wijst op het feit dat het gezinsinkomen wordt gecorrigeerd voor de grootte en de samenstelling van het gezin. In de literatuur wordt doorgaans een equivalentieschaal gebruikt die een waarde 1 geeft aan de eerste volwassene, een waarde van 0,5 voor elke extra volwassene (vanaf 14 jaar) en een waarde van 0,3 voor elk kind (jonger dan 14 jaar).

56 Deze indicator berekent het percentage van de bevolking van wie het equivalente netto beschikbare huishoudinkomen lager is dan 60% van de mediaan.

De financiële situatie van gezinnen hangt echter niet alleen af van het inkomen, ook het vermogen speelt een belangrijke rol. Het mediaan nettogezinsvermogen (dat is de som van alle roerende en onroerende vermogens verminderd met alle uitstaande schulden) was in 2017⁵⁷ gelijk aan ongeveer 365 000 euro voor de 'bijna-gepensioneerden' tussen 55 en 64 jaar en 305 500 euro voor 65-plussers. Kinderen onder de 18 jaar daarentegen behoren tot gezinnen met een mediaan nettovermogen van 177 400 euro. Als we kijken naar de verdeling van de nettovermogens dan zien we dat 55-plussers proportioneel een groter aandeel bezitten in het totale nettovermogen. Een volledig gelijke verdeling zou impliceren dat ze 31,4% van het vermogen in handen zouden hebben, in werkelijkheid is het bijna 40%. Voor kinderen onder de 18 jaar is het tegengestelde waar; zij hebben toegang tot een kleiner aandeel dan een volledig gelijke verdeling zou impliceren.

In de academische literatuur wordt steeds vaker gepleit om in indicatoren van armoede, ongelijkheid en financiële draagkracht zowel het inkomen als het vermogen en de schulden mee in rekening te nemen. Gezinnen met eenzelfde inkomen kunnen immers verschillen in de mate waarin ze onroerend goed bezitten of spaargelden en andere financiële activa ter beschikking hebben. Daartegenover staat de impact van schulden waardoor in de praktijk niet het volledige beschikbare inkomen werkelijk 'beschikbaar' is. Voor alle leeftijdsgroepen daalt het armoedepercentage wanneer het vermogen en de schulden worden meegerekend. Deze daling is echter veel sterker voor de 65-plussers, voor wie het armoedecijfer daalt tot zo'n 2,5%, het armoedepercentage van de bijna-gepensioneerden (55-64 jaar) wordt gehalveerd. Zelfs wanneer de waarde van de eigen woning niet wordt meegeteld, vinden we nog steeds een halvering van de armoedecijfers bij 65-plussers. Bij de jongere generaties is er slechts een daling van enkele procentpunten op te merken.⁵⁸

Met andere woorden, het idee dat de levensstandaard daalt na pensionering is grotendeels gestoeld op het feit dat het inkomen doorgaans lager is dan dat van jongere generaties. Tegelijkertijd is het echter zo dat armoede zich voornamelijk concentreert bij kinderen en jongeren onder de 25 jaar. Dat is reeds het geval wanneer we enkel naar inkomensarmoede kijken, maar de kloof tussen de jongste en de oudste generatie wordt nog een stuk groter wanneer ook het vermogen mee in

---

57 Op het moment van schrijven de recentste cijfers. Eigen berekeningen op basis van Eurosystem Household Finance and Consumption Survey (HFCN 2020). Voor meer informatie over de Belgische vermogensverdeling, zie Kuypers & Marx (2020).

58 Voor meer informatie over armoede gemeten op basis van inkomen, vermogen en schulden, zie Kuypers & Marx (2021).

rekening wordt genomen. Rekening houdend met alle financiële middelen kunnen we dus stellen dat gepensioneerden vaak een hogere (potentiële) levensstandaard hebben, en dus een hogere bijdragekracht.

2. De (waarschijnlijke) impact van COVID-19

Punt 1. schetst een beeld van de situatie voor de COVID-19-crisis toesloeg. Op het moment van schrijven is er slechts beperkte informatie beschikbaar over de inkomensverdeling tijdens de crisis en helaas zijn er nog geen data over de vermogensverdeling. De volledige impact zal hoogstwaarschijnlijk ook pas zichtbaar worden nadat de crisis en de steunmaatregelen (die vaak de echte impact uitstellen) achter ons liggen. De patronen in de inkomens- en vermogensverdeling in de precrisisperiode, samen met globale veranderingen, kunnen ons echter al veel vertellen over de waarschijnlijke richting van de evoluties.

Hoewel de directe impact van COVID-19 – in termen van fysieke gezondheid – groter is voor de oudere generatie lopen jongeren het hoogste risico om de indirecte impact ervan te ervaren, met name door de effecten die de verschillende lockdowns en socialdistancingregels hebben gehad op het onderwijs en de arbeidsmarkt. Onder meer als gevolg van het last-in-first-outprincipe en het feit dat ze vaker tewerkgesteld zijn in preciaire jobs en statuten, lopen jongeren het meeste risico om (tijdelijk) werkloos te worden. Dit risico wordt nog groter voor laaggeschoolde jongeren. Het is echter zeer waarschijnlijk dat de impact zich ook zal laten voelen op lange termijn. Het afstandsonderwijs heeft zonder meer een negatieve impact gehad, met name voor kinderen die reeds voor de crisis kwetsbaar waren. Zoals eerder al vermeld, leeft ongeveer 20% van de kinderen in inkomensarmoede en zij hebben vaak thuis geen of weinig toegang tot technologie en/of krijgen minder huiswerkbegeleiding door ouders. Dat zal later zijn weerslag vinden in hun tewerkstellingskansen en dus op het inkomen dat ze zullen verdienen. Daartegenover staat in schril contrast het feit dat pensioenen tijdens de crisis onaangeroerd zijn gebleven en oudere werknemers vaak – maar uiteraard niet altijd – in meer stabiele jobs en statuten tewerkgesteld zijn. Met andere woorden, in termen van inkomen valt de impact grotendeels op de huidige en toekomstige generatie jonge werkenden, terwijl de oudere generatie niet of amper geraakt wordt.

Hoe zit het dan met het vermogen? Cijfers van de Nationale Bank van België (14/04/2021) tonen aan dat het netto financieel vermogen met 45,5 miljard gestegen is in 2020. Als gevolg van de lockdowns en reisbeperkingen hadden

gezinnen minder consumptiemogelijkheden en hebben ze dus meer gespaard en belegd. Financiële activa bleken daarnaast ook vaak winstgevend te zijn. Hoewel de beurzen aan het begin van de crisis een van de zwaarste dalingen hebben gekend en ook tijdens de crisis een aantal dips hebben ervaren, is het herstel altijd relatief snel geweest, zeker in vergelijking met eerdere crisisperiodes. Daarnaast is ook het onroerend vermogen toegenomen doordat huizenprijzen een van de sterkste stijgingen van de afgelopen vijftien jaar hebben doorgemaakt. Niet iedereen heeft echter van deze periode kunnen gebruikmaken om vermogen op te bouwen. De meesten die werkzaam zijn in zwaar getroffen sectoren zoals horeca en amusement & cultuur hadden voor de crisis de laagste vermogens (zie Horemans et al. 2020) en de kans dat zij een beroep hebben moeten doen op het weinige spaargeld dat ze bezaten of zelfs schulden hebben moeten aangaan om de crisis te overbruggen, is groot.

Gegeven deze globale evoluties in combinatie met het feit dat inkomen voornamelijk bij de jongere generaties geconcentreerd is en het vermogen proportioneel meer in handen is van de ouderen, impliceert naar alle waarschijnlijkheid dat de COVID-19-crisis de intergenerationele kloof in financiële levensstandaard zal vergroten.

"Hoewel de directe impact van COVID-19 – in termen van fysieke gezondheid – groter is voor de oudere generatie lopen jongeren het hoogste risico om de indirecte impact ervan te ervaren, met name door de effecten die de verschillende lockdowns en socialdistancingregels hebben gehad op het onderwijs en de arbeidsmarkt."

3. Ongelijkheid binnen de generatie ouderen

Tot dusver werd de oudere generatie behandeld alsof ze één homogene groep vertegenwoordigt die er financieel allemaal even warmpjes bij zitten. Dat is natuurlijk niet het geval. Het is van belang te benadrukken dat er niet alleen een grote ongelijkheid bestaat tussen generaties, maar zeker ook binnen generaties. Wanneer we kijken naar de vermogensverdeling binnen de groep 55-plussers,⁵⁹ dan zien we dat 10% van hen een vermogen heeft dat lager is dan 4 000 euro, terwijl een andere 10% van hen meer dan 970 000 euro bezit en de top 5% zelfs meer dan 1 670 000 euro. De minst vermogende helft van alle 55-plussers bezit samen ongeveer 13% van al het vermogen van deze leeftijdsgroep, terwijl de 10% rijksten samen 45% bezitten en de top 5% meer dan 33%. Naar alle waarschijnlijkheid is de ongelijkheid nog groter aangezien deze cijfers gebaseerd zijn op enquêtes, die beperkt zijn in de vertegenwoordiging van de allerrijksten.

4. De financiering van de coronafactuur

De impact van COVID-19 op de financiële situatie van de bevolking uit zich ook in de overheidsfinanciën. Er zijn immers minder ontvangsten uit belastingen en socialezekerheidsbijdragen, terwijl de uitgaven de pan uit swingen. Denk daarbij voornamelijk aan de toename in gezondheidskosten, de systemen van tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht voor zelfstandigen en de vele andere steunmaatregelen. De combinatie van lagere ontvangsten en hogere uitgaven slaat een enorm gat in de begroting. De vraag rijst dan onvermijdelijk hoe dit tekort moet worden gefinancierd.

Zolang er geen extra inkomsten gegenereerd worden en/of besparingen zijn in de uitgaven, is de enige optie om het tekort te financieren via een verhoging van de staatsschuld. Een dergelijke verhoging legt echter extra druk op de intergenerationale ongelijkheid. De overheidsschuld bestaat immers voor een groot deel uit geld dat de Belgische bevolking leent aan de overheid via obligaties en staatsbons waardoor een stijging in de schuld de positie van obligatiehouders, en dus van de meest vermogenden, versterkt. De schuld zal uiteraard op een bepaald moment moeten worden terugbetaald. Met andere woorden, het financieren van het coronabegrotingstekort door middel van een verhoging van de staatsschuld draagt verder

---

⁵⁹ Opnieuw eigen berekeningen op basis van Eurosystem Household Finance and Consumption Survey (HFCN 2020).

bij aan de kloof tussen de vermogende generatie ouderen en de huidige en toekomstige generatie belastingbetalers.

Om de stijging van de overheidsschuld te beperken, gaan er steeds meer stemmen op in de richting van een alternatieve financieringswijze via een eenmalige ‘crisis-belasting’. Zoals reeds in de inleiding vermeld, werd een extra bijdrage door ouderen voorgesteld door Jan-Emmanuel De Neve. Die zou dus uitgaan van de leeftijd als belastingcriterium en dat is nu net waar het schoentje wringt. Punt 3. schetst duidelijk dat er een belangrijke ongelijkheid bestaat binnen de groep ouderen waardoor dat geen eerlijke belasting zou zijn. Die zou immers ook een bijdrage opleggen aan de kwetsbare ouderen met lage pensioenen en weinig vermogen. Andere voorstellen gaan uit van het vermogen als belastingcriterium. Hoewel de voorgaande alinea’s hebben aangetoond dat die in de praktijk grotendeels zou neerkomen op een bijdrage door ouderen, is dat wel een eerlijke belasting omdat het gestoeld is op het draagkrachtprincipe.

Hoe zou een dergelijke vermogensbelasting er kunnen uitzien? Zoals eerder reeds vermeld, hebben we op dit moment enkel cijfers over de Belgische vermogensverdeling vanuit enquêtes waarin weinig tot geen informatie zit over het vermogen van de allerrijksten. De beste schatting is dat de 1% meest vermogenden samen ongeveer 15 à 20% van het Belgische vermogen bezitten (Vermeulen 2018, 2016). Volgens cijfers van de Nationale Bank van België waren alle Belgen samen in 2019 in het bezit van een totaal nettovermogen van ongeveer 1 715 miljard euro. Zelfs als we de meest conservatieve schatting van 15% als aandeel nemen, zou dat dus betekenen dat de top 1% samen ongeveer 257 miljard euro bezit. Om een idee te geven over de ordegroottes, zou een belastingvoet van 2% op dit vermogen voldoende zijn om de volledige kosten van de tijdelijke werkloosheid in 2020 te dekken, die volgens cijfers van de RVA (2021) iets meer dan 4 miljard euro bedroegen. Uiteraard is het tekort groter dan enkel de uitgaven aan tijdelijke werkloosheid, dus om de volledige put te vullen zal mogelijk een iets hogere belastingvoet nodig zijn en/of de groep belastingplichtigen moeten worden uitgebreid naar bijvoorbeeld de 5% meest vermogenden. Uiteraard is ook een systeem met progressieve schijven en tarieven mogelijk en vanuit het draagkrachtprincipe zeker wenselijk. Het doel is dus niet om hier de precieze parameters uit te tekenen – dat is en blijft een politieke keuze – maar eerder om de aandacht te vestigen op het feit dat een relatief lage belastingvoet op het vermogen van enkel de allerrijksten al heel wat geld in het laatje kan brengen.

5. Conclusie

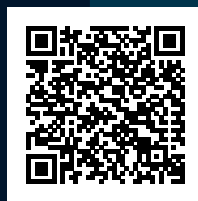
Kortom, zijn de ouderen werkelijk de economisch zwakste generatie? Als je alle financiële aspecten in rekening neemt zeker niet. Bovendien hebben ze de impact van de COVID-19-crisis – althans in financiële termen – minder sterk gevoeld. Is een crisisbelasting op basis van leeftijd daardoor een goed idee? Neen, gegeven de ongelijkheid binnen de groep ouderen vormt leeftijd op zichzelf geen eerlijk criterium. Een belasting gebaseerd op financiële draagkracht door middel van een bijdrage op de allerhoogste vermogens is dat echter wel, zelfs als dat in de praktijk voor een groot deel valt op de schouders van gepensioneerden en bijna-gepensioneerden.

Het debat rond het belasten van vermogen woedt al vele jaren en de COVID-19-crisis biedt de uitgelezen kans om ermee te experimenteren. Als we het nu niet doen, dan waarschijnlijk nooit. Het zou ons veel leren over hoe de vermogensverdeling er werkelijk uitziet, met name aan de top van de verdeling, alsook in welke mate een dergelijke belasting werkt in de praktijk. Hoeveel en wat bezitten de allerrijksten nu echt? Wat is de impact van de belasting op de vermogensongelijkheid en het investeringsgedrag? Is er sprake van kapitaalvlucht zoals door vele tegenstanders wordt beweerd?

Literatuur

- De Morgen (2020, 14 mei). Belgische topeconoom doet controversieel voorstel: 'Laat ouderen coronataks betalen'. Geraadpleegd van <https://www.demorgen.be/nieuws/belgische-topeconoom-doet-controversieel-voorstel-laat-ouderen-coronataks-betalen-b4d387d5/>.
- De Standaard (2020, 20 nov.). 6 op de 10 Belgen vrezen geen comfortabel leven meer te kunnen leiden na pensioen. Geraadpleegd van https://www.standaard.be/cnt/dmf20201120_91578733.
- Eurostat (2021). *Database – Living conditions and welfare*. Geraadpleegd van <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>.
- Eurosystem Household Finance and Consumption Network (HFCN). (2020). *The Household Finance and Consumption Survey: Results from the 2017 Wave*. ECB Statistics Paper No. 36.
- Horemans, J., Kuypers, S., Marchal, S., & Marx, I. (2020). *De kwetsbare werkende. Een profielschets van armoede en financiële bestaanszekerheid bij werkende Belgen*. COVIVAT Beleidsnota 4, KU Leuven & Universiteit Antwerpen.
- Kuypers, S. & Marx, I. (2020). *De verdeling van de vermogens en schulden in België. Een actualisering op basis van de derde golf van het HFCS*. CSB Bericht 20/02, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck, Universiteit Antwerpen.
- Kuypers, S. & Marx, I. (2021). Poverty in the EU Using Augmented Measures of Financial Resources: The Role of Assets and Debt. *Journal of European Social Policy*.
- Nationale Bank van België (2021, 14 april). *Persbericht 'Financiële rekeningen 2020'*. Geraadpleegd van <https://www.nbb.be/doc/dq/n/dq3/histo/cnf20iv.pdf>.
- RVA (2021). *Cijfers 'Tijdelijke werkloosheid wegens CORONAVIRUS COVID-19'*. Geraadpleegd van <https://www.rva.be/nl/documentatie/statistieken/tijdelijke-werkloosheid-wegens-coronavirus-covid-19/cijfers>.
- Vermeulen, P. (2016). Estimating the Top Tail of the Wealth Distribution. *American Economic Review*, 106(5), 646-650.
- Vermeulen, P. (2018). How Fat is the Top Tail of the Wealth Distribution? *Review of Income and Wealth*, 64(2), 357-387.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Generaties en corona. Ethische perspectieven

Benjamin De Mesel

Tijdens de coronacrisis wordt veel in termen van generaties gesproken. Vanuit mijn achtergrond in de moraalfilosofie zal ik ingaan op drie vragen die allemaal in generatieve termen ('jongeren', 'ouderen', '65-plussers') behandeld zijn:

1. Wie moet de crisis betalen?
2. Wie moet prioritair verzorgd worden?
3. Wie moet het eerst gevaccineerd worden?

Voor ik die vragen bespreek, wil ik twee algemene opmerkingen maken. Ten eerste zou je kunnen denken dat spreken in termen van generaties op zich problematisch is, omdat het veralgemenend is. Mijn vader is een gezonde man van 66 die er een groot probleem mee heeft dat hij voortdurend bij de 65-plussers, de oudjes, wordt ingedeeld, terwijl zijn gezondheid allicht beter is dan die van veel vijftigers. Spreken in termen van generaties is altijd spreken op groepsniveau. Daar is op zich niets mis mee, maar het wordt gevaarlijk als je de behandeling van een individu laat hangen van de algemene kenmerken van de groep waartoe hij of zij behoort. Je kunt niet redeneren: 65-plussers zijn risicopatiënten, mijn vader is een 65-plusser, dus hij is een risicopatiënt. Die redenering klopt niet, omdat die eerste uitspraak, '65-plussers zijn risicopatiënten', niet equivalent is aan 'Alle 65-plussers zijn risicopatiënten'. '65-plussers zijn risicopatiënten' is een veralgemening, gebaseerd op statistiek, die niet impliceert dat elke 65-plusser een risicopatiënt is.

Ten tweede: mijn uitgangspunt zal zijn dat geen enkel leven meer waard is dan een ander. Dat lijkt niet controversieel, maar het is belangrijk; niet alleen als abstract principe, maar ook als concrete gids voor beleid. Als je kijkt naar wat er tijdens de eerste golf in de woonzorgcentra is gebeurd en hoe mensen daar zijn behandeld, kunnen we zeggen dat dit principe in de praktijk is geschonden. *De facto* zijn een aantal mensen niet behandeld alsof hun leven even veel waard is als dat van een ander.

1. Wie moet de crisis betalen?

Mijn eerste vraag is: wie moet de crisis betalen? Hier wil ik ingaan op een voorstel van gezondheidseconoom Jan-Emmanuel De Neve (Bontinck, Lefevere & Van Boxstael 2020). De Neve stelt voor om een coronataks te heffen op de oudere generatie. Jongeren hebben volgens hem het minst baat bij de lockdown, want ze worden minder ernstig getroffen door het virus en verliezen makkelijker hun baan. Ze offeren zich eigenlijk op voor de ouderen, en een coronataks op ouderen is een manier om de inspanning van de jongeren te erkennen.

Ik vind het voorstel van De Neve problematisch. Ten eerste lijkt hij over het hoofd te zien dat generaties met elkaar verbonden zijn. Jongeren en ouderen zijn bekommerd om elkaar. Zich houden aan de maatregelen is voor veel jongeren geen 'opoffering' die om compensatie vraagt, maar een vanzelfsprekende manier om mensen te beschermen die hen bijzonder dierbaar zijn. Dat het virus hen *zelf* minder treft, is geen reden om handelingen die *anderen* moeten beschermen als een opoffering te zien. Omdat jongeren verbonden zijn met ouderen, hebben jongeren meer baat bij strenge maatregelen dan De Neve aanneemt.

Ten tweede onderschat De Neve de kosten van de lockdown voor ouderen. Hij hangt het beeld op van ouderen die veilig van hun pensioen genieten, terwijl jongeren hun baan verliezen. Maar door de strenge maatregelen zijn ouderen vaak afgesneden van dingen die hun leven zinvol maken, zoals contact met kinderen en kleinkinderen. Mensen die met pensioen zijn, kunnen het gebrek aan menselijk contact niet deels opvangen door sociale contacten op het werk of op school, zoals veel jongeren dat vandaag wel kunnen. Ouderen zijn minder vertrouwd met online mogelijkheden tot sociale interactie. Ze dreigen misschien *zelf* hun baan niet te verliezen, maar maken zich zorgen over de toekomst van hun (klein)kinderen. Wie *zelf* (klein)kinderen heeft, begrijpt de ernst van die zorgen.

Ik heb dus twijfels bij het uitgangspunt van De Neve dat de maatregelen voor jongeren minder baten en meer kosten betekenen dan voor ouderen. Maar zelfs als dat zo zou zijn, dan begrijp ik niet waarom dat een coronataks op ouderen zou rechtvaardigen. Voor De Neve zou dat een manier zijn om de opoffering van jongeren te erkennen, maar je kunt erkennen dat jongeren een opoffering hebben gedaan en daar dankbaar voor zijn zonder die erkenning in geld uit te drukken. Mensen handelen soms onbaatzuchtig, omdat ze elkaar graag zien, om anderen te beschermen of gewoon uit plichtsgevoel. Erkenning en dankbaarheid zijn dan gepast, maar compensatie is niet altijd nodig. Integendeel, compenseren kan het

idee versterken dat alles wat we voor anderen doen op een of andere manier terugbetaald moet worden.

Mijn laatste punt houdt verband met wat ik eerder schreef over veralgemeningen. De Neve lijkt als volgt te redeneren: ouderen hebben meer geld dan jongeren, dus is het gerechtvaardigd om aan ouderen te vragen een deel van de crisis te betalen. Het probleem is dat ‘ouderen hebben meer geld dan jongeren’ een veralgemening is: het geldt niet voor *alle* ouderen. En dus zou het problematisch zijn om alle ouderen op basis van het gemiddelde vermogen van ouderen meer belastingen te laten betalen. Sommigen hebben het al meer dan moeilijk genoeg. Solidariteit is nodig, maar de enige goede basis daarvoor is dat de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen. Zelfs als ouderen gemiddeld financieel sterkere schouders hebben, is het de financiële situatie, en niet de leeftijd, die relevant is als grond voor aanvullende belastingen. Mijn antwoord op de vraag wie de crisis moet betalen, is, zeer algemeen gesteld: zij die het kunnen. Dat zullen vaak ouderen zijn, maar om te vermijden dat arme ouderen het slachtoffer worden, kun je niet *op grond van* leeftijd aanvullende belastingen heffen.

2. Wie moet prioritair verzorgd worden?

Mijn tweede vraag is: wie moet prioritair verzorgd worden? Dat gaat over een situatie (die gelukkig niet is voorgekomen in Vlaanderen) waarin de capaciteit van de zorg is overschreden en men keuzes moet maken tussen wie wel of niet behandeld kan worden. Is het niet logisch om dan eerst de jongeren te behandelen, omdat zij nog meer levensjaren voor zich hebben?

Mijn antwoord is ‘nee’. Ik ben het oneens met een voorstel van de Nederlandse Federatie van Medisch Specialististen om de jongere generatie voorrang te geven als keuzes gemaakt moeten worden (Federatie Medisch Specialististen 2020). Het argument van de artsen is dat ‘jongere generaties nog een lang leven voor zich hebben, terwijl dat voor oudere generaties minder opgaat’. Dat is het zogenaamde *fair innings*-principe: we hebben recht op een bepaalde hoeveelheid leven, en wie dat recht al heeft opgebruikt, of bijna heeft opgebruikt, kan minder aanspraak maken op prioritaire zorg dan mensen die nog veel levensjaren ‘tegoed’ hebben. Dit principe is problematisch, en dat heeft te maken met mijn punt over veralgemeningen. Je kunt zeggen dat mensen in België gemiddeld 81 jaar oud worden. Dat is een uitspraak op groepsniveau. Maar je kunt daaruit niet afleiden dat ieder individu het recht heeft, of het verdient, om 81 jaar te leven, of dat iemand die

honderd jaar is al meer gekregen heeft dan waar hij of zij recht op heeft. Je kunt niet op die manier individuele rechten afleiden uit groepskenmerken. Ook mijn tweede algemene punt, dat het ene leven niet meer waard is dan een ander, laat niet toe voor toegang tot dringende zorg een onderscheid te maken op basis van leeftijd.

Er zijn gevallen bekend, onder meer uit Italië, van oudere mensen die hun bed of beademingstoestel hebben afgestaan aan jongeren. Dat is en blijft lovenswaardig, maar het is belangrijk dat de mogelijkheid om zelf te kiezen wordt opengelaten. Wie ervoor pleit dat ouderen gedwongen hun bed moeten afstaan aan jongeren, maakt van die lovenswaardige handelingen gedwongen handelingen.

Hoe moet je dan wél keuzes maken als die noodzakelijk zijn? Mijn antwoord is dat je eerst naar de individuele medische toestand en urgentie moet kijken. Als je op basis daarvan geen onderscheid kunt maken, dan *is* er in mijn ogen geen rationeel criterium meer. Dan werk je het best met *first come, first served* (wie eerst komt, wordt eerst behandeld) of loting. Mijn Nederlandse collega Fleur Jongepier heeft in *De Volkskrant* betoogd dat de weerstand tegen loting onvoldoende gefundeerd is, en ik ben geneigd haar daarin te volgen. Ze schrijft:

Te horen krijgen dat je vader, moeder of partner het verkeerde lot had, is gruwelijk, maar misschien minder gruwelijk dan te horen dat ze te oud waren, of dat er net iemand die een jaar jonger was binnengereden werd [...] Ja, kiezen voor willekeur is tragisch, maar een situatie waarin de ziekenhuizen overspoeld worden, is ook tragisch. (Jongepier 2020)

Mijn antwoord strookt met het advies van de Belgische Vereniging voor Intensieve Geneeskunde (2020), waarin staat: ‘Veel van de COVID-19-patiënten zullen ouderen zijn, maar leeftijd is op zichzelf geen goed criterium om te beslissen of zorg disproportioneel is’. Je kunt dus wel de medische toestand van een patiënt en de medische urgentie beoordelen, maar leeftijd is op zich irrelevant. In Nederland denkt de Federatie van Medisch Specialisten daar dus anders over. Zij wilden leeftijd wel degelijk een rol laten spelen, maar later besliste de Nederlandse regering om dat voorstel naast zich neer te leggen. Het beleid in België en Nederland is: als medische argumenten op zijn, zijn de eerlijkste principes *first come, first served* en loting. Leeftijd is *geen* goed criterium voor de verdeling van dringende zorg.

3. Wie moet het eerst gevaccineerd worden?

Wie moet het eerst gevaccineerd worden? De volgorde in België is: in de eerste fase de bewoners en het personeel van woonzorgcentra en andere zorginstellingen, in de tweede fase 65-plussers en risicopatiënten, in de derde fase de rest van de bevolking.

Dat betekent dat leeftijd wel een rol speelt in de vaccinatiestrategie, maar niet het enige criterium is. Jonge risicopatiënten kunnen in dezelfde fase aan bod komen als 65-plussers. Dat was eerst niet zo, maar men heeft het (terecht) aangepast. Nu verwacht je misschien dat ik het een slecht idee vind dat leeftijd een rol speelt in de vaccinatiestrategie, maar ik vind dat geen slecht idee, en ik probeer uit te leggen waarom.

Bij de eerste twee vragen, het opleggen van extra belastingen en het niet toedienen van de nodige zorg, gaat het over wat je 'beperkende maatregelen' zou kunnen noemen. Je neemt mensen iets af waar ze zonder de crisis aanspraak op hadden kunnen maken: geld of goede zorg. De vaccinatievraag is anders. Het gaat hier niet om een geneesmiddel voor mensen die al ziek zijn. Stel dat er een geneesmiddel zou zijn, en er zouden te weinig dosissen zijn, dan zou ik niet aanvaarden dat leeftijd als criterium wordt gebruikt, en zou ik opnieuw zeggen: eerst medische urgentie, daarna *first come, first served* of loting.

"Iets geven op basis van algemene groepskenmerken, bijvoorbeeld leeftijd, is minder problematisch dan iets afnemen op basis van groepskenmerken."

Maar een vaccin is geen geneesmiddel: je geeft het aan gezonde mensen (mensen die niet aan COVID-19 lijden), het voorlopig niet aan iemand geven is niet hetzelfde als iemand dringende medische zorg ontzeggen. Iets *geven* op basis van algemene groepskenmerken, bijvoorbeeld leeftijd, is minder problematisch dan iets *afnemen* op basis van groepskenmerken. Neem het probleem van de belasting. Als je belastingen heft op alle ouderen op basis van het gemiddelde vermogen van ouderen, dan tref je ook armere ouderen: je neemt individuen iets af wat ze niet kunnen missen, en dat moet je absoluut vermijden. Als je een vaccin geeft aan alle 65-plussers, zijn daar veel mensen bij die geen risicopatiënt zijn, maar dat is

van een heel andere orde dan het opleggen van belastingen aan mensen die ze niet kunnen betalen of het weigeren van zorg op basis van leeftijd. In het geval van de vaccins zijn de problemen van het denken op groepsniveau veel kleiner, omdat een individu dat de groepskenmerken niet deelt (een 65-plusser die helemaal niet kwetsbaar is) door het vaccin niet benadeeld wordt. Maar een oudere die niet veel geld heeft, wordt door de aanvullende belasting wél benadeeld.

Idealiter vaccineer je het best op basis van een individueel risicoprofiel. Maar als je ervan uitgaat dat het praktisch niet mogelijk is om voor iedereen een individueel risicoprofiel op te stellen (in tegenstelling tot dringende zorg heeft *iedereen* een vaccin nodig), zie ik niet in waarom je niet op basis van leeftijd zou mogen vaccineren. Je hebt niet de nadelen van het denken op groepsniveau die je wel hebt bij het probleem van de belastingen, en je hebt het voordeel dat je weet dat 65-jarigen gemiddeld kwetsbaarder zijn. Door eerst de 65-jarigen te nemen, maar ook jonge risicopatiënten in dezelfde fase, geef je volgens mij ook niet het signaal dat het leven van 65-jarigen belangrijker is dan dat van anderen. Dat signaal zou je wél geven als je bijvoorbeeld een beperkte hoeveelheid vaccins zou hebben, niet iedereen kunt vaccineren en dan maar besluit om enkel de 65-plussers te doen. Maar je hebt een situatie waarin je bepaalde mensen eerst *moet* vaccineren omdat je niet iedereen tegelijk kunt doen, en dan denk ik dat het verdedigbaar is om eerst de meest kwetsbaren te vaccineren en om, bij gebrek aan individuele risicoprofielen, de 65-jarigen bij de meest kwetsbaren in te delen.

Ik besluit met een kort overzicht van mijn antwoorden op de drie vragen. Ik vind het moreel niet verdedigbaar om belastingen te heffen of dringende zorg te weigeren op basis van leeftijd. Gedeeltelijk op basis van leeftijd vaccineren kan wél, als het praktisch onmogelijk is om individuele risicoprofielen op te stellen.

Literatuur

- Belgische Vereniging voor Intensieve Geneeskunde (2020). *Ethische principes betreffende de gelijkwaardigheid van intensieve zorg tijdens de COVID-19-pandemie van 2020 in België*. Geraadpleegd op 9 maart 2021 van https://www.gibbis.be/images/documents/2020/coronavirus/0327/Ethische_principes.pdf.
- Bontinck, H., Lefevere, F., & Van Boxstael, S. (2020, 14 mei). Hoe gaan we de coronacrisis betalen? En vooral: wie gaat dat doen? *VRT NWS*. Geraadpleegd op 9 maart 2021 van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/05/13/pano-gezondheidseconomen/>.
- Federatie Medisch Specialisten en KNMG (2020). *Draaiboek Triage op basis van niet-medische overwegingen voor IC-opname ten tijde van fase 3 in de COVID-19 pandemie*. Geraadpleegd op 9 maart 2021 van <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2020/06/16/draaiboek-triage-op-basis-van-niet-medische-overwegingen-voor-ic-opnamen-tijde-van-fase-3-in-de-covid-19-pandemie/draaiboek-triage-op-basis-van-niet-medische-overwegingen-voor-ic-opname-ten-tijde-van-fase-3-in-de-covid-19-pandemie.pdf>.
- Jongepier, F. (2020, 17 juni). Jongeren voorrang geven op ic? Het draaiboek van 'code zwart' rammelt aan alle kanten. *De Volkskrant*. Geraadpleegd op 9 maart 2021 van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-jongeren-voorrang-geven-op-ic-het-draaiboek-van-code-zwart-rammelt-aan-alle-kanten-b98d9cd4/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Vorbij de pandemie. Onze ruimtelijke omgeving in een nieuw perspectief

An Rekkers

De wereldwijde COVID-19-pandemie stelde voor ruimtemakers een aantal uitdagingen op scherp. Terwijl de Vlaamse verkavelingsbewoner zijn doorgaans ruim bemeten tuin nog aanvulde met wandelingen langs herontdekte trage wegen of natuurgebieden in de buurt, hadden kwetsbare groepen die klein behuisd zijn meer dan ooit nood aan extra buitenruimte. Parken en publieke pleinen werden als speeltuinen voor het virus geklasseerd en dense stadsomgevingen werden het nieuwe Sodom en Gomorra. Dus stelden we ons de vraag hoe ruimtelijk planners, ontwerpers en stedenbouwkundigen konden bijdragen aan de stad na corona. En bovenal: hoe zorgen we ervoor dat de gezonde stad ook een inclusieve plek wordt?

1. Streven naar herverdeling van publieke ruimte

Laat ons beginnen met de olifant in de kamer: de auto. 80 à 90% van de ruimte in onze straten wordt ingenomen door rijweg en parkeerplaats voor wagens. Toen de trouwe vierwieler van menige Vlaming noodgedwongen op stal bleef staan, herontdekten we met zijn allen de ruimte die tijdens corona niet door gemotoriseerd verkeer werd ingenomen. Moedige lokale besturen hertekenden het straatprofiel, al dan niet tijdelijk, om plaats te bieden aan al wie weer op de fiets sprong.

Onze autoluwe steden scoorden op zeer korte tijd beter op luchtkwaliteit, verminderd omgevingslawaai en verkeersveiligheid. Wanneer er minder plaats aan de auto wordt toegekend, blijft er ook meer plaats over voor voetgangers en fietsers en wordt er ruimte gecreëerd om actief te bewegen, wat opnieuw de gezondheid stimuleert. Een gezondere omgeving dus, waar verplaatsen bovendien plaatsmaakte voor verblijven.

Het ideaalscenario van de gedroomde modal shift, de keuze voor alternatieve verplaatsingsmodi, kwam in coronatijden heel dicht in de buurt. Vier van de ‘vijf V’s’ die we nastreven in de mobiliteitstransitie voerden we noodgedwongen, maar spontaan uit.

2. Verminderen van mobiliteit

Door thuis te werken en het onderwijs op afstand te organiseren, daalde het aantal verplaatsingen zienderogen. De lockdownervaring heeft ons uiteraard geleerd dat telewerken en e-learning niet zaligmakend zijn en dat er voldoende flankerend beleid nodig is om negatieve terugslageffecten te vermijden. Maar een gezonde mix van kantoor- en thuiswerk zou de ondertussen gigantische files wellicht weer wat kunnen terugdringen.

a. Verkorten van verplaatsingen

De wagen heeft ervoor gezorgd dat we voor sommige diensten vaak onnodig langere verplaatsingen doen. Congestie en tijdsverlies, negatieve milieu- en gezondheidsimpact, maar ook de lockdown hebben ons opnieuw diensten en voorzieningen in onze eigen buurt laten ontdekken. We pleiten daarom voor nabijheid als belangrijkste principe van bereikbaarheid en hanteren daarvoor het concept van de vijftienminutenbuurten. Inwoners van dergelijke buurten hebben dagelijkse voorzieningen op loopafstand, werkplekken op fietsafstand en niet-dagelijkse voorzieningen op maximaal vijftien minuten met het openbaar vervoer.

b. Veranderen van vervoerswijze

Vanuit ruimtelijk en mobiliteitsoogpunt, maar ook voor onze eigen gezondheid, streven we naar een modal shift naar actieve modi en collectieve modi. Tijdens de pandemie herontdekten velen de fiets en de verkoop van e-bikes is exponentieel gestegen, een hoopvol signaal dat we ons steeds meer op een actieve manier verplaatsen. De shift naar openbaar en collectief vervoer is tijdens de pandemie begrijpelijkerwijs niet gelukt, maar een efficiënt, hoogwaardig, aantrekkelijk openbaar vervoer blijft de cruciale ruggengraat in ruimtelijke ontwikkeling voor en na corona.

c. Verschonen

Wanneer we onze verplaatsingen hebben verminderd, verkort en zo veel mogelijk via andere modi uitvoeren, dan doen we de overblijvende autoverplaatsingen uiteraard liefst zo ecologisch mogelijk. We blijven daarom alle vormen van e-mobility stimuleren en zetten het beleid inzake lage-emissiezones (LEZ) verder. Elektrische wagens zien we als aanvulling op de andere vervoersmodi, maar ze krijgen niet meer de status van koning auto. E-wagens blijven evenveel ruimte innemen op snelwegen of op parkeerplaatsen, terwijl andere vervoersmodi een veel kleinere ruimtelijke voetafdruk genereren.

d. Verblijven

Een autoluwe stad wordt pas echt een aangename publieke verblijfsruimte wanneer de inrichting van het openbaar domein wordt ontworpen in functie van actieve weggebruikers. Dat betekent meer woonerven en fietsstraten, brede voetpaden, schoolpleinen die opengesteld worden in het weekend, kruispunten die heruitgevonden worden als pleinen. Infrastructuur wordt publieke ruimte, de straat gedeelde ruimte.

Maar een inclusieve ruimte vraagt een integrale toegankelijkheid voor alle doelgroepen. Brede, obstakelvrije stoepen, rustbankjes in de zon en in de schaduw, bomen die verkoeling brengen, zorgen voor plekken waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, waar speelruimte is voor kinderen of waar jongeren kunnen 'hangen'. Het zijn cruciale ingrepen om de stad na corona aantrekkelijk en leefbaar te maken, maar ze zijn onontbeerlijk voor een grote groep minder gegoede stadsbewoners die niet of nauwelijks beschikken over private buitenruimte. De herverdeling van de publieke ruimte biedt op die manier unieke kansen voor de verweving van het bebouwde en het sociale weefsel.

"COVID-19 heeft preventie en welzijn hoger op de agenda geplaatst. Een kwalitatieve ruimtelijke omgeving kan daar in belangrijke mate toe bijdragen."

3. Zuurstof en zorg voor de buurt

De coronapandemie heeft op vele vlakken bestaande paradigma's ter discussie gesteld of wijzigende concepten in een hogere versnelling gebracht. Ons gezondheidsbeleid is tot vandaag sterk gericht op een curatieve aanpak. COVID-19 heeft preventie en welzijn hoger op de agenda geplaatst. Een kwalitatieve ruimtelijke omgeving kan daar in belangrijke mate toe bijdragen.

We haalden al aan dat de inrichting van weginfrastructuur die gericht is op voetgangers en fietsers een actievere levensstijl stimuleert. Maar ook de aanwezigheid van groen en natuur in de buurt genereren positieve effecten op onze gezondheid. Het is een open deur intrappen door er nog eens op te wijzen dat meer groen bijdraagt aan een betere luchtkwaliteit, maar het Vlaamse Instituut voor Gezond Leven stelde vast dat een groene omgeving ook ons mentaal welbevinden opkrikt. Meer bewegen is voor iedereen gezonder, maar draagt ook bij tot een betere motorische ontwikkeling van kinderen. Bomenrijen of -gordels hebben een positieve invloed op de perceptie van geluidshinder en op de temperatuur in een omgeving. Vooral stedelijke omgevingen met veel verharding worden steeds vaker hitte-eilanden tijdens hete zomers. Een goed ontwerp van de publieke ruimte zet daarom in op meer groen, maar ook op waterbuffering en -infiltratie, wat tegelijk zorgt voor verkoeling in sterk verharde omgevingen.

Hoewel onderzoek aantoont dat natuur in de nabije omgeving de gezondheidskloof mee kan dichten, blijft het een aandachtspunt om het wonen in een groene omgeving betaalbaar te houden. Groen in een stadsbuurt dreigt de woningprijzen vaak op te drijven, waardoor het prijskaartje niet voor alle doelgroepen betaalbaar is. Daarom is het van belang om ook in de sociaal zwakkere wijken van de stad in te zetten op een blauw-groene dooradering.

4. Densiteit is een deel van de oplossing

Al tijdens een vroege fase van de coronapandemie werden dense stedelijke wijken als broeihaarden van het virus bestempeld. Niet de densiteit echter, maar het aantal personen dat van dezelfde vierkante meters dient gebruik te maken, blijkt een belangrijke factor in de verspreiding van het virus. Het is immers bijna onmogelijk om in grote gezinnen die krap behuist zijn, de quarantaine- en afstandsregels te volgen. Vooral in kansenvijken zien we daardoor nog meer nood aan woningen met voldoende leefruimte voor kroostrijke families.

We stellen vandaag vast dat de stadsvlucht weer licht toeneemt en dat de interesse voor grotere stadswoningen met tuin of appartementen met ruime terrassen stijgt. Nieuwe woonontwikkelingen rijzen als paddenstoelen uit de grond, maar richten zich voornamelijk op een middenklasse of een goeude bewonersgroep. De druk op de onderste segmenten van de woningmarkt blijft daardoor zeer groot en het risico op verdringing van kansgroepen in gentrificerende wijken is reëel. De Brusselse Wijkcontracten hebben ons geleerd dat investeren in sociale huisvesting in buurten die worden opgeknapt, cruciaal is om een blijvend woonaanbod voor de laagste inkomens te garanderen. Lokale besturen hebben er alle belang bij om de vinger aan de pols te houden in transformerende buurten en al vroeg in dat proces een goede samenwerking met socialehuisvestingsmaatschappijen en/of socialeverhuurkantoren op te zetten, om verdringing van kwetsbare gezinnen in opkomende buurten te verhinderen. We pleiten daarbij ook voluit om het instrument van sociale lasten te herbekijken en een nieuwe kans te geven. Het opleggen van een sociale last – de verplichting om bij ontwikkelingen van een bepaalde schaal in een vast percentage aan sociale of betaalbare woningen te voorzien – werd in het Grond- en Pandendecreet geschrapt, maar biedt tal van kansen om het betaalbare woonaanbod uit te breiden en tegelijk een sociale mix in buurten te stimuleren.

5. Van droom naar werkelijkheid?

De stad, ook na COVID-19, is per definitie een dense omgeving. Compacter ontwikkelen betekent voor ons dan ook niet per definitie kleiner gaan wonen, want er is wel degelijk nood aan ruime wooneenheden, ook in stedelijke omgevingen. De stad na corona biedt daarom bij voorkeur een variëteit aan woningtypes. Gestapelde wooneenheden wisselen af met grondgebonden rijwoningen en vormen een thuis voor kleine én grote gezinnen.

Omdat de beschikbare ruimte in stedelijke omgevingen natuurlijk eerder beperkt is, zetten we steeds meer in op het delen van ruimte, materialen of diensten. Compacter wonen kun je heel aangenaam maken als je op buurtniveau een aantal ruimtes deelt: denk maar aan een gemeenschappelijke parking in plaats van individuele garages, een collectieve fietsenstalling zodat de fiets niet in de smalle inkomhal van een rijwoning hoeft, een collectieve tuin met een heel grote trampoline in plaats van een kleine in elke private tuin... Deelauto's, -fietsen of -steps zijn een vaste waarde in het postcoronastadsbeeld.

Belangrijk is dat we op buurt- of wijkniveau, samen met de bewoners, kijken naar de noden van die buurt. Is er een tekort aan groen, aan scholen, aan sportinfrastructuur, aan buurtwinkels of creatieve werkateliers? Die publieke voorzieningen en diensten concentreren we liefst in een dorps- of stadskern, in een autoluwe buurt waar de bakker, de buurtsupermarkt, de apotheek, de school, de sporthal of de bib te voet of met de fiets bereikbaar zijn.

Corona heeft ons ook geleerd om te kijken naar ruimtes die anders gebruikt kunnen worden in crisistijden (en daarbuiten), zoals leegstaande sporthallen of parochiezalen, lege bedrijfsparkings, speelplaatsen die openstaan voor de buurt, corridors die de wijk verbinden met de grotere eenheden open ruimte. Het gaat om multifunctionele plekken, die door verschillende gebruikersgroepen op andere momenten worden ingezet. Een groen ingerichte bedrijfsparking wordt een sportterrein na sluitingstijd, de speelplaats van de school wordt een buurtpleintje of zelfs het podium voor het lokale zomerfestival, de kerk dient als stille studieruimte en de cafetaria van het woonzorgcentrum is een goede bistro in plaats van een zelfbediening.

Het gaat om functies die vandaag vaak ontbreken in kansarme wijken. Dergelijke diensten en voorzieningen leiden nochtans vaak tot sociale innovatie en maatschappelijke kansen. Het risico op gentrificatie is daarbij uiteraard reëel, hoewel dat fenomeen op zich niet problematisch hoeft te zijn. De opwaardering van een buurt wordt pas een probleem als de ingrepen leiden tot verdringing van zwakkere bewoners. Daarom is het van groot belang om in die buurten een kwaliteitsvol aanbod aan sociale en bescheiden woningen te garanderen.

Post corona zetten we daarvoor waardevolle initiatieven op: bewoners worden opgeleid en ingeschakeld om collectief hun woningen te renoveren en aan te passen aan hedendaags comfort en toekomstige (klimaat)uitdagingen. We zien ook unieke kansen in een nauwere samenwerking tussen huisvestingsmaatschappijen, wooncoöperaties, vastgoedbeheerders en -investeerdere die samen hun schouders zetten onder een duurzaam, kwaliteitsvol en betaalbaar woonaanbod.

6. Werk in de stad

Last but not least bestaat de stad na corona uit multifunctionele wijken waar wonen, werken en ontspannen in een straal van vijftien minuten stappen of fietsen bereikbaar zijn. In de levendige buurten van die vijftienminutenstad zijn verschillende functies vlot met elkaar verweven. Ruimtelijke planning stapt vandaag steeds meer af van elke functie in zijn eigen gebiedje, van lege kantoorwijken tijdens het weekend of doodse verkavelingen op een weekdag. Levendige buurten zorgen ook voor werk dat voldoening geeft en bijdraagt tot de integratie van diverse groepen wijkbewoners. We denken daarbij aan kleinschalige productie en maakindustrie, verweven in de woon- en leefomgeving. Ruimte

- voor ateliers, fietsherstelplaatsen en repaircafés;
- voor een klusbib waar je een boormachine of een slijpschijf kunt lenen;
- een fablab met een 3D-printer en een lasercutter;
- een naaiatelier met grote snijtafels, stik- en overlockmachines;
- een wereldkeuken op buurtniveau, liefst annex crèche, waar nieuwkomers, allochtone vrouwen uit gesloten gemeenschappen en buurtbewoners in een veilige omgeving kunnen samenwerken.

Bij het begin van de coronapandemie overheerste de solidariteit en lagen alle kansen open om duurzame en inclusieve leefomgevingen te creëren. We hebben ervan kunnen proeven en ook al lijkt de aanslepende crisis vandaag tot veel polarisatie te leiden, de kansen liggen er nog steeds. We moeten ze alleen grijpen.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

De stad na corona: lessen trekken uit de lockdown

Stijn Oosterlynck & Luce Beeckmans⁶⁰

COVID-19 en de maatregelen die zijn genomen om de verspreiding van het virus te stoppen, raken het stadsleven in het hart. Veel van wat het stadsleven aantrekkelijk maakt, teert op de fysieke nabijheid van een diversiteit aan mensen in dichtbevolkte bebouwde omgevingen. Geen wonder dus dat er vandaag een levendig debat woedt over de toekomst van de stad. We stellen vast dat centraal in dat debat de noden en wensen van de middenklasse staan, zoals al decennialang het geval is in het stedelijk beleid. Daardoor wordt onvoldoende rekening gehouden met de diversiteit aan ruimtelijke behoeften van de stedelijke bevolking en de 'ruimtelijke armoede' die veel kwetsbare stadsbewoners treft. Welke lessen kunnen we trekken uit de lockdown voor een meer gelijke stad na corona?

"We stellen vast dat centraal in dat debat de noden en wensen van de middenklasse staan. Daardoor wordt onvoldoende rekening gehouden met de diversiteit aan ruimtelijke behoeften van de stedelijke bevolking en de 'ruimtelijke armoede' die veel kwetsbare stadsbewoners treft."

---

⁶⁰ Dit artikel verscheen eerder in Engelstalige versie als Beeckmans, L. & Oosterlynck, S. (2021). Lessons from the Lockdown: Foregrounding Non-privileged Perspectives into the (Post-) COVID City Debate. In: R. Van Mellik (ed.), *Public Space and Mobility*. Bristol, Bristol University Press.

1. COVID-19 als nieuwe aanjager van stadsvlucht?

De impact van de lockdown op het stadsleven en het gebruik van stedelijke ruimte was onmiddellijk. In sommige krantenartikelen werd COVID-19 ‘geframed’ als een potentiële aanjager van de stadsvlucht en daarmee een bedreiging voor de hernieuwde populariteit van wonen in steden bij (een deel van) de middenklasse. Een journaliste schreef: ‘Voor veel gezinnen voelt de stad als een beklemming. De broeierigheid die steden aantrekkelijk maakt, is weggevallen. Wat rest, is het beperkte balkon of de kleine tuin, de met politielint afgezette speelpleintjes en de parken waar je van de bankjes wordt weggejaagd (Renson 2020).’ Die vaststelling wordt meteen gekoppeld aan een toekomstige versnelling van de stadsvlucht van ‘jonge gezinnen’, wat codetaal is voor middenklassengezinnen. De stijging met 15 tot 21% van woningverkoop in de maanden na de (eerste) lockdown – met een duidelijke voorkeur voor huizen met tuin en huizen aan de Belgische kust – tonen aan dat die vrees niet uit de lucht gegrepen is (Braekman & Hofman 2020).

Een groot deel van het publieke debat over de stad na corona nam vaak onbewust dit middenklassenkader over door zich te richten op het beschermen en herstellen van de ruimtelijke troeven die de stedelijke gentrificatie in de afgelopen jaren hebben aangewakkerd. Gentrificatie verwijst naar het proces waarbij armere, vaak multiculturele wijken een instroom van meer kapitaalkrachtige bewoners kennen. De troeven waarvan sprake, zijn kwalitatieve publieke ruimte, autoverkeersvrije zones, fietspaden en de nabijheid van diensten. Omdat mobiliteit erg beperkt was, ‘onnodige’ autoverplaatsingen werden ontmoedigd en het gebruik van het openbaar vervoer beperkt bleef tot mensen zonder andere opties, begonnen velen te lopen en te fietsen in hun eigen buurt (Van Acker 2020). Stedenbouwkundigen spelen daarop in door nieuwe (of opnieuw uitgevonden) concepten te lanceren zoals de ‘vijftienminutenstad’ waarin alle essentiële diensten en werk zich op vijftien minuten loopafstand van huis bevinden (VRP 2020).

Hoewel al deze ideeën voor de stad na corona onmiskenbaar waardevol zijn voor elke stadsbewoner, beantwoorden ze onvoldoende aan de dringende sociaal-ruimtelijke behoeften van de meest kwetsbare stedelijke sociale groepen tijdens de pandemie. Deze laatste groepen hebben niet de luxe – of het drukmiddel – van een keuze op de woningmarkt. Ze beschikken niet over de exitoptie van stadsvlucht om hun noden en wensen op de voorgrond te duwen in de debatten over de stad na corona.

2. COVID-19, de ongelijkmaker

Op het eerste gezicht zijn de maatregelen die worden genomen om de verspreiding van COVID-19 te stoppen even strikt voor elke burger. Maar dat is slechts schijn. De leefomstandigheden van mensen zijn erg ongelijk. Een lockdown versterkt deze ongelijkheden alleen maar, omdat er nog minder dan voorheen aan te ontsnappen valt. Voor veel kwetsbare mensen in de stad is het erg moeilijk om te voldoen aan de coronamaatregelen om ‘thuis te blijven’, bijvoorbeeld door de beperkte ruimte in huis, de ligging in een wijk met weinig open en groene ruimte, het ontbreken van (toegang tot) een tuin, het hoge aantal mensen in huis, de preciaire (mentale) gezondheidstoestand van de (mede)bewoners of de beperkte toegang tot informatie- en communicatietechnologieën.

De Belgische lockdown tijdens de eerste COVID-19-piek, inclusief het verbod om in de openbare ruimte te zitten, was een vlakke maatregel die voor iedereen gelijk gold. Alleen zijn bepaalde groepen in hoge mate afhankelijk van de openbare ruimte voor hun (mentale) welzijn, zoals jongeren, vooral degenen die in kleine appartementen zonder buitenruimte wonen. Voor deze laatste groep met een hoge ‘ruimtelijke armoede’ functioneren stadspaleizen als verlengstuk van hun huiskamer (Delepeleire 2020). Een strikt handhavingsbeleid leidt in die context tot het viseren van kwetsbare jongeren.

Bovendien versterkt COVID-19 de bestaande gezondheidsongelijkheden. Lage-inkomensgroepen lopen een hoger risico om besmet te worden met COVID-19 (Bruzz 2020). In Brussel bijvoorbeeld hebben lage-inkomensgroepen een oversterfte van 167% in vergelijking met 90% voor hogere-inkomensgroepen. Slechtere woonomstandigheden en een hoger risico op reeds bestaande gezondheidsproblemen verklaren die verschillen. Tot slot zijn sommige stadsbewoners simpelweg afhankelijk van het stadsleven voor hun overleving en sociale mobiliteit. Denk aan diegenen die een inkomen verwerven uit informele arbeid of de vele (geregistreerde en soms niet-geregistreerde) taxichauffeurs, nachtwinkels, autowasstraten, die hun inkomen sterk zien verminderen door COVID-19 en de maatregelen.

3. Een meer gelijke stad na corona

Hoe kunnen we de noden en wensen van kwetsbare stadsbewoners meer centraal stellen in de stad na corona? Een focus op huisvesting, publieke ruimte en lokale gezondheidsvoorzieningen zou al een hele stap in de goede richting zijn.

Onderzoek toont aan dat er geen verband bestaat tussen bevolkingsdichtheid en de verspreiding van COVID-19. Er is wel een verband met de dichtheid per wooneenheid (Rogers 2020). Het is dus op de schaal van de wooneenheid dat de sociale ongelijkheid in huisvestingsituaties van stadsbewoners zich in tijden van pandemie het meest manifesteert. Niet de toegang tot huisvesting per se, maar de kwaliteit van die huisvesting moet daarom centraal staan in het toekomstige stedelijk beleid (Colson 2020). De publieke investeringsprogramma's die veel regeringen nu aankondigen om uit de economische crisis te komen, bieden een kans om van COVID-19 een gelijkmaker te maken. Alleen moeten die programma's dan wel grootschalige investeringen in socialehuisvestingsprogramma's of in kwaliteitsverbeteringen in de particuliere huursector bevatten. Dergelijke investeringen creëren banen in de bouwsector, maken de huisvestingssector ecologisch duurzamer en dragen bij tot de realisatie van het recht op betaalbare en kwalitatieve huisvesting (De Decker 2020).

De leefbaarheid van de stad is in belangrijke mate afhankelijk van de kwaliteit van de publieke ruimte. Die compenseert de dichtheid van de stedelijk gebouwde omgeving en de compactheid van de private woningen, zeker voor kwetsbare groepen die vaak in ondermaatse woningen leven. Stad maken is dus een kwestie van alledaagse publieke ruimte maken (Gehl & Svarre 2013). De vraag is echter voor wie we publieke ruimte maken. Zowel bij lockdown als bij exitstrategieën moet prioriteit worden gegeven aan de meest kwetsbare burgers, bijvoorbeeld door hen non-stop toegang tot de publieke ruimte te verzekeren en alle vormen van privatisering ervan te vermijden.

De stijgende populariteit van stedenbouwkundige ingrepen om extra publieke ruimte te creëren door het autoverkeer terug te dringen en het aantal parkeerplaatsen te verminderen moet ook in dit licht bekeken worden. Hoewel deze 'nieuwe' publieke ruimte in theorie voor elke burger toegankelijk is, wordt het in de praktijk vaak gezien als een poging van de gentrificerende middenklasse om zich de stedelijke ruimte toe te eigenen en de auto waaraan lagere sociale klassen vaak een hogere symbolische waarde hechten of die ze nodig hebben voor hun economische activiteiten, weg te duwen (Goossens, Oosterlynck & Bradt 2019).

Het creëren van meer ruimte om te wandelen en te fietsen in de stad na corona zal zeker resulteren in gezondere steden, maar stuit op gemengde gevoelens in volksbuurten waar kansarme groepen klagen dat hun ruimtelijke behoeften – bijvoorbeeld voor een jeugdclub of sportveld – niet serieus genomen worden. Dat betekent dus dat mobiliteits- of parkeerplannen nooit alleen ingrepen zijn in hoe voertuigen in een bepaald gebied circuleren, maar ook altijd een poging zijn om de ruimte te herverdelen tussen sociale groepen. Aangezien het maken van stedelijke ruimte een van de belangrijkste missies is van stedelijke overheden, is het sociaal rechtvaardig (her)verdelen van die ruimte daarvan een integraal onderdeel.

In de herinrichting van de stad na corona zou het inplanten van gezondheidsvoorzieningen een centrale rol moeten spelen, vooral in achterstandswijken waar inwoners te kampen hebben met ernstige gezondheidsongelijkheden. In de afgelopen decennia zijn er in de gezondheidssector een aantal sociale innovaties ontstaan die uitdrukkelijk georganiseerd zijn op de schaal van de buurt, met name de ‘wijkgezondheidszorgcentra’ (Ghys & Oosterlynck 2017). Wijkgezondheidscentra zien medische problemen niet alleen als individuele problemen, maar hebben ook aandacht voor onderliggende maatschappelijke problemen zoals de kwaliteit van huisvesting, milieuvervuiling en armoede. Een hoog aantal luchtwegaandoeningen bij kinderen in de buurt kan bijvoorbeeld worden veroorzaakt door de slechte kwaliteit van de woningen. Dat aanpakken vereist een ander huisvestingsbeleid in plaats van enkel een medische respons.

In tegenstelling tot de meer sectorale benadering van nationale overheden kunnen ‘lokale zorgteams’ kennis van de buurt en sociale netwerken gebruiken om op een geïntegreerdere manier aan de gezondheid van de lokale bevolking te werken. Zorg voor een betere fysieke gezondheid wordt gecombineerd met aandacht voor algemeen welzijn en voor sociaal-ruimtelijke behoeften zoals goed geventileerde woningen en toegang tot groene buitenruimte. Voor ouderen kunnen problemen van eenzaamheid door zwakkere sociale netwerken bijvoorbeeld leiden tot een afname van het welzijn, maar ook tot een groter risico dat medische problemen niet op tijd worden gesignaleerd. Om de stad na corona tot een gezonde stad voor iedereen te maken, zullen stedenbouwkundigen in de toekomst ook aandacht moeten besteden aan gezondheidsongelijkheden. Dat kan door lokale gezondheidsvoorzieningen centraal te stellen in de ruimtelijke programmering van wijken die stedelijke vernieuwing ondergaan.

4. Corona als gelijkmaker?

De geschiedenis leert dat stedelijke beleidsmakers epidemieën geregeld aangrijpen om andere agenda's te dienen dan de volksgezondheid. De wereldgeschiedenis bulkt van de voorbeelden van lage-inkomensgroepen of minderheidsgroepen die onder het mom van gezondheidszorg en hygiëne via grootschalige saneringscampagnes uit wijken met (potentieel) hoge vastgoedwaarde werden verdrongen (Beeckmans 2016). Gezondheidsmaatregelen hebben zo vaak (on)bewust geresulteerd in nieuwe patronen van uitsluiting en sociaal-ruimtelijke segregatie. Door in te spelen op de sociale en ruimtelijke behoeften van de meest kwetsbare groepen in de stad in COVID-19-tijden kan de stad na corona inspiratie bieden om met deze traditie te breken.

Literatuur

- Beeckmans, L. (2016). A Toponymy of Segregation: The 'Neutral Zones' of Dakar, Dar Es Salaam and Kinshasa. In: L. Bigon (Ed.), *Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies, Entangled Histories* (pp. 105-122). Switzerland: Springer.
- Braekman, K. & Hofman, A. (2020, 3 sept.). Vastgoed boomt: corona maakt huis met tuin en appartement aan de kust populair. *VRT NWS*. Geraadpleegd van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/02/vastgoed-corona-maakt-huis-met-tuin-en-belgische-kust-populair/>.
- Bruzz (2020, 14 okt.). Oversterfte door Covid: Vooral in Brussel wordt lage sociale klasse het hardst getroffen. *Bruzz*. Geraadpleegd van <https://www.bruzz.be/samenleving/oversterfte-door-covid-vooral-brussel-wordt-lage-sociale-klasse-het-hardst-getroffen>.
- Colson, J. (2020, 17 april). Pleit niet voor een universeel basisinkomen, maar voor universele huisvesting. *Knack*. Geraadpleegd van <https://www.knack.be/nieuws/belgie/pleit-niet-voor-een-universeel-basisinkomen-maar-voor-universele-huisvesting/article-opinion-1589323.html>.
- De Decker, P. (2020, 17 juni). Bouwen aan een gemengde wijk. *De Standaard*. Geraadpleegd van https://www.standaard.be/cnt/dmf20200616_04992959?fbclid=IwAR0B015r3q6a1nIw7k1BX05Qy0fGqJfRyfQPGWOiyz0ZSrAfpWa2WXsEP04.
- Delepeleire, Y. (2020, 23 mei). Jongeren eisen het recht op om rond te hangen. *De Standaard*. Geraadpleegd van https://www.standaard.be/cnt/dmf20200522_04968732.
- Gehl, J. & Svarre, B. (2013). *How to Study Public Life*. Copenhagen: Island Press/Center for Resource Economics.
- Ghys, T. & Oosterlynck, S. (2017). *Sociale innovaties bekeken vanuit structurele armoedebestrijding: case Wijkgezondheidscentra*. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.
- Goossens, C., Oosterlynck, S., & Bradt, L. (2019). Livable Streets? Green Gentrification and the Displacement of Longtime Residents in Ghent, Belgium. *Urban Geography*, DOI: 10.1080/02723638.2019.1686307

- Renson, I. (2020,9 mei). Worden de steden winnaars of verliezers van corona? *De Standaard*. Geraadpleegd van https://www.standaard.be/cnt/dmf20200508_04951870
- Rogers, A. (2020, 20 mei). How Does a Virus Spread in Cities? It's a Problem of Scale. *Wired*. Geraadpleegd van <https://www.wired.com/story/how-does-a-virus-spread-in-cities-its-a-problem-of-scale>.
- Van Acker, M. (2020, 15 april). 't Stad als vaccin, onze buurt als medicijn. *Gazet van Antwerpen*. Geraadpleegd van https://www.gva.be/cnt/dmf20200415_04923077.
- VRP (2020). *PostCoronaTalks: hoe maken we de stad gezond?* Vereniging Ruimte en Planning (VRP). Geraadpleegd van <https://www.vrp.be/activiteit/postcorona-talks>.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

De zware prijs van uitsluiting

Esma Uçan

Goede woonkwaliteit vormt de basis voor sociale mobiliteit. In de zoektocht naar een geschikte woning worden mensen in een kwetsbare positie echter structureel geconfronteerd met het ontoereikende aanbod enerzijds en discriminatie anderzijds. De vraag naar huisvesting overstijgt immers ruimschoots het bestaande aanbod. De problematische verhouding tussen vraag en aanbod leidt onvermijdelijk tot meer concurrentie tussen kandidaat-huurders, wat discriminerende praktijken nog meer in de hand werkt. Volgens de Diversiteitsbarometer Huisvesting van Unia (2014) is discriminatie op de woningmarkt op basis van vermogen, gezinssamenstelling, etniciteit, leeftijd, geslacht, handicap, nog steeds schering en inslag, ook buiten de voren genoemde concurrentiestrijd om. In die context moet een gelijke toegang tot huisvesting een prioriteit zijn voor onze overheid. Vanuit samenlevingsopbouw bepleiten wij alvast het bestrijden van die discriminatie via informatie en sensibilisering.

"Goede woonkwaliteit vormt de basis voor sociale mobiliteit. De problematische verhouding tussen vraag en aanbod leidt onvermijdelijk tot meer concurrentie tussen kandidaat-huurders, wat discriminerende praktijken nog meer in de hand werkt."

Een betaalbare en kwalitatieve woning. Een geschikte job. Elke dag een gezonde maaltijd op tafel. Centen om een sociaal leven uit te bouwen. Voor velen is dat niet vanzelfsprekend. De ongelijke organisatie van onze samenleving maakt kwetsbaar en sluit uit. Maatschappelijk opbouwwerk is daarbij een vorm van sociaal werk die met innovatief projectwerk en geëngageerd buurtwerk mensen samenbrengt

om te zoeken naar concrete en duurzame oplossingen. Samen met mensen in een kwetsbare positie ontwikkelen de opbouwwerkers van SAAMO modellen, geven ze een aanzet tot verbeteringen in beleid en regelgeving en bouwen ze aan publieke bewustwording. Door het geleverde veldwerk (lees: geëngageerd buurtwerk) bereiken levensechte verhalen de vele opbouwwerkers.

Zo is het grondrecht wonen al jaren een vast strijdpunt van SAAMO, want huisvesting is beslist een van de meest elementaire voorwaarden om een menswaardig leven te leiden. Daarom is het ook opgenomen in onze grondwet: artikel 23 stelt dat ‘Ieder recht heeft op een behoorlijke huisvesting’. We ontwikkelen vanuit SAAMO praktijken en modellen die de woonkwaliteit verbeteren op het vlak van veiligheid, gezondheid, wooncomfort en energiezuinigheid. En toch is de toegang tot volwaardige huisvesting niet voor iedereen vanzelfsprekend.

Mensen in een maatschappelijk kwetsbare positie belanden nu eenmaal vaker in woningen die van slechte kwaliteit zijn, te duur zijn, niet aangepast zijn aan hun gezinssamenstelling of woonnoden en lopen meer risico op dak- of thuisloosheid. Doordat ze meer geconfronteerd worden met uithuiszettingen en huisjesmelkerij, bevinden ze zich vaker in preciaire en niet-duurzame woonsituaties. En dat heeft dan weer een impact op andere levensdomeinen, zo blijkt uit de getuigenis van een vaste buurtbewoner in SAAMO 't Pleintje:

We leven met zes personen in een sociale woning, waar we voortdurend te maken hebben met heel veel wateroverlast, schimmel en tocht. Persoonlijke ruimte is er niet. Ik heb er altijd van gedroomd om verder te studeren, maar gezien onze woonsituatie moet ik werken om aan een betere toekomst te kunnen bouwen voor mijn familie. We staan ondertussen al twaalf jaar op een wachtlijst.

Het afgelopen anderhalf jaar werden vooral dichtbevolkte grootsteden hevig geraakt door de gevolgen van de pandemie. De besmettingscijfers waren er vaak hoog: mensen leven noodgedwongen samen op een kleine woonoppervlakte en zijn aangewezen op beperkte publieke ruimte. Wat de huurmarkt betreft, registreerde professor Verhaeghe (VUB), die de praktijktesten in Antwerpen coördineerde, in 2020 een pervers corona-effect: doordat huisbezoeken tijdens de eerste lockdown een tijdlang waren opgeschort, had de vraag naar woningen zich opgestapeld, maar was het aanbod niet gevolgd. Makelaars moesten vervolgens selecteren wie ze op huisbezoek zouden uitnodigen, de discriminatie in die periode ging maar liefst

maal twee. Sindsdien is de situatie weer ‘genormaliseerd’, zegt Verhaeghe. Dat wil zeggen: ze zit opnieuw op het niveau van voor corona (De Morgen 2021).

Hoewel de pandemie ons allemaal heeft getroffen, zijn de grootste slachtoffers opnieuw de mensen in de meest kwetsbare positie: mensen die op kleine woonoppervlaktes leven, geen tuin hebben en aangewezen zijn op weinig publieke ruimte. Zoals Oosterlynck en Beeckmans beschrijven, zijn die ruimtes van fundamenteel belang voor mensen aangezien ze als een soort van verlengstuk van hun woonkamer fungeren. Ook de bewoners van woonzorgcentra kregen te lijden onder strenge lockdownmaatregelen. De Vlaamse Ombudsdienst sprak daarover met 45 anonieme getuigen en legde het rapport *Stemmen uit de stilte* voor in het Vlaams Parlement. Die ‘stemmen uit de stilte’ schetsen een bijzonder droevig beeld van wat zich in bepaalde woonzorgcentra heeft afgespeeld, zeker tijdens het begin van de crisis. Zowat alle professionele getuigen geven aan dat het isolement wel nodig was, maar dat het te lang heeft geduurd. Door het sociale isolement (gebrek aan sociale contacten, afwezigheid van een vertrouweling, geen deelname aan sociale activiteiten...) kregen kwetsbare ouderen het hard te verduren.

Uit gesprekken in mijn werkomgeving met mensen in kwetsbare situaties bleek dat een lockdown ‘het praktisch onmogelijk maakt om te ademen’. Het bewijst nogmaals hoe vitaal bepaalde ruimtelijke elementen zijn voor deze mensen in kwetsbare posities. Als overheid kun je het dan ook niet maken om mensen die in overbezetting wonen, en dus in ruimtelijke armoede leven, de toegang tot de publieke ruimtes te ontzeggen. Zo zijn er tal van voorbeelden, zowel nationaal als internationaal, waarbij het beleid ingrijpende maatregelen voor burgers opstelt, terwijl ze enkel financiële steun uitdeelt aan getroffen economische actoren, zoals de toeristische sector. Nochtans hebben kwetsbare mensen evenveel recht op ondersteuning om te kunnen overleven met de geldende gezondheidsmaatregelen. Bovendien moeten er structurele oplossingen gevonden worden voor de problemen rond het aanbod en de discriminatie op de woonmarkt.

Er is veel bekend over vormen van discriminatie op het gebied van huisvesting, maar weinig over welke beleidsmaatregelen het meest effectief zijn om een dergelijke discriminatie te bestrijden. Aan de andere kant is er weinig bekend over hoe overheden discriminatie in de hand werken. Wat we wel al weten, is dat heel veel mensen uit maatschappelijk kwetsbare groepen in hun kwetsbaarheid net worden versterkt als gevolg van de onveilige en onbetrouwbare aanpak van bepaalde diensten die net veilig en betrouwbaar zouden moeten werken. Zo dragen sociale-huisvestingsmaatschappijen een verantwoordelijkheid om een kwalitatieve woonst

beschikbaar te stellen aan hun bewoners. Mensen zijn geen nummer. Ze moeten gehoord worden en de opgevangen signalen moeten worden opgevolgd.

Het systeem van sociale huisvesting kan, als het goed wordt toegepast, mensen echt uit de armoede helpen: mensen huren een woning aangepast aan hun gezins-situatie, tegen een huurprijs die afgestemd is op hun inkomen. Helaas merken we dat sociale huisvesting ook net het tegenovergestelde kan betekenen voor de bewoners als het systeem niet werkt. Indien er niet voldoende wordt ingezet op de kwaliteit van deze woningen of op het tijdelijk beschikbaar maken van sociale huurwoningen, dan zorg je ervoor dat deze mensen in preciaire omstandigheden blijven, die nog meer precair worden tijdens een crisis. Het is dus geen overbodige luxe dat huisvesting een grondwettelijk recht is. Maar dit grondrecht realiseren blijkt geen sinecure, want vele Vlaamse gezinnen vinden geen betaalbare en gezonde woning. Het zou niet mogen dat verschillende gezinnen in een overbezetting wonen, in huizen waarvan de woonkwaliteit aan de lage kant ligt. Ook overbezetting en lage woonkwaliteit zijn een onrecht. Het is dus aan de overheid om te interveniëren en duurzaam te investeren in wonen door er een prioriteit van te maken.

En dat kan ze op verschillende manieren doen. Naast het investeren in sociale woningen hebben de socialeverhuurkantoren bijvoorbeeld ook verdere ondersteuning nodig. Dat stimuleert private eigenaars om te verhuren aan mensen met een laag inkomen. Zo komen er voor die groep meer woningen vrij. Daarnaast zou het conformiteitsattest voor elke verhuurder een verplichting moeten worden. Het lijkt niet meer dan logisch dat een woning voldoet aan de normen van de Vlaamse wooncode. Als de overheid de maatregelen rond kwalitatieve huisvesting wil versterken of ondersteunen, dan zal ze meer moeten doen dan enkel sensibiliseren.

De vrijblijvendheid zorgt ervoor dat huurders het slachtoffer worden van criminaliteit en misbruik. Huisjesmelkerij vindt, zeker in een grootstedelijke context, op die manier haar weg naar de woningmarkt. In combinatie met de discrepantie tussen vraag en aanbod wordt zo een afhankelijkheidsrelatie gecreëerd tussen huurder en verhuurder. Er zijn vele casussen bekend waaruit blijkt dat huurders in armoede niet durven te klagen over gebreken aan de woning of niet durven te vragen naar conformiteitsattesten uit angst voor het verliezen van de woning. Op die manier beschermt het beleid zijn burgers niet proactief. Ook met een voorwaarde op een waarborg leg je weer de zwaarte bij de huurders.

En elke drempel voor de huurders in een maatschappelijk kwetsbare positie is er eentje te veel. Vanuit samenlevingsopbouw proberen we alvast door middel van

alternatieve woonvormen zoals ‘wonen op gemeenschapsgrond’, ‘mobiel wonen’ of tijdelijk gebruik zoals sociaal leegstandsbeheer, vormen van wonen op maat te creëren. Dat werken we samen uit met mensen in een kwetsbare positie, omdat we ervan overtuigd zijn dat zij ook oplossingen kunnen bieden voor een crisis die hun grondrechten raakt.

De problemen op de woningmarkt zijn niet het gevolg van de pandemie. Corona heeft niettemin de sluipende, bestaande crisis (die voor de middenklassenbevolking een ver-van-mijn-bedshow leek) versterkt en genadeloos in beeld gebracht.

Of corona de gelijkmaker zal zijn, betwijfel ik ten eerste. Hoewel ik hoop dat het harde werk van de vele middenveldorganisaties en onderzoekers als het nodige drukmiddel kan werken voor het beleid.

Literatuur

De Morgen (2021, 22 mei). Tijdens corona twee keer zo veel discriminatie op de woningmarkt. Geraadpleegd van <https://mobile-beta.demorgen.be/nieuws/een-jaar-na-de-dood-van-george-floyd-wat-is-er-veranderd-b0aa7d43/>.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Schuldinvordering en de schuldenpiraal. Hoe het 'doen betalen' van achterstallen schuldproblemen verergert

Elias Storms

Schulden zijn alomtegenwoordig in het dagelijkse economische leven van gezinnen. Er zijn schulden in de vorm van een af te lossen krediet, zoals een lening voor een woning. Maar schulden verschijnen ook als uitgestelde betalingen: rekeningen die pas later worden vereffend, zoals ziekenhuisfacturen, *post paid*-telecomformules of uitstaande belastingen. Haast iedereen is dus verwickeld in schuld. Soms blijven schulden onbetaald tot na het verstrijken van hun betaaltermijn. Dat kan het resultaat zijn van een vergeetachtigheid of een kortstondige moeilijkheid, maar wanneer ze zich opstapelen, worden schulden onderdeel van grotere problemen met het gezinsbudget. Schulden kunnen dus zowel symptoom zijn van reeds bestaande budgettaire problemen, als resulteren in bijkomende moeilijkheden.

Pogingen om schulden in te vorderen en schuldenaren te laten betalen, zo zal ik in deze tekst laten zien, kunnen schuldproblemen verergeren door de budgetten van precaire gezinnen te destabiliseren en kunnen hen in een schuldenpiraal doen belanden. Een kritische blik op de praktijken van schuldinvordering is daarom onontbeerlijk voor een grondige aanpak van de schuldenproblematiek. De COVID-19-pandemie en haar impact op de inkomenszekerheid van heel wat Belgische huishoudens maakt deze kwestie enkel urgenter. Het is immers net in die situaties waarin het gebruikelijke ritme van inkomsten en uitgaven wordt verstoord dat het risico van een schuldenpiraal zich stelt. Een kleine schok kan een precair gezinsbudget uit balans brengen en resulteren in achterstallige betalingen. Wanneer die laattijdige betalingen vervolgens met hoogdringendheid worden ingevorderd, resulteert dat in andere achterstallen, met nieuwe invorderingen tot gevolg. Deze tekst belicht dit thema via een blik op de activiteit van schuldinvordering en de effecten daarvan op financieel kwetsbare gezinnen. Deze tekst is gebaseerd op doctoraats-

onderzoek gepubliceerd als *Schuld in meervoud. Een sociologische verkenning van schuldinvoering tussen economie, recht en sociaal werk* (Storms 2020).

Het is belangrijk vooraf kort stil te staan bij wat schulden precies zijn. We denken bij ‘schulden’ vaak aan de gevolgen van het opnemen van geldkrediet of aankopen op afbetaling. Er zijn echter ook schulden met een andere oorsprong, zoals achterstallige rekeningen (voor bijvoorbeeld telecom of huur) of onbetaalde belastingen en boetes. Het zijn net dit soort ‘kredietloze schulden’ die het vaakst problematisch worden. De top drie meest voorkomende schulden bij diensten voor schuldbemiddeling in Vlaanderen (OCMW en CAW) zijn achterstallen voor nutsvoorzieningen (zoals water, gas en elektriciteit), schulden voor gezondheidszorg, en openstaande facturen voor telecom (Storms 2020: 34). We moeten dan ook af van het idee dat schuldproblemen louter bestaan uit ondoordacht gebruik van krediet. Helaas is die opvatting nog al te vaak aanwezig in beleidsvisies die de basis vormen van sociaal beleid rond schuld (zie Storms 2020: 37 e.v.).

1. Schuldinvoering in de praktijk

Hoewel niet iedere schuld gepaard gaat met geldkrediet, heeft wel iedere schuld een ‘kredietzijde’: steeds is er iemand die aanspraak maakt op een nog te ontvangen som geld. Iedere schuld vormt zo een twee-eenheid: tegenover een schuldeiser die nog geld moet ontvangen, staat een schuldenaar die nog iets moet betalen. Zonder deze verplichting om een specifiek berekend bedrag te betalen, is er geen schuld, net zomin als er sprake kan zijn van een schuld zonder dat er een schuldeisende partij betrokken is.

Veruit de meeste uitstaande betalingsverplichtingen worden ‘als vanzelf’ voldaan omdat de schuldenaar uit zichzelf betaalt. Toch krijgt zowat iedereen regelmatig met invordering te maken. Invordering vindt plaats zodra de schuldeiser actieve stappen onderneemt om de schuldenaar tot betaling aan te sporen. Invordering vangt aan met een vraag om betaling, bijvoorbeeld door de schuldenaar aan de openstaande rekening te herinneren. Wanneer die eerste vraag tot betaling geen resultaat oplevert, volgen bijkomende herinneringen die de schuldenaar tot betaling moeten aanzetten, bijvoorbeeld per sms, telefoon of brief. Aan die communicaties gaan vaak uitgebreide planning en voorbereiding vooraf. De FOD Financiën, bijvoorbeeld, werkte samen met psychologen om via ‘nudging-zinnen’ in schriftelijke aanmaningen betalingsplichtigen tot betalen aan te zetten. Dat kunnen we ‘zachte invordering’ noemen. Naarmate de betaaldatum langer

is verstreken, nemen invorderingsacties echter meer zichtbare, directe en ‘harde’ vormen aan.

De overstap van ‘zachte’ naar actievere invordering volgt pas wanneer de schuld opeisbaar wordt, dus na het verstrijken van de betaaltermijn. Welke stappen de schuldeiser kan ondernemen om de schuldenaar tot betaling aan te zetten, hangt af van de aanwezigheid van een specifiek juridisch document: de ‘uitvoerbare titel’. Dat is een type akte, bijvoorbeeld een rechterlijk vonnis of een dwangschrift van de fiscus. Dit document is een juridische bekrachtiging van de betaalplicht van de schuldenaar en biedt de schuldeiser de mogelijkheid zijn recht te realiseren via de inschakeling van de openbare macht, namelijk de gerechtsdeurwaarder.

In de volgende punten bekijken we schuldinvoering in vogelvlucht vanaf het moment dat een schuld opeisbaar wordt. Deze beknopte weergave is evenwel een stevige versimpeling van een meer gevarieerde praktijk. De duidelijkste voorstelling van schuldinvoering vinden we bij die situaties waarin de schuldeiser een bedrijf of organisatie betreft die via een externe invorderaar, zoals een incassokantoor of een gerechtsdeurwaarder, de schuldenaar tot betaling probeert aan te manen. Daarover gaan de volgende alinea’s.

2. Minnelijke invordering: buitengerechtigke druk

Bij afwezigheid van een uitvoerbare titel is alleen ‘minnelijke invordering’ mogelijk. Het adjectief ‘minnelijk’ heeft hier niet de betekenis van ‘vriendelijk’, maar impliceert dat de aansporing tot betaling ‘buitengerechtigke’ blijft. Evenmin is de connotatie ‘zonder dwang’ van toepassing, want zoals we zullen zien, is het optreden van de schuldeiser of invorderaar geenszins vrij van druk.

Een eerste stap is wanbetalers herinneren aan hun plicht. Per brief wijst de schuldeiser de schuldenaar op de openstaande rekening. Ook een poging tot telefonisch contact behoort tot de mogelijkheden. Veel meer dan het versturen van post of het plegen van telefoontjes doen schuldeisers zelf doorgaans niet. Op dit punt aangekomen, kunnen zij een beroep doen op een externe partij die in hun naam betaling probeert los te weken. Wat in de wet ‘de activiteit van minnelijke invordering’ heet, kan worden uitgevoerd door advocaten, gerechtsdeurwaarders of incassokantoren.

Incassokantoren beschouwen zichzelf als aanbieders van een dienst, vergelijkbaar met bedrijven die schoonmaak of IT-ondersteuning verschaffen (Storms 2020: 136). Het domein van expertise van incassokantoren (die zichzelf ook vaak krediet-

beheerders noemen), is het snel en efficiënt innen van uitstaande facturen. In boekhoudkundig jargon heet dat het optimaliseren van de cashflow en het beperken van de *days sales outstanding*. Door de nadruk op financiële dienstverlening in de zelfpresentatie van incassokantoren, wordt duidelijk hoe ook de opvolging en invordering van schulden onderdeel is van financieel bedrijfsbeheer (zie Storms 2020: 130 e.v.). Alle organisaties – en zeker op winst gerichte ondernemingen – hebben baat bij het beheer van financiële risico's, aandacht voor liquiditeit en de bijbehorende opvolging van 'dubieuze vorderingen' in de boekhouding. Een dergelijk financieel management gaat veel verder dan het opvolgen van consumentenschulden, maar schuldinvordering maakt deel uit van deze boekhoudkundige bedrijfslogica.

De diensten die deze bedrijven aanbieden op het vlak van schuldinvordering bestaan uit het opvolgen van uitstaande facturen, het aanmanen tot betaling via allerlei kanalen, en indien nodig het overeenkomen en doen naleven van een afbetalingsplan. De bedrijfsleider van een incassokantoor omschreef hun werk als 'een herinnering en een aanmoediging [richting de schuldenaar], om te zeggen van "hé, er is iets dat u nog moet doen". Dat is onze functie en dat doen we op verschillende wijzen: schriftelijk, telefonisch, ter plaatse bezoeken.' Of het nu gaat om kleine of grote facturen, 'het probleem is hetzelfde: u moet de motivatie van de debiteur overschakelen naar groen'.

Wat wel en niet mag om een schuldenaar tot betalen aan te zetten, is bij wet afgebakend, maar de kern van minnelijke invordering bestaat uit het contacteren van de schuldenaar via post, telefoon, mail en (in sommige gevallen) huisbezoek. Welke communicatiemiddelen de invorderaar ook hanteert, de kern van de boodschap is steeds de urgentie van betaling: de schuldenaar moet spoedig actie ondernemen. Is het niet met betaling, dan wel met het opnemen van contact. Brieven benadrukken die urgentie door termijnen in hoofdletters of in vet te vermelden, door begrippen als 'ingebrekestelling' centraal te plaatsen, en door te melden dat bij gebrek aan betaling een juridische procedure zal volgen. Naarmate respons uitblijft, zal de toon van de invorderaar steeds strenger worden, in het vak ook wel een 'escalatiepolitiek' genoemd (Michielsen 2002: 77). Via uitgebreide digitale infrastructuur wordt de respons van de schuldenaar, alsook de naleving van eventuele afbetalingsplannen, van nabij opgevolgd.

De essentie van minnelijke invordering draait om het verhogen van de aanwezigheid van de schuld in het leven van de schuldenaar. Door spoed voorop te stellen, precieze termijnen te hanteren en mogelijke gevolgen aan te kondigen, proberen invorderaars de tijdsbeleving en prioriteitenstelling van schuldenaren te

beïnvloeden. Daarmee is de aanpak van invorderaars gericht op een gevoelsmatige reactie van de schuldeiser, om er zo voor te zorgen dat beschikbare middelen hun richting uitkomen. Hoewel de acties in het kader van minnelijke invordering beperkte bijkomende kosten met zich brengen, hebben ze een duidelijke impact op de betaalprioriteiten binnen het gezinsbudget.

Wat de minnelijke fase compliceert, is dat ook gerechtsdeurwaarders en advocaten aan minnelijke invordering kunnen doen, dus buiten de uitvoerbare titel om. De buitengerechtelijke betrokkenheid van deze beroepsgroep leidt tot heel wat verwarring bij de doorgaans beperkt geïnformeerde consument. Opvallend is dat incassokantoren zelf regelmatig een deurwaarder inschakelen om een brief te sturen wanneer schuldenaren geen gevolg geven aan hun eigen aanmaningen. Een brief met hoofding van een deurwaarderskantoor heeft vaak wel effect, zelfs wanneer die in deze minnelijke fase niet meer kan doen dan het incassokantoor zelf.

3. Gerechtelijke invordering: juridische uitvoering

Het is ook mogelijk om de betaling van schulden te doen nakomen via het rechtssysteem. Binnen het recht heeft de notie schuld een bredere betekenis dan louter een te betalen bedrag: het gaat om de gehoudenheid van iemand, namelijk de schuldenaar, om iets te doen (of net te laten) ten aanzien van een ander met een vorderingsrecht, namelijk de schuldeiser. Het recht organiseert dus veel meer dan enkel geldelijke schulden volgens de principes van schuldeiser en schuldenaar, maar ook geldschulden worden in deze termen geconceptualiseerd. Binnen het recht verandert een geldschuld van gedaante: het is niet langer een economische betaling maar een juridische binding. Invorderen is daardoor niet louter ‘doen betalen’ maar ‘doen nakomen van verplichtingen via juridische middelen’.

Wanneer een geldschuld juridisch is bekrachtigd, kan de schuldeiser de betaling ervan afdwingen via de daartoe voorziene regels en procedures. Dat is wat er gebeurt bij gerechtelijke invordering: de schuldeiser schakelt een gerechtsdeurwaarder in die, als onderdeel van de openbare macht, de schuldenaar via allerlei middelen tot betaling kan dwingen. Daartoe is een uitvoerbare titel vereist, doorgaans in de vorm van een dwangschrift of een gerechtelijk vonnis. Met een dergelijk document kan een deurwaarder ‘gedwongen tenuitvoerlegging’ starten. Via die weg kunnen goederen of inkomsten van de schuldenaar via beslag rechtstreeks worden aangewend om diens schuld te delgen.

Bij de gerechtelijke invordering van geldschulden verloopt deze ‘gedwongen tenuitvoerlegging’ doorgaans via beslag op goederen van de schuldenaar. Bij een dergelijk beslag wijst de gerechtsdeurwaarder aan welke goederen kunnen dienen tot het aflossen van de schuld. In een volgende stap kunnen deze goederen worden verkocht om zo de schuld te delgen. Dat is tenminste de theorie: het ophalen en veilen van goederen kost immers geld en tijd, waardoor er netto vaak weinig overblijft om de schulden in te lossen. In de praktijk is beslag daardoor vooral een drukmiddel om de schuldenaar tot betaling aan te zetten.

Gerechtelijke invordering via beslag op roerende goederen omvat verschillende stappen: het overmaken van de uitvoerbare titel en een betalingsbevel aan de schuldenaar, vervolgens beslaglegging op diens goederen, het aankondigen van en uiteindelijk de daadwerkelijke verkoop. Bij ieder van deze stappen kan de schuldenaar tot (gedeeltelijke) betaling overgaan om de procedure te stoppen. De volledige keten wordt dus zelden volledig doorlopen, al is het maar omdat deurwaarders vaak moeten vaststellen dat er amper goederen zijn om beslag op te leggen. Van belang is dat iedere schakel in deze keten niet enkel de druk tot betaling verder verhoogt, maar ook grote kosten met zich brengt. Kosten die bij wet zijn vastgelegd en die de gerechtsdeurwaarder verplicht doorrekent aan de schuldenaar (en die, als die niet kan betalen, voor de rekening van de opdrachtgevende schuldeiser zijn). Ook wanneer een afbetalingsplan is overeengekomen maar niet precies wordt gevolgd, brengt de hervatting van de procedure bijkomende kosten teweeg. Vermeerdering van de oorspronkelijke schuld met 500 tot 800 euro is daardoor geen uitzondering. Zeker wanneer meerdere gerechtelijke invorderingsprocedures tegelijk lopen, resulteert dat in een stevige verhoging van de schuldenlast.

4. Invordering als verhoogde aanwezigheid

Het onderscheid tussen minnelijke en gerechtelijke invordering is voornamelijk een wettelijke opdeling. Met name in de doorleefde ervaring van schuldenaren speelt het een beperkte rol. Hoewel er ‘in de feiten’ een grote discrepantie bestaat, zeker wat betreft de inschakeling van dwingende maatregelen en de bijbehorende kostenverhoging, zijn de verschillen amper aanwezig in de perceptie en beleving van de schuldenaar. Net omdat incassokantoren en deurwaarders in de ogen van vele schuldenaren over dezelfde mogelijkheden beschikken, is er vaak weinig verschil in hun reactie op beide. Bovendien bieden deurwaarders en incassokantoren aan schuldeisers vaak een ‘totaalpakket’ van invordering aan, met een

minnelijke oplossing indien mogelijk en een juridisch vervolg indien nodig. Dat maakt de grens tussen minnelijke en gerechtelijke invordering bijzonder vloeibaar, zowel in de praktijk als in de beleving door de schuldenaar.

De verschillen tussen interventies in minnelijke en gerechtelijke fase zijn echter wezenlijk. Gedurende gerechtelijke uitvoering zijn de gerechtsdeurwaarders onderdeel van de openbare macht waardoor ze een bijzondere dwang kunnen uitoefenen. Bij minnelijke invordering blijven de mogelijkheden beperkt tot aanmanen en onderhandelen. Dat impliceert dat ook de bijkomende kosten bij minnelijke invordering erg beperkt blijven, terwijl die bij de gerechtelijke piste bijzonder hoog kunnen oplopen. In die zin 'maakt' de gerechtelijke weg wat anders van de schuld, zowel door die te beschouwen als een juridische verplichting, als door de bijkomende kosten die het uiteindelijk te betalen bedrag verhogen.

Tegelijk is er een belangrijke gelijkenis in de wijze waarop beide vormen van invordering hun doelen proberen te verwezenlijken, of preciezer: in de wijze waarop ze de schuldenaar proberen te beïnvloeden. Telkens dringt de invorderaar de persoonlijke levenssfeer van de betalingsplichtigen binnen om de directe aanwezigheid van de schuld in hun dagelijks leven te vergroten. Met deze aanwezigheid proberen invorderaars een effect te sorteren op de betalingsprioriteiten van de schuldenaren, om op die manier betalingen te ontvangen. Het is echter precies dat effect op uitgavenpatronen dat schuldenaren in kwetsbare situaties in de problemen brengt.

5. De kwetsbare schuldenaar en de schuldenspiraal

Het begrip 'financiële kwetsbaarheid' (Lusardi, Schneider & Tufano 2011) verwijst naar een gebrek aan weerbaarheid om onverwachte uitgaven het hoofd te kunnen bieden. Gezinnen met zowel een laag inkomen als beperkt spaargeld zijn kwetsbaar: schokken in het budget (zowel stijgende uitgaven als terugvallende inkomsten) brengen het budget uit balans. Deze financiële kwetsbaarheid beperkt zich niet tot lage-inkomensgroepen: er bestaat ook een fragiele middenklasse (Engbersen, Snel & Kremer 2017). Zo blijkt dat een op de drie Belgen niet aan sparen toekomt en dat een op de vier Belgen in een gezin leeft dat geen grote onverwachte uitgaven aankan.⁶¹

---

⁶¹ Cijfers respectievelijk afkomstig uit de studie *Sparen of niet* van de FSMA uit maart 2017, en uit de EU-SILC-peiling uit 2017, waarbij gepeild werd naar de mogelijkheid om een onverwachte uitgave van ongeveer 1 100 euro te betalen uit eigen middelen.

Zoals we eerder zagen, vormen de tussenkomsten van invorderaars een directe interventie in de persoonlijke levenssfeer van schuldenaren. Ze worden geconfronteerd met dringende eisen tot betaling van vaak substantiële sommen in verhouding tot het beschikbare gezinsbudget. Deze pogingen tot invordering worden als directe dreiging ervaren, waardoor de aanmaningen een sterke emotionele impact hebben (Custers 2017). Het zijn daarbij vooral deurwaarders die bij gerechtelijke invordering strenge maatregelen kunnen opleggen. Wanneer die met een – door schuldenaren al dan niet correct begrepen – rechterlijk gezag nagenoeg onmiddellijke betaling vragen, verstoort dat het uitgavenpatroon van schuldenaren.

Met name in situaties van verhoogde financiële kwetsbaarheid kan de strenge eis tot betaling een schokgolf teweegbrengen. Personen met meer betalingsverplichtingen dan beschikbaar budget rangschikken de prioriteiten van hun uitgaven volgens gepercipieerde, onmiddellijke, tastbare gevolgen van wanbetaling (Tach & Greene 2014). Schuldenaren met moeilijkheden raken ‘heel gefixeerd op het nu’, in de woorden van een schuldbemiddelaar (Storms 2020: 317). Om aan de dringend geëiste betalingen te kunnen voldoen, stellen schuldenaren andere betalingen uit waardoor nieuwe problemen ontstaan. De huishuur kan misschien wachten om voorrang te geven aan de deurwaarder die eveneens betaling vraagt. Maar wanneer de huisbaas begint in te vorderen, moeten andere uitgaven wachten, wat tot weer nieuwe problemen leidt. Zelfs wanneer de invorderaar toelaat om in maandelijks schijven af te betalen, liggen deze deelbetalingen voor preciaire schuldenaren vaak zo hoog dat elders achterstallen ontstaan. Wanneer bovendien een deelbetaling in een gerechtelijke procedure wordt overgeslagen, veroorzaakt de hervatting van de procedures opnieuw bijkomende kosten.

Op deze manier kan een ‘spiraal van schulden’ ontstaan. De strenge eis tot snelle betaling geeft een wankel budget een stevige duw. Zeker bij gezinsbudgetten met beperkte buffers heeft dat een domino-effect. Door prioriteit te geven aan de meest directe invordering ontstaan elders problemen (nieuwe schulden of achterstallen in lopende afbetalingsplannen), wat weer leidt tot bijkomende stappen in invorderingsprocedures en bijbehorende kosten. De ‘spiraal van schulden’ omvat dus een samenspel van budgettaire krapte bij de schuldenaar, de door de invorderaar geëiste timing van betalingen, de bijkomende kosten van invordering en de mogelijke verstoring van het uitgavenpatroon door andere onverwachte uitgaven. Het is door hun rol in dit samenspel dat invorderingspraktijken problematische schuldsituaties kunnen verergeren.

Het valt te verwachten dat de strijd tegen de COVID-19-pandemie, met onder andere de tijdelijke sluitingen in verscheidene sectoren, ook heel wat gezinnen richting een schuldenspiraal duwt. Deze ontwikkelingen hebben de financiële kwetsbaarheid van huishoudens ongetwijfeld vergroot (al is de precieze impact ervan nog niet gemeten). Zelfs een tijdelijke terugval van het gezinsinkomen kan in preciaire situaties tot achterstallen leiden, waarna strenge invordering een domino-effect in werking zet. Het is met andere woorden van bijkomend belang om in deze context extra inschikkelijkheid aan de dag te leggen bij invordering bij kwetsbare gezinnen. Tegelijk kan deze COVID-19-context een bijkomende aanleiding vormen om schuldinvoering structureel te hertekenen.

6. Schuldinvoering als deelprobleem aanpakken

Deze beknopte introductie in de wereld van schuldinvoering maakt duidelijk dat invorderaars als incassokantoren en gerechtsdeurwaarders niet enkel met schuld omgaan, maar die schuld ook actief vormgeven. Hun activiteiten hebben effecten op de schuld, zowel op de wijze waarop de schuld door de schuldenaar wordt ervaren, als op het te betalen bedrag. Zeker bij financieel kwetsbare schuldenaren kan invordering een grondige verergering van probleemsituaties veroorzaken. Een belangrijk onderdeel in de aanpak van de schuldenproblematiek is daarom het vermijden van de schuldenspiraal. Dat vergt een grondige herziening van de wijze waarop schulden worden ingevorderd, zeker ten aanzien van preciaire schuldenaren. Daarbij is een belangrijke rol weggelegd voor zowel schuldeisers en -invorderaars, als de makers van overheidsbeleid.

"Zeker bij financieel kwetsbare schuldenaren kan invordering een grondige verergering van probleemsituaties veroorzaken. Een belangrijk onderdeel in de aanpak van de schuldenproblematiek is daarom het vermijden van de schuldenspiraal."

Ten eerste is het van belang dat invorderaars voldoende flexibiliteit aan de dag leggen wanneer het aankomt op het toestaan van afbetalingsplannen. Daarbij is aandacht nodig voor de hoogte van de gevraagde deelbetalingen om te vermijden dat deze maandelijkse uitgaven het budget van de schuldenaar zodanig verstoren dat nieuwe problemen ontstaan. Zeker wanneer professionele schuldhulpverleners actief zijn, zouden schuldeisers en -invorderaars meer moeten vertrouwen op hun expertise en onafhankelijke bemiddelingspositie.

Ten tweede zou het netwerk van bestaande schuldbemiddeling verder moeten worden ondersteund en uitgebreid. Daarbij moet breed en toegankelijk generalistisch sociaal werk gecombineerd worden met specialistische schuldhulpverlening, zodat schuldenaars met problemen sneller worden geholpen, zowel wanneer ze zelf naar hulp op zoek gaan als wanneer ze via laagdrempelige eerstelijns hulp naar specialisten worden doorverwezen. Schuldhulpverlening en -bemiddeling spelen een belangrijke rol bij de snelle centralisatie van schulden om bijkomende kosten te vermijden en te voorkomen dat schuldsituaties van kwaad naar erger evolueren.

Ten derde is een ingrijpende herziening aangewezen van de wijze waarop betalingen juridisch worden afgedwongen. Met name aan de orde is een bijsturing van deurwaarderskosten, zeker als we in rekening nemen dat de huidige vergoedingen gebaseerd zijn op een Koninklijk Besluit uit 1976 terwijl de werkwijze van deurwaarderskantoren intussen grondig is veranderd. Dit punt sluit aan bij de nood aan een bredere modernisering van het ambt van gerechtsdeurwaarder, met onder andere een aanpassing van hun vergoedings- en verdienmodel.⁶²

Ten slotte is het voor de aanpak van schulden en het vermijden van de schulden-spiraal fundamenteel om tot een snelle centralisatie te komen van schulden ten aanzien van eenzelfde schuldenaar. Enkel op deze manier kan vermeden worden dat verschillende schulden parallel worden ingevorderd en ieder afzonderlijk het budgettaire evenwicht van de schuldenaar verstoren en bijkomende kosten met zich brengen. Slechts door de organisatie van schuldinvoering structureel te hertekenen en grondig na te denken over de rollen van schuldeiser, incassokantoor, gerechtsdeurwaarder en schuldbemiddelaar kan het probleem van de schulden-spiraal worden aangepakt.

---

62 In dit kader is het rapport *De modernisering van de functie van gerechtsdeurwaarder* een belangrijkste eerste stap, in 2018 opgesteld door André Michielsens en Luc Chabot in opdracht van minister van Justitie Koen Geens.

Literatuur

- Custers, A. (2017). Falling Behind: Debtors' Emotional Relationships to Creditors. In: A. Mooney & E. Sifaki (Eds.), *The Language of Money and Debt* (pp. 163-185). Cham: Springer International Publishing.
- Engbersen, G., Snel, E., & Kremer, M. (Eds.). (2017). *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) (2017). Geraadpleegd van https://circabc.europa.eu/sd/a/56efa8cc-18f4-42f9-8d22-f938e8664faf/2017_Questionnaire_NL.pdf.
- FSMA (2017, 27 maart). *Sparen, of niet*. Studie Wikifin.be. Geraadpleegd van <https://www.wikifin.be/sites/default/files/documents/2017-03-onderzoek.pdf>.
- Lusardi, A., Schneider, D., & Tufano, P. (2011). Financially Fragile Households: Evidence and Implications. *Brookings Papers on Economic Activity*, Spring 2011, 88-134.
- Michielsens, A. & Chabot, L. (2018). *De modernisering van de functie van gerechtsdeurwaarder*. Rapport in opdracht van Minister van Justitie Koen Geens, 29 juni 2018. Geraadpleegd van https://justitie.belgium.be/sites/default/files/rapport_modernisering_functie_gerechtsdeurwaarder.pdf.
- Miechielsen, M. (2002). *Debiteurenbeheer in de praktijk*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Storms, E. (2020). *Schuld in meervoud. Een sociologische verkenning van schuldinvordering tussen economie, recht en sociaal werk*. Doctoraal proefschrift. Antwerpen: Universiteit Antwerpen. Geraadpleegd van <http://www.eliasstorms.net/schuld-in-meervoud>.
- Tach, L.M. & Greene, S.S. (2014). Robbing Peter to Pay Paul: Economic and Cultural Explanations for How Lower-Income Families Manage Debt. *Social Problems*, 61(1), 1-21.

U-turn ↴

Kruispunten: solidariteit in Europa en de wereld

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Bouwen aan een sociaal Europa: de Europese pijler van sociale rechten

Sarah Marchal⁶³

1. Inleiding

De COVID-19-crisis bracht het Europese beleidsniveau expliciet naar de voorgrond. Ook al was de start van de pandemie nog gekenmerkt door ‘iedere lidstaat voor zich’, al snel nam de Commissie belangrijke taken op zich, niet het minst het onderhandelen over de vaccins die ons moesten beschermen tegen nieuwe lockdowns.

Tegelijk werden belangrijke stappen gezet om de lidstaten te ondersteunen bij het opvangen van de economische schok. Zo werd het SURE-financieringsmechanisme in het leven geroepen om de lidstaten te helpen bij de financiering van de tijdelijke werkloosheidsstelsels. Ook werd al in een vroeg stadium nagedacht over het ondersteunen van de economische relance.

Tegen deze achtergrond viel mogelijk te verwachten dat andere langetermijnprojecten van de Europese Commissie zouden worden uitgesteld. Toch werd er naarstig voortgewerkt aan de verdere uitrol van de Green Deal. Zo was er binnen de relanceplannen aandacht voor de ecologische impact. Ook op een ander veld ging Europa verder op een eerder ingeslagen weg: de verdere uitbouw van een sociaal Europa.

2. Een sociaal Europa?

Wanneer je aan inwoners van Europa vraagt wat de EU voor hen betekent, verwijzen ze veelal naar de euro, vrede en de eengemaakte markt (Eurobarometer 2019). Sociaal beleid staat op een magere zevende – voorlaatste – plaats.

---

63 Dit hoofdstuk is in belangrijke mate gebaseerd op de bijdragen van Cindy Franssen en Anne Van Lancker aan het UCSIA-webinar van 23 september 2021 ‘Bouwen aan een sociaal Europa’.

In de verdragen die ten grondslag liggen aan het Europese project wordt daarentegen uitdrukkelijk vermeld dat het doel van de Europese Unie moet zijn om meer welvaart en welzijn te creëren voor haar burgers. De eengemaakte markt en het vrije verkeer van goederen, diensten, arbeid en kapitaal moeten in die optiek eerder gezien worden als middelen om dit doel te dienen. Men rekende erop dat de gestegen welvaart iedereen ten goede zou komen. Dat zou gebeuren via de nationale welvaartsstaten: sterke vakbonden en middenveldorganisaties zouden erin slagen om de productiviteitswinsten van de eengemaakte markt te capteren in kwalitatief sociaal beleid. Er werd verwacht dat deze opwaartse druk zou zorgen voor een vrij gelijk of soortgelijk niveau van sociale bescherming, zij het met specifieke accenten. De intellectuele basis voor deze benadering werd gelegd in het Ohlin-rapport.

Door deze historische keuze is sociaal beleid binnen Europa grotendeels een nationale bevoegdheid. Het dient ook gezegd te worden dat de nationale welvaartsstaten in Europa zich aanvankelijk sterk ontwikkelden. Slechts de laatste jaren gaan er meer stemmen op om een Europees sociaal beleid vorm te geven, enerzijds als een reactie op toegenomen ongelijkheden tussen de lidstaten na de verschillende uitbreidingen, maar ook omdat in een geglobaliseerde wereld met zeer mobiele factoren, nationale welvaartsstaten steeds meer met hun eigen grenzen worden geconfronteerd.

"In de verdragen die ten grondslag liggen aan het Europese project wordt uitdrukkelijk vermeld dat het doel van de Europese Unie moet zijn om meer welvaart en welzijn te creëren voor haar burgers."

De historische focus op nationale welvaartsstaten bij het uitbouwen van een kwalitatief sociaal beleid betekent niet dat er helemaal geen initiatieven waren op Europees niveau. Eerst waren die voornamelijk gericht op het vergemakkelijken van de eengemaakte markt. Zo werden al vroeg specifieke regelingen uitgewerkt om te bepalen welke lidstaat wanneer verantwoordelijk is voor de sociale bescherming van burgers die in een andere lidstaat gaan werken (Verschuieren 2020). Andere maatregelen op sociaal vlak stammen dan weer uit rechtspraak van het Europees Hof voor Justitie,

dat rechtsvragen behandelde over de mate waarin nationaal sociaal beleid of sociale acties het vrije verkeer mochten hinderen (Anderson 2015). Een aantal spraakmakende arresten vestigden voor lange tijd het beeld dat Europa een eenzijdig economisch en neoliberal project was, dat sociale verworvenheden onder druk zette.

Wel is het zo dat Europa sterk afhankelijk blijft van de goedkeuring van nationale lidstaten om het terrein van sociaal beleid te betreden. De verdragen laten immers niet toe om verregaande sociale initiatieven te ontplooiën. In het verleden beperkte Europa zich dan ook veelal tot het expliciet stellen van bepaalde doelen, het subsidiëren van specifieke projecten via de Europese sociale fondsen, het formuleren van aanbevelingen en het uitwisselen van informatie tussen lidstaten.

3. De Europese pijler van sociale rechten

De commissie Jüncker (2014-2019) maakte van sociaal beleid een speerpunt. In 2017 kwam ze naar buiten met de Europese pijler van sociale rechten (EPSR). Die was het resultaat van een uitgebreide consultatieronde, en werd gedragen door de Commissie, het Europees Parlement en de Europese Raad.

De EPSR formuleert twintig grondbeginselen, binnen drie grote thema's: billijke arbeidsvoorwaarden, gelijke kansen en toegang tot de arbeidsmarkt, en sociale bescherming en inclusie.

Vooruitgang op de principes van de EPSR wordt gemonitord binnen het Sociaal Scorebord van het Europees Semester, het Europese monitoringprotocol. Specifiek gaat het om twaalf sociale indicatoren, waarvan wordt gerapporteerd hoe de lidstaten zich tot elkaar en tot bredere benchmarks verhouden.

4. De implementatie van de EPSR

Belangrijk is dat de principes verzameld in de EPSR niet bindend zijn. Ze moeten gelezen worden als belangrijke waarden voor de EU, gedragen door de verschillende instellingen, maar lidstaten kunnen – vooralsnog – niet rechtstreeks afgerekend worden op het niet-naleven van de principes en doelstellingen. De principes van de EPSR moeten immers worden omgezet in (bindende) wetgevende initiatieven, specifieke projecten en concrete doelstellingen.

De Commissie von der Leyen stelde in maart 2021 een actieplan voor dat de implementatie van deze pijler ter harte neemt. Die werd in mei 2021 voorgelegd op een EU-top in Porto, waar dit actieplan ter implementatie van de EPSR ook onderschreven werd door de nationale regeringsvertegenwoordigers.

In het actieplan staan drie concrete doelstellingen centraal, te halen tegen 2030. Ten minste 78% van de bevolking van 20 tot en met 64 jaar zou een baan moeten hebben. Dat is een stijging van 4,9 procentpunt ten opzichte van 2019. Ook zou minstens 60% van de volwassenen elk jaar moeten deelnemen aan een opleiding om de beroepsbevolking aan te passen aan de grote economische veranderingen die gaande zijn, niet het minst de digitalisering en de groene reconversie. Ook werd vooropgesteld dat het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting zou moeten dalen met minstens vijftien miljoen.

Om die doelstellingen te behalen voorziet de Commissie enerzijds in belangrijke sommen in haar sociale fondsen, zodat lidstaten ondersteund kunnen worden bij relevante projecten. Zo wordt 88 miljard euro uitgetrokken voor het Europees Sociaal Fonds+. Ook zijn er andere Europese middelen die sociale doelstellingen kunnen ondersteunen, zij het minder specifiek. De middelen uit NextGenerationEU en uit de meerjarenbegroting kunnen door de lidstaten aangewend worden voor bepaalde sociale doelstellingen. Er zijn voorts het Europees Fonds voor Regionale ontwikkeling, het Brexit Adjustment Reserve en het vernieuwde Europese Globaliseringsfonds. Binnen de Green Deal, die de Europese economie en samenleving op een klimaatneutrale koers wil brengen, is er een Just Transition Fund opgezet, dat door de lidstaten aangewend kan worden om de sociale gevolgen van deze reconversie in steenkoolafhankelijke regio's op te vangen. De bedoeling is dat deze verschillende fondsen worden aangewend met de EPSR als kompas, ook al zijn de specifieke doelstellingen of voorwaarden niet steeds rechtstreeks verbonden aan de doelstellingen die de Commissie vooropstelt in haar EPSR-actieplan.

Anderzijds zullen er ook wetgevende initiatieven ontwikkeld worden door de Commissie. Op domeinen waar de EU bevoegdheden heeft, zal de Commissie bindende richtlijnen voorbereiden en voorleggen aan het Europees Parlement en de Europese Raad. De voorbije jaren zijn er al belangrijke stappen gezet, met name in het domein van de billijke arbeidsvoorwaarden. Belangrijk aan richtlijnen is dat lidstaten verplicht zijn om die om te zetten in nationale wetgeving. Bij deze omzetting mogen ze binnen bepaalde parameters eigen accenten leggen, maar de hoofddoelen moeten gegarandeerd blijven. Op deze wijze werden en worden verschillende niet-bindende principes uit de EPSR toch rechtstreeks relevant voor

Europese burgers. Zo werden belangrijke stappen gezet met betrekking tot de herziening van de detachingsrichtlijn, waar de voorwaarden voor detachering enerzijds strenger werden gemaakt, en tegelijk ook minder verschillen worden toegelaten tussen gedetacheerde werknemers en werknemers op dezelfde werkplaats. Andere belangrijke werven waren de richtlijn rond de work-lifebalance, het bestrijden van kankerverwekkende stoffen op de werkplaats, en de oprichting van een Europese arbeidsautoriteit, om de wetgeving rond detachering en mobiele EU-werknemers ook actief uit te voeren.

In het actieplan kondigde de Commissie verschillende nieuwe wetgevende initiatieven voor de nabije toekomst aan. Zo wordt er gewerkt aan een verdere coördinatie van de sociale bescherming tussen de lidstaten, met een eenvormige Europese gehandicaptenkaart en een Europees socialezekerheidspaspoort om eenvoudiger opgebouwde rechten in de verschillende lidstaten te kunnen tracken. Ook worden er onder andere initiatieven ontwikkeld rond sociale economie, veiligheid en gezondheid op het werk, de bestrijding van dakloosheid en loontransparantie.

5. Verwachtingen voor de toekomst

Zoals duidelijk mag zijn uit het voorgaande, en uit de titel, is de Europese pijler van sociale rechten en de uitbouw ervan een *work in progress*. Niet alle wetgevende initiatieven die momenteel ontplooid worden, zullen noodzakelijk landen. De voornaamste bijdrage van de EPSR is het creëren van een momentum, een kans om de eensgezindheid die bij het ontstaan en het formuleren ervan bestond, te gebruiken als bouwplan voor verdere sociale initiatieven.

Voor sommige initiatieven bestaat meer enthousiasme dan voor andere. Betrokkenheid van het maatschappelijk middenveld, de sociale partners en de lidstaten blijft dan ook cruciaal. Principes die niet vertaald kunnen worden in bindende wetgevende initiatieven blijven immers kwetsbaar en sterk afhankelijk van de *soft governance* die het sociale beleid van de EU in het verleden kenmerkte.

Literatuur

Anderson, K.M. (2015). *Social Policy in the European Union*. London: Palgrave Macmillan.

Eurobarometer (2019). *Public Opinion in the European Union: Survey Requested and Co-ordinated by the European Commission, DG for Communication*. Geraadpleegd van <https://europa.eu/eurobarometer/screen/home>.

Verschueren, H. (2020). The Role and Limits of European Social Security Coordination in Guaranteeing Migrant Social Benefits. *European Journal of Social Security*, 22(4), 390-402. doi:10.1177/1388262720967938.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

De Europese pijler van sociale rechten (EPSR): ook België moet aan het werk

Anne Van Lancker

1. Waarom heeft Europa een pijler voor sociale rechten nodig?

Als het gaat om Europese sociale politiek wordt vaak verwezen naar het subsidiariteitsprincipe: sociaal beleid zou beter thuishoren bij de lidstaten, want de sociale werkelijkheid is erg verschillend tussen de lidstaten. Toch is dat maar een halve waarheid. Er is meer dan één reden waarom ook Europa zelf een sterk sociaal beleid moet uitbouwen.

Normatief zijn zowel de EU als de lidstaten gebonden aan het respect voor de mensenrechten, inclusief sociale rechten.

Politiek is er een beter evenwicht nodig tussen de economische samenwerking en sociale rechten om de geloofwaardigheid van de Unie bij haar burgers te verzekeren.

Economisch dreigen de Economische en Monetaire Unie en de interne markt een neerwaartse druk op sociale bescherming en lonen te veroorzaken, en groeit de vrees voor sociale dumping en welvaartstoerisme in het kader van de Europese mobiliteit. De EMU heeft trouwens nood aan een stabiliteitsmechanisme, vooral om asymmetrische schokken op te vangen (een kleine voorloper is SURE, de werkloosheidsherverzekering). Maar financiële solidariteit veronderstelt vertrouwen, en daarvoor zijn gemeenschappelijke sociale minimumfatsoensregels nodig die elk land moet respecteren.

Sociaal kan de pijler een positief effect hebben op de uitbouw van een sociale welvaartsstaat en ondersteunt de pijler de koopkracht en dus ook de economie van de landen van de Unie.

Er was nogal wat teleurstelling omdat de EPSR bindende kracht mist, maar de pijler wordt wel breed ondersteund. Op de sociale top in Porto (mei 2021) kwam er een sterk sociaal engagement van alle Europese instellingen: de Commissie, het Parlement, de Europese Raad, de sociale partners en het maatschappelijke middenveld. De doelstellingen die afgesproken werden in het actieplan voor de pijler (maart 2021) zijn trouwens vrij ambitieus, als er rekening gehouden wordt met het feit dat in de Lissabon- en ‘Europa 2020’-strategie de doelen niet gehaald werden.

De nieuwe doelstellingen zijn:

- minstens 78% (20-64 jaar) aan het werk in 2030 – halvering gender werkzaamheidsgraad (werkzaamheidsgraad in België 2020: 70%);
- minstens 60% volwassenen in opleiding elk jaar – 80% (16-74 jaar) heeft een basis digitale geschooldheid (België 2016: 45% volwassenen in opleiding; 60% heeft minstens basis digitale geschooldheid);
- het aantal mensen met risico op armoede verminderen met vijftien miljoen tegen 2030, van wie minstens vijf miljoen kinderen.

De bedoeling is dat de sociale principes van de EPSR het Europese Semesterproces (via de jaarlijkse groeisurvey en het gezamenlijk werkgelegenheidsrapport, de landenrapporten en de nationale hervormingsplannen, de landenspecifieke aanbevelingen en het sociale scorebord) mee zullen sturen, als een kompas dat ook de beslissingen op monetair en economisch vlak oriënteert. Maar tot nu toe ging er maar beperkte aandacht naar sociale doelen en heeft de pijler nog weinig sociale impact, ook voor België. De pijler had ook een belangrijke ‘driver’ moeten zijn in de toewijzing van financiële steun van de EU. Maar met het Europese Herstelfonds werd een belangrijke kans gemist, ook omdat er geen geormerkte allocatie naar sociale investeringen werd vastgelegd, in vergelijking met de verplichte toewijzing van 37% voor klimaat en 20% voor digitale investeringen. Het Belgische plan bevat dan ook bijzonder weinig sociale investeringen. Er is wel nog een kans met ESF+, waar 33% voor sociale inclusie gebruikt moet worden (25% naar meest kwetsbaren, 3% naar meest kansarmen, 5% voor kinderarmoede).

De Europese wetgevingsagenda moet de beloftes van de pijler dus mee helpen hard maken, maar de relevante initiatieven inzake welvaart en sociale bescherming zijn vooral vertaald in *soft law*. Dat is waardevol maar onvoldoende. Toch kunnen deze maatregelen helpen om sociale ontwikkelingen in België in de goede richting te duwen.

In wat volgt maak ik een analyse van drie sociale maatregelen die in de pijplijn zitten of al gelanceerd zijn, en bekijk ik wat die inhouden voor België: minimuminkomen, minimumloon en toegang tot sociale zekerheid.

2. Een aanbeveling van de Europese Raad over een waardig minimuminkomen

Principe 14 van de EPSR stelt dat ieder die onvoldoende inkomen heeft, recht heeft op een adequaat minimuminkomen in alle fasen van het leven en op daadwerkelijke toegang tot goederen en diensten.

Het is gebaseerd op Europese fundamentele rechten, waarden en doelstellingen.⁶⁴ Als EU-instrumenten bestaan nu al de aanbeveling van de Raad (1992) over toegang tot voldoende middelen en sociale assistentie in sociale bescherming (lidstaten erkennen individueel recht op voldoende inkomen om in behoeften te voorzien, waardig leven, periodieke aanpassingen, geen tijdslimiet) en de aanbeveling van de Commissie (2008) over actieve inclusie (adequaat inkomen, inclusieve arbeidsmarkt, toegang tot kwaliteitsvolle diensten). Ook dit keer komt er geen voorstel voor een EU-richtlijn. Dat is een gemiste kans, want *soft law* heeft tot nog toe weinig impact gehad in het realiseren van het recht op een waardig inkomen. Bovendien is er grote steun bij de bevolking voor een wet, zelfs indien transferten vanuit rijkere landen nodig zijn om armere landen te helpen de doelstelling te bereiken.

Het is ook perfect mogelijk om binnen de bevoegdheden van de EU een Europese richtlijn te lanceren (Van Lancker, Aranguiz & Verschueren 2020). De (dubbele) wettelijke basis bestaat.⁶⁵ Een Europees initiatief over minimuminkomen betekent geen *one size fits all*-oplossing voor heel Europa. Er blijft veel ruimte voor aanpassing aan de realiteit van de landen. Essentiële elementen van de inhoud die voor alle landen moeten gelden zijn: criteria over wat adequate minimuminkomens zijn (op basis van 60% mediaaninkomen en van referentiebudgetten), toegankelijkheid van de uitkeringen (universele toegang voor iedereen met wettig verblijf zolang als nodig, vermijden van overdreven voorwaarden, garanderen van opname van

---

64 HFREU: menselijke waardigheid, recht op sociale bescherming en sociale bijstand, Verdrag EU: waardigheid, gelijkheid en solidariteit, strijd tegen sociale uitsluiting.

65 Artikel 153 (1)(h) over integratie personen uitgesloten van de arbeidsmarkt en artikel 175 TFEU over economische, sociale en territoriale cohesie.

rechten). Er moet ook afgesproken worden hoe minimuminkomens de participatie op de arbeidsmarkt en in de samenleving kunnen bevorderen (door persoonlijke trajecten, aangepaste begeleiding, geïntegreerd casemanagement). Discriminatie moet verboden worden. Het Europese initiatief mag geen achteruitgang zijn voor landen die al goede regelgeving hebben. Als zo'n aanbeveling in een sterk kader voor monitoring en evaluatie voorziet, kan er nog behoorlijk wat druk op de lidstaten gezet worden om hun eigen wetgeving te verbeteren.

Ook voor België ligt nog werk op de plank. 14,1% van de bevolking (1,6 miljoen mensen) leeft van een inkomen onder de armoedegrens (AROP 60% mediaaninkomen = 1 254 euro/maand (EU SILC 2020)) Onlangs werd een gefaseerde stijging (over vier jaar van 2021-2024) met 10,75% voor het leefloon en de minimale ziekte-uitkering, en met 4,5% voor de minimale werkloosheidsuitkeringen afgesproken; de welvaartsenveloppe doet de minimumuitkeringen jaarlijks nog extra met 2% stijgen. Maar ook dan blijven alle minima nog ver onder de AROP-grens, behalve de inkomensgarantie voor ouderen en het minimumpensioen. Een nieuwe studie van de Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid becijferde dat het optrekken van alle minima boven AROP tussen 717 en 1 377 miljoen euro zou kosten.

3. Een Europese ontwerprichtlijn over adequate minimumlonen in de EU

Principe 6 van de EPSR zegt dat alle werknemers recht hebben op een rechtvaardig loon. Adequate minimumlonen die in de behoeften van werkers kunnen voorzien, zullen verzekerd moeten worden.

De ontwerprichtlijn (oktober 2020) geeft het kader aan om de adequaatheid van minimumlonen te verbeteren, de toegang van werkers tot minimumloonbescherming te verzekeren en de collectieve onderhandelingen te versterken. Er worden geen gemeenschappelijke regels over de hoogte van het minimumloon voorgesteld, wel minimumstandaarden: lidstaten moeten adequate benchmarks kiezen om minimumlonen te garanderen op een degelijk niveau (niveau brutolonen, koopkracht, productiviteit...). De toelichting verwijst naar de Kaitz-index: 60% mediaanloon of 50% gemiddeld loon. Minimumlonen moeten ook regelmatig aangepast worden. Er wordt een jaarlijkse rapportage gepland aan de Europese Commissie. Bij de consultatie van de Europese sociale partners weigerden de werkgevers om over het voorstel te onderhandelen. Nu zit het ontwerp bij de Raad. Momenteel is er een blokkering vanwege Denemarken, Zweden en Malta

die vinden dat zoiets aan de lidstaten overgelaten moet worden. Eerdere pogingen van een aantal landen om de gele kaart van de subsidiariteit te trekken, zijn wel mislukt.

In België (2019) bedraagt het minimumloon 40% van het gemiddelde loon, 48% van het mediaanloon. In juni 2021 heeft de Groep van Tien een akkoord bereikt over de verhoging van de minimumlonen en hun harmonisering, los van leeftijd en anciënniteit. Vanaf april 2022 wordt het minimumloon 1 702 euro (+ 76,28 euro). In januari 2024 en 2026 komt er nog een verhoging met 35 euro. Ook de sociale en fiscale werkbonus worden verhoogd. De laagste minimumlonen verhogen daarmee met 9%. Zeventigduizend werknemers met het minimumloon en tachtigduizend werknemers die werken tegen lage lonen (werkbonuseffect) zien daardoor hun lonen stijgen.

Maar ook na deze verhoging is er nog werk in België om de Kaitz-norm voor waardig loon te bereiken.

4. Een aanbeveling van de Raad over toegang tot sociale zekerheid voor werknemers en zelfstandigen

Principe 12 stelt dat, onafhankelijk van type en duur van de arbeidsrelatie, werknemers en zelfstandigen recht hebben op sociale bescherming.

Tijdens de afgelopen jaren, ook in het kader van COVID-19, zijn er maatregelen genomen om zelfstandigen en niet-standaard tewerkgestelden beter te beschermen. Toch zijn er nog gaten. Toegang wordt vaak belemmerd door inkomensdrempels, kwalificatieperiode, wachttijden... De duur van de uitkering en de vervangingsratio bepalen of mensen kunnen rekenen op degelijke sociale bescherming. Vooral mensen in niet-standaard werk en zelfstandigen ondervinden moeilijkheden.

De aanbeveling (2019) moedigt lidstaten aan om ook aan zelfstandigen en niet-standaard werkers (bindend of vrijwillig) toegang te geven tot sociale zekerheid die voldoende sterk en tijdig is om hen te beschermen tegen inkomensverlies en armoede. De focus ligt op werkloosheid, ziekte, moederschap en vaderschap, arbeidsongevallen en beroepsziekten, handicap en pensioen. De aanbeveling geeft definities over socialezekerheidsstelsel, uitkering, behoud, accumulatie en transfer van rechten. Maar helaas is er geen gemeenschappelijke definitie van ‘werker’.

Nationale actieplannen werden ingediend voor de zomer 2021. Er komt een jaarlijkse opvolging binnen een sterk kader voor monitoring en evaluatie en op basis van indicatoren.

"De Europese Pijler voor Sociale Rechten toont dat de pijler niet enkel positieve effecten kan hebben op landen waar de sociale rechten nog vrij zwak staan, maar ook op landen zoals België, dat een stevige reputatie heeft op het vlak van sociaal beleid."

In België heeft de wet van 2018 op de economische relance een nieuw statuut ingevoerd voor bijverdieners (betaald vrijwilligerswerk, platformwerk), buiten de arbeidswetgeving (geen minimumloon, arbeidsduurregeling, bescherming einde contract) dat geen rechten opent op sociale zekerheid. Vakbonden en werkgeversorganisaties protesteerden tegen deze maatregel en willen 'geen nieuw tussenstatuut!'. Een proces bij het Grondwettelijk Hof vernietigde de regeling. De regering-Michel heeft vervolgens een speciale regeling ingevoerd voor betaald vrijwilligerswerk (sportsector, later cultuur) waarvoor eerst geen, later 10% sociale bijdragen betaald moeten worden, bij een maximum maandinkomen van 1 065 euro. De regering-De Croo van haar kant belooft een aanpassing aan de arbeidswet in verband met platformwerk. Ondertussen is een grondige analyse en evaluatie gemaakt van de sociale bescherming voor alle werkers (werknemers, zelfstandigen, speciale categorieën, jongerencontracten, interim enz.) (Van Limberghen et al. 2020). De auteurs formuleren de volgende aanbeveling: 'alle werkers die prestaties leveren onder gezag van een persoon, zelfs indien niet aanzien als werknemer, moeten verplicht aangesloten zijn bij de sociale zekerheid voor alle risico's (behalve incidenteel, occasioneel werk)'. In mei 2021 is een nationaal plan ingediend om de aanbeveling in België uit te voeren rond thema's die opgenomen zijn in het regeerakkoord: toenadering statuten werknemers en zelfstandigen, arbeidsrelatie-platformwerk, sociaal statuut artiesten, sekswerkers, informele zorgverstrekkers. Vele aanbevelingen van de expertengroep blijven echter onbeantwoord en de voorgestelde maatregelen moeten ook nog concreet gemaakt worden. De nationale plannen worden nu geëvalueerd door de Europese Commissie.

Het blijft vooral uitkijken naar de voorstellen die geformuleerd zullen worden over de sociale bescherming van platformwerkers, die ook in België vaak in schijnzelfstandigenstatuten aan het werk zijn en meestal geen toegang hebben tot degelijke sociale bescherming. Over platformwerk is intussen ook op Europees niveau de consultatie met de sociale partners opgestart.

Deze drie principes uit de Europese Pijler voor Sociale Rechten en hun concrete uitwerking in beleidsmaatregelen tonen dat de pijler niet enkel positieve effecten kan hebben op landen waar de sociale rechten nog vrij zwak staan, maar ook op landen zoals België, dat een stevige reputatie heeft op het vlak van sociaal beleid. Het is dan ook belangrijk dat alle betrokken actoren – regering, parlement, sociale partners, maatschappelijk middenveld – deze Europese pijler ten volle gebruiken om ook in ons land sterkere sociale rechten uit te bouwen.

Literatuur

Van Lancker, A., Aranguiz, A., & Verschueren, H. (2020). EAPN. Geraadpleegd van <https://www.eapn.eu/expert-study-on-a-binding-eu-framework-on-adequate-national-minimum-income-schemes-a-van-lancker-a-aranguiz-h-verschueren/>.

Van Limberghen, G. et al. (2021). *L'accès des travailleurs salariés et indépendants à la sécurité sociale en Belgique*. FOD Sociale Zekerheid. Brussel: Vrije Universiteit Brussel. Geraadpleegd van <https://researchportal.vub.be/en/publications/lacc%C3%A8s-des-travailleurs-salari%C3%A9s-et-ind%C3%A9pendants-%C3%A0-la-s%C3%A9curit%C3%A9-so>.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Welk herstelbeleid voor een eerlijkere wereld?

Barbara Segaert

Het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid (IOB) organiseert samen met UCSIA in september 2022 de jaarlijkse conferentie van de Human Development and Capabilities Association (HDCA) aan de Universiteit van Antwerpen. Het programma werd uitgewerkt samen met de faculteiten recht, economie en sociaal beleid.

De HDCA werd opgericht in 2004 om onderzoek in ontwikkelingsvraagstukken aan te moedigen met als uitgangspunt de *capability*-benadering van Nobelprijswinnaar Amartya Sen, professor economie en filosofie aan Harvard. Hij definieert ontwikkeling in termen van de capaciteit van mensen om hun onvrijheden te overwinnen. De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum, professor recht en ethiek aan de universiteit van Chicago, die de conferentie zal bijwonen, legde samen met hem de grondslag voor deze theorie. Meer dan achthonderd academici uit de hele wereld zijn aangesloten bij het netwerk. Zij passen deze benadering toe op hun onderzoek rond armoede en ongelijkheid en rechtvaardig beleid.

Sen introduceerde keuzevrijheid als de basis van menselijk welzijn: de mate waarin je in staat bent te kiezen voor een leven dat voor jezelf waardevol is. Dat ‘in staat zijn tot kiezen’ is wat Sen bedoelt met *capability*. Inspraak bij besluitvorming, inzicht hebben in je eigen levenssituatie, creativiteit en het vermogen de belangen van anderen te onderscheiden van die van jezelf, zijn *capabilities* en ze vergroten, aldus Sen, jouw mogelijkheden om weloverwogen en in vrijheid keuzes te maken. Ze bepalen in grote mate of je daadwerkelijk je leven als waardevol ervaart. Kortom, menselijk welzijn is volgens de *capability*-benadering onlosmakelijk verbonden met de vrijheid om te kunnen kiezen.

De invloed van Sen en Nussbaum is niet te onderschatten. Hun denken heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat de Verenigde Naties in de Human Development Index niet enkel economische groei als criterium hanteren. In deze index worden naast inkomen nu ook levensverwachting en onderwijs meegeteld.

Het thema van de conferentie in Antwerpen is institutionele transformatie: de politieke en economische organisatie van de samenleving en hoe die vorm krijgt door sociale interactie en collectieve besluitvorming. Een van de partners van de HDCA is de Human Development Report Office van de Verenigde Naties (HDRO), dat elk jaar een invloedrijk beleidsrapport uitbrengt over de stand van zaken in de wereld op het vlak van menselijk welbevinden. Aangezien het thema van het volgende rapport in de lijn zal liggen van het thema van de conferentie, zullen de bevindingen daar worden voorgesteld.

Bij wijze van voorsmaak verzorgden IOB en HDRO het slotpanel van de online HDCA-conferentie ‘Global Dialogue’ van september 2021 onder de titel ‘What Type of Governance to Build Back Safer, Fairer and Greener?’

In dit webinar stond de vraag centraal hoe we de postcoronaherstelmaatregelen kunnen aangrijpen om van de wereld een veiligere, minder ongelijke en groenere plaats te maken. Het panel bestond uit Rainer Kattel (University College London), Brian O’Callaghan (Global Recovery Observatory), Pedro Conceição (Human Development Report Office), Thuli Madonsela (World Justice Project, Stellenbosch University) en Marcela Meléndez, (UNDP – Latin America and the Caribbean) en werd gemodereerd door Nadia Molenaers van het IOB.

Onderzoekers van het Global Recovery Observatory van de Universiteit van Oxford werkten naar aanleiding van de coronacrisis een schatting uit, op basis van 7000 beleidsdocumenten, over de impact van het economisch herstelbeleid in 89 landen wereldwijd. Zij kwamen tot de vaststelling dat er mondiaal 16 miljard dollar werd gespenseerd aan maatregelen om de effecten van de crisis op te vangen, waarvan driekwart op conto van de meest ontwikkelde landen en één kwart op dat van landen in ontwikkeling (het leeuwendeel gespenseerd door China). Terwijl de rijke landen dat aangrijpen om ook te investeren in een groene toekomst (België is bij de koplopers, samen met Canada en enkele Scandinavische landen) hinken kwetsbare landen achterop. Zij beschikken niet over de benodigde fiscale ruimte en worden geconfronteerd met gebrek aan capaciteit. Hoe kunnen zij worden geholpen? Door schuldkwijtschelding en herverdeling van multilaterale fondsen enerzijds (maar in tijden van crisis buigen staten zich in eerste instantie over de eigen interne crisisaanpak) en door langetermijnpartnerschappen voor programma’s in capaciteitsopbouw. Drie aandachtspunten komen naar voren uit de gezondheids crisis: informatieverwerking en vertaling naar beleid, samenwerking met de publieke, profit- en non-profitsector, implementatie via aanbesteding (overheidsfinanciering als katalysator voor privé-investeringen). Dat

veronderstelt een versterking van de publieke administratie via digitalisering en multidisciplinaire samenwerking.

In Zuid-Amerika en het Caraïbische gebied heeft de crisis de arbeidsmarkt ontwricht met als gevolg dat zwakkere huishoudens onevenredig hard werden getroffen. Slechts een derde van de bevolking en dan nog het meest welgestelde deel, kon het zich permitteren om online te werken. Vele zelfstandige uitbaters van kleine ondernemingen kampten met zware inkomensverliezen. Het zal nog minstens een jaar duren voordat de arbeidsmarkt weer op het precoronaniveau staat. De crisis legde bestaande structurele problemen bloot met uitsluiting van een groot deel van de bevolking van enige vorm van sociale bescherming (tot 80% in Honduras en 70% in Ecuador en Peru). Er is meer nodig dan een terugkeer naar de situatie van voor de crisis. Er is behoefte aan een universeel socialezekerheidssysteem.

Zuid-Afrika wordt getekend door een extreme armoedekloof. De Gini-coëfficiënt (internationale maatstaf om ongelijkheid in inkomen en vermogen weer te geven) is er een van de hoogste ter wereld. Aan de Universiteit Stellenbosch loopt een onderzoek naar steunbeleid en sociaal rechtvaardig beleid. Daaruit blijkt dat vooral de rurale gebieden hard te lijden hadden onder de gezondheids crisis. Kleinere voedselproducenten moesten het werk stilleggen (enkel grote leveranciers aan grote supermarktketens mochten nog produceren). Beleid wordt niet gevoerd op het niveau van de meest kwetsbaren en zij die uit de boot vallen, ontvangen geen enkele vorm van compensatie. Er is behoefte aan een intersectionele benadering die de diversiteit van situaties erkent. Bij het uittekenen van een nieuw beleid voor de postcoronatoekomst moet het perspectief van de kleine ondernemer worden meegenomen. Vooral aan een groen beleid te werken, is er behoefte aan een sociaal beleid. Het nieuwe beleid zou gestoeld moeten worden op sociale impactmetingen en deze data zouden de wetgeving moeten onderbouwen. Het African Institute of Mathematical Sciences brengt dan ook statistici samen met juristen om beleid uit te tekenen dat meer crisisresistent en inclusiever moet zijn.

De rode draad in wat voorafgaat, is ongelijkheid. In landen met een lagere graad van ontwikkeling worden inwoners harder getroffen door de crisis en stelt horizontale ongelijkheid zich scherper. We leven in een duale wereld getekend door grote asymmetrie. Dat blijkt al in eerste instantie uit de ongelijke toegang tot vaccinatie. Concrete uitdagingen leiden tot een verschillend effect voor diverse lagen van de wereldbevolking. Verschillen in overheids capaciteit en fiscale armslag nopen tot flexibiliteit en aanpassingsvermogen. Het al dan niet instellen van correctieve maatregelen om de impact van de crisis te lenigen, moet vervangen worden door struc-

turele sociale steun, temeer omdat dit niet de laatste crisis is die op ons afkomt. Hoe bouwen we meer weerbaarheid in het systeem in? Zijn democratieën hier beter tegen bestand en wat is de rol van het maatschappelijk middenveld?

Bij de uitbraak van de gezondheids crisis vroeg Amartya Sen, in een interview met de *Financial Times* (15 april 2020), of we iets zullen leren uit de ervaring van gezamenlijke crisisbestrijding.

Ook voor de crisis werd de wereld met zware problemen geconfronteerd. Ongelijkheid in en tussen landen piekte toen al. In de Verenigde Staten, het rijkste land ter wereld, hebben miljoenen inwoners geen ziektekostendekking. De strenge bezuinigingspolitiek heeft de mogelijkheden van de EU om overheidssteun te verlenen aan de meest kwetsbare burgers uitgehold. Antidemocratische politieke bewegingen zitten al jaren in de lift, van Brazilië tot Bolivia en van Polen tot Hongarije.

Kan de gedeelde ervaring van de pandemie helpen om de al bestaande problemen aan te pakken? De noodzaak tot gezamenlijke actie kan de waardering voor de constructieve rol van de politiek versterken. Zo heeft de Tweede Wereldoorlog ons ook het belang van internationale samenwerking doen inzien. Die heeft tevens geleid tot de ontwikkeling van de welvaartsstaat. Politiek en de relatie tussen leiders en burgers spelen een cruciale rol.

De beleidsmaatregelen om de crisis te keren, versterken nochtans ongelijkheden. In de Verenigde Staten sterven meer Afro-Amerikanen dan witte Amerikanen (in Chicago loopt het aandeel op tot 70%). In India, waar altijd al grote maatschappelijke ongelijkheid heerste, worden de democratie en het publieke debat, zo essentieel als middel om ook de stem van de zwaksten te horen, gekortwiekt. Er zijn weinig tekenen van bezorgdheid om ongelijkheid. Nochtans zou dat in tijden van crisismanagement het lijden kunnen beperken en nieuwe ideeën kunnen genereren als grondslag voor de heropbouw van een minder ongelijke wereld. Mogen we hopen dat dit alsnog gebeurt?

Martha Nussbaum valt hem bij – in een interview dat zij rond dezelfde tijd gaf aan *La Prensa Latina* – in het feit dat de gezondheids crisis de vraag naar een sterke overheid en de sociale democratie scherpstelt. In haar boek uit 2018, *Monarchy of Fear*, stelt zij dat mensen geconditioneerd zijn om angst en dood te vermijden en dat deze existentiële grondhouding door onethische leiders gemanipuleerd kan worden om de democratie te ondergraven. De crisis geeft anders wel aan hoe eer gelijkheid moet worden gepromoot en hoe de overheid in de beste positie verkeert

om solidariteit in en tussen staten te faciliteren. Er is behoefte aan empathie over de grenzen heen. In haar boek citeert Nussbaum Adam Smith die stelde dat het moeilijk is voor mensen om zich het lot aan te trekken van anderen die veraf zijn. In een globale crisis leven we mee met het lot van anderen tot de crisis onszelf raakt. Die reflex moeten we tegengaan door voeling te blijven houden met wat zich in andere regionen van de wereld afspeelt.

"De crisis geeft anders wel aan hoezeer gelijkheid moet worden gepromoot en hoe de overheid in de beste positie verkeert om solidariteit in en tussen staten te faciliteren. Er is behoefte aan empathie over de grenzen heen."

Literatuur

Mejia, J. (2020, 14 april). Nussbaum: COVID-19 Pandemic Has Re-awakened Desire for Social Democracy. *La Prensa Latina*. Geraadpleegd van <https://www.laprensa-latina.com/nussbaum-covid-19-pandemic-has-re-awakened-desire-for-social-democracy/>.

Nussbaum, M. (2018). *The Monarchy of Fear*. New York: Simon & Schuster.

Sen, A. (2020, 15 april). A Better Society Can Emerge from the Lockdowns. *Financial Times*. Geraadpleegd van <https://www.ft.com/content/5b41ffc2-7e5e-11ea-b0fb-13524ae1056b>.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Microfinanciering: werkzaam instrument tegen armoede of loze belofte?

Loïc De Cannière

De coronapandemie is een uitgelezen moment om een balans op te maken van de impact van microfinanciering. Helpen microkredieten in de strijd tegen armoede in de lage-inkomenslanden? Zijn ze nuttig om mensen in armoede en kleine ondernemers door een crisisperiode te loodsen, zoals de huidige wereldwijde pandemie? Vanuit de praktijk bespreken we de mogelijkheden en de beperkingen van microfinanciering. We bekijken onder welke voorwaarden microfinanciering werkzaam kan zijn. We gaan in op kritiek van vooraanstaande onderzoekers.

In een ruimer perspectief bekijken we de bijdrage van de microfinancieringsbeweging tot het ontstaan van de zogenaamde impactinvesteringen. Financiële instellingen in Europa prijzen hun duurzame beleggingen en impactinvesteringfondsen bij hun klanten aan. We beschrijven hoe microfinanciering wellicht de discrete wegbereider voor dit ruimere universum van impactinvesteringen is geweest.

1. Hooggespannen verwachtingen

Microfinanciering kende in het begin van de eenentwintigste eeuw een steile opgang omdat het als een veelbelovend instrument in de strijd tegen armoede werd gezien. Mohamed Yunus, de Nobelprijswinnaar voor de Vrede (2006) en de oprichter van de Grameen Bank in Bangladesh, verklaarde geestdriftig dat microfinanciering de armoede weldra naar een museum zou verwijzen (The Guardian 2006). In de daaropvolgende jaren belandde de microfinancieringssector in een ernstige systeemcrisis, onder meer in India, Bosnië-Herzegovina, Nicaragua, Marokko, Senegal en Azerbeidzjan (Guérin, Labie & Servet 2015). In sommige regio's raakten micro-ondernemers onder de schulden bedolven, omdat de microfinancieringsinstellingen (MFI's) de terugbetalingscapaciteit van hun klanten hadden overschat.

Dat leidde tot grootschalige, collectieve wanbetalingen die uitmondde in drama's en soms in zelfmoorden. Als reactie daarop spande de microfinancieringssector zich in om zijn producten en processen te verbeteren. De te hooggespannen verwachtingen inzake armoedebestrijding werden teruggeschroefd. In vele landen werd de regelgeving inzake microfinanciering aangescherpt.

2. Voorwaarden voor werkzame microfinanciering

Incofin investeert sinds twintig jaar in microfinancieringsinstellingen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (320 MFI's in 65 landen). Deze instellingen financieren op hun beurt een totaal van 46 miljoen eindklanten (micro-ondernemers). Bij Incofin hebben we geleerd dat microfinanciering geen wondermiddel tegen armoede is. Bovendien bereiken microfinancieringsinstellingen vaak niet de allerarmsten. Maar microfinanciering kan – indien op een juiste wijze aan mensen met een laag inkomen aangeboden – een duw in de rug geven en wel degelijk een perspectief op een waardiger leven bieden. Dat hebben we begrepen door systematisch de sociale performantie van de microfinancieringsinstellingen op te volgen, te documenteren, te analyseren, te bevragen en de juiste aanpak van deze instellingen aan te moeten moedigen.

Microfinanciering kan op vier vlakken een positieve impact tot stand brengen:

1. Microkredieten verschaffen gezinnen een inkomensbuffer en vlakken de volatiliteit van hun inkomens- en bestedingspatroon af. In tijden van stress, wanneer het inkomen vermindert of wegvalt (ziekte, ongeluk, brand, diefstal, rellen), bieden microkredieten soelaas omdat het gezin dankzij het microkrediet deze periode kan overbruggen. Dat was ook het geval in de coronacrisis. Talrijke microfinancieringsinstellingen hebben hun klanten bijgestaan door hen op een flexibele wijze betalingsuitstel toe te staan. In sommige gevallen konden de klanten die tijdelijk zonder inkomen vielen een extra krediet verkrijgen.
2. Microfinanciering ondersteunt dankzij de terbeschikkingstelling van werkkapitaal de dynamiek van micro-ondernemers bij de uitbouw van hun kleinschalige economische bedrijvigheden. Boeren krijgen toegang tot broodnodige vooroogstfinanciering. In vele gevallen is het microkrediet een groeikatalysator voor de micro-onderneming of de landbouwactiviteit.
3. Het verkrijgen van een microkrediet verschaft de ondernemer een psychologische aanmoediging. Vanuit een kwalitatief perspectief groeien microfinancie-

ringsklanten in zelfvertrouwen en ervaren ze respect. Het sterke aandeel van vrouwen in microfinanciering kan een positieve impact op het genderevenwicht uitoefenen.

4. Microfinancieringsinstellingen functioneren als een platform van waarop een ruimer palet aan financiële diensten voor mensen aan de basis van de inkomenspiramide wordt aangeboden. We gaan daar verder nog dieper op in.

De hiervoor vermelde positieve impact komt niet vanzelf tot stand. Opdat een microfinancieringsinstelling een positieve en relevante impact op micro-ondernemers kan hebben, moeten verschillende voorwaarden tegelijkertijd zijn vervuld:

1. Het is essentieel dat microfinancieringsinstellingen een grote verantwoordelijkheidszin aan de dag leggen bij de toekenning van microkredieten. Hun klanten zijn kwetsbaar omdat ze minder goed zijn opgeleid, omdat ze over een beperkte kennis inzake financiële diensten beschikken, omdat de financiële weerbaarheid van hun bedrijfje en dus hun onderhandelingscapaciteit beperkt is en omdat ze aan tal van externe risico's zijn blootgesteld (slechte oogst, ziekte). De bekommernis om het welzijn en de vooruitgang van de klanten moet bij de microfinancieringsinstellingen centraal staan. De verleiding om klanten te misbruiken en hen een zo groot mogelijk kredietbedrag op te solferen, loert om de hoek. De oorzaak van de Indiase microfinancieringscrisis in 2010 was onder meer te wijten aan een ongebreidelde winstbejag ten nadele van de klanten. De microfinancieringsinstellingen waren vooral belust op de groei van de leningenportefeuille. Ze waren niet bekommerd om de ontplooiing en het welzijn van hun klanten. Uiteraard moeten microfinancieringsinstellingen over hun eigen financiële duurzaamheid waken. Maar de sector is niet gebaat bij winstmaximaliserende instellingen, die het belang van winst voor dat van hun klanten plaatsen (de zogenaamde 'haaien'). Meer dan in andere economische sectoren zijn de sociale missie van deze instellingen en de ethische ingesteldheid van de bedrijfsleiding ervan cruciaal voor het tot stand brengen van een positieve impact. Bij ontstentenis daarvan kan de werking van een microfinancieringsinstelling schadelijk zijn.
2. De microfinancieringsinstellingen moeten erover waken dat microkredieten op maat worden toegediend. Dat kan enkel wanneer ze de financiële situatie van hun klanten zorgvuldig analyseren en het toegekende kredietbedrag aan de specifieke situatie van de micro-ondernemers aanpassen. Het mag noch te

klein (irrelevant), noch te groot (versmachtend) zijn. Niet alle micro-ondernemingen zijn in staat een krediet te absorberen. Het aflossingsschema van het microkrediet (bedragen, termijn, terugbetalingsfrequentie) moet aan de terugbetalingscapaciteit van de micro-onderneming zijn aangepast. De aange-rekende intrestvoet moet redelijk zijn. Het microkrediet behoort een hefboom te zijn voor de ondernemingsactiviteiten van de micro-ondernemer, zodat die per saldo zijn omzet en rentabiliteit kan verhogen. Een microkrediet kan een kleine handelaar in staat stellen om meer koopwaar in te slaan, zijn omzet- en verkoopcijfers te verbeteren en een hogere winst te realiseren. Maar de injectie van een microkrediet dient correct gekalibreerd te zijn opdat het groeiproces van de kleine onderneming, hoe bescheiden ook, succesvol kan zijn. Het krediet mag geen strop om de hals worden. Aangezien de micro-ondernemingen vaak informeel zijn en ze er slechts een rudimentaire boekhouding op na houden, zullen de microfinancieringsinstellingen het optimale kredietbedrag moeten bepalen aan de hand van de meting en analyse van de voorraden, omzet, kosten en winstgevendheid. Dat vereist inspanning en moeite. Zich niet in deze analyse verdiepen, is gemakzuchtig en schadelijk.

3. Microfinancieringsinstellingen moeten financiële diensten ontwikkelen, die zo goed mogelijk aan de noden van hun klanten beantwoorden. Daarbij dienen deze instellingen inventief, ondernemend en creatief te werk te gaan. Ze brengen het best via onderzoek en enquêtes de behoeften en voorkeuren van hun klanten in kaart en ontwikkelen aangepaste producten die hun klanten ten goede komen, ook al vertegenwoordigen ze eventueel een groter risico of toegenomen kosten voor de microfinancieringsinstelling. Een klassiek voorbeeld is de geleidelijke vervanging van de solidaire groepskredieten door individuele kredieten. De traditionele groepskredieten, die nog vaak voor kleinere kredietbedragen gehanteerd worden, zijn weliswaar een product dat massaal en goedkoop kan worden uitgerold. Maar het vertoont ook nadelen: de klanten nemen verplicht deel aan de wekelijkse of maandelijkse vergaderingen van hun groep en laten ondertussen noodzakelijkerwijze hun bedrijfjes voor een halve dag in de steek; het kredietbedrag wordt slechts vrij summier geanalyseerd; bij wanbetaling door één lid van de groep moeten de andere leden bijspringen, wat aanleiding geeft tot onrechtvaardige situaties. Om al die redenen verkozen klanten mettertijd de individuele kredieten, die meer op maat gesneden zijn.
4. De beste microfinancieringsinstellingen ontwikkelen systemen die de economische situatie van hun klanten over de tijd heen meten en opvolgen (meting van 'outcome'). Op basis daarvan kan de instelling nagaan of ze haar sociale

missie vervult. De metingen kunnen belangwekkende informatie aan het licht brengen, zoals een ontbrekend aanbod van aangepaste producten in bepaalde regio's of voor bepaalde groepen (bijvoorbeeld vrouwen). Bij Incofin ondersteunen we de uitbouw van deze meetsystemen met zogenaamde technische assistentie.

Sommige microfinancieringsinstellingen beantwoorden op een uitgelezen wijze aan de hiervoor vermelde voorwaarden. Een mooi voorbeeld is AMK uit Cambodja, waarvan Incofin in de periode 2013-2018 aandeelhouder was. AMK telt 1,3 miljoen klanten, van wie 369 000 kredietnemers. Meer dan 95% van de klanten van AMK woont in landelijke gebieden. Hun gemiddelde krediet bedraagt 968 dollar. Hoewel de klanten van vele Cambodjaanse microfinancieringsinstellingen door overmatige schuldenlast geplaagd worden, is AMK er door een doorgedreven analyse in geslaagd om zijn klanten daarvan te vrijwaren. AMK ontwikkelde faire praktijken voor de invordering van achterstallige kredieten en wint geen hypotheek op grondeigendom uit. Deze microfinancieringsinstelling ontwikkelde bijzondere financiële producten: een pensioen voor alleenstaande vrouwen en een oogstverzekering. AMK past een positieve discriminatie ten gunste van vrouwelijke klanten en medewerkers toe.

3. Kritiek van Duflo en Banerjee

In de Belgische media werd aandacht besteed aan de kritiek op microfinanciering door de MIT-professoren Duflo en Banerjee, Nobelprijswinnaars voor de Economie in 2019 (De Tijd 2020). Het is gepast om hun kritiek aandachtig te lezen.

Beide onderzoekers hebben uitgebreid statistisch onderzoek verricht naar de impact van microfinanciering op de mikrokredietklanten. Ze wilden weten of microfinanciering haar traditionele beloften waarmaakt. Ze analyseerden onder meer de Indiase microfinancieringsinstelling Spandana (Duflo & Banerjee 2012). Zij volgden gedurende achttien maanden microfinancieringsklanten van deze grote instelling uit Hyderabad en vergeleken ze met een soortgelijke groep die geen klant van deze microfinancieringsinstelling was (de 'controlegroep'). Ze onderzochten de evolutie van de bestedingspatronen en het ondernemingsgedrag van de microfinancieringsklanten. Microfinancieringsinstellingen beweren doorgaans dat microfinanciering het lot van vrouwen verbetert. Ze vonden daarvan geen bewijs. Noch vonden ze een positieve impact op de uitgaven voor gezondheid of opvoeding van de kinderen. Maar ze stelden wél vast dat de microfinancieringsklanten meer kleine

ondernemingen hadden opgestart dan de controlegroep. Samenvattend waren ze van oordeel dat microfinanciering wel degelijk werkt, zij het op een bescheiden wijze:

As economists, we were quite pleased with these results: The main objective of microfinance seemed to have been achieved. It was not miraculous, but it was working. (...) In our minds, microcredit has earned its rightful place as one of the key instruments in the fight against poverty. (Duflo & Banerjee 2012: 171)

Duflo en Banerjee maken gebruik van *randomized control trials* (RCT's) om de mogelijke impact van microfinanciering te meten. Dat is een statistische methode die in de geneesmiddelenindustrie gangbaar is. De methode wordt aangewend om het effect van medicijnen (of van een nieuw vaccin) te testen door mensen die het middel toegediend kregen, maar arbitrair geselecteerd werden ('at random'), te vergelijken met een controlegroep van mensen die het middel niet kregen. Analyse van de statistisch relevante verschillen moet de werkzaamheid van het toegediende middel aantonen. Toegepast op microfinanciering vergelijken Duflo en Banerjee een groep microfinancieringsklanten met een controlegroep die geen toegang heeft tot microfinanciering.

Het wetenschappelijke werk van Duflo en Banerjee verdient alle respect. Het zet aan tot bescheidenheid en stimuleert microfinancieringsinstellingen om goed na te denken hoe ze een reële impact tot stand kunnen brengen. Maar men kan ook een aantal kanttekeningen bij de methodologie van Duflo en Banerjee plaatsen. Wanneer men de resultaten van de *randomized control trials* erop naleest, dan valt op hoe kort de periode van de waarnemingen is. Vaak gaat het om een observatieperiode van twaalf tot achttien maanden. Vanuit de praktijk (toegegeven, anekdotisch vastgesteld) zien we dat de positieve impact van financiële inclusie op de gebruikers over een langere termijn kan lopen, zelfs tot bij de volgende generatie.

Het overgrote deel van hun onderzoek naar microfinanciering beperkt zich tot Indiase microfinancieringsinstellingen. Dat zijn instellingen die van rechtswege een zeer beperkt productengamma hanteren en geen andere diensten buiten traditionele microkredieten mogen aanbieden. Bovendien passen de Indiase microfinancieringsinstellingen hoofdzakelijk groepskredieten toe. Nochtans is de microfinancieringssector zich sinds verschillende decennia veeleer op individuele kredieten gaan toeleggen: die kunnen veel beter op de individuele behoeften van de kredietnemer afgestemd worden.

Ten slotte is er vanuit academische hoek fundamentele kritiek gerezen op het gebruik van *randomized control trials* in de sector van de ontwikkelingseconomie (Bédécarrats, Guérin & Roubaud 2020). De methodologie zou de complexiteit van het onderliggende proces niet vatten en zelfs ongeschikt zijn.

4. Van microfinanciering naar financiële inclusie

Het traditionele model van ‘microkredieten’ heeft de voorbije decennia steeds meer ruim baan gemaakt voor een uitgebreidere benadering van ‘financiële inclusie’: een concept waarbij een breed gamma van financiële producten en diensten aan een omvattende waaier van lage-inkomensklanten verschaft wordt. Zo zijn aangepaste spaarproducten een cruciaal instrument voor de opbouw van het gezinsvermogen. Goede spaarproducten zijn wellicht belangrijker dan microkredieten (Armendáriz & Labie 2011: 504). Vele microfinancieringsinstellingen zijn in de loop van de jaren ook spaarinstellingen geworden (behalve in India, waar ze geen spaarproducten mogen aanbieden, tenzij via het zogenaamde verplichte sparen als voorwaarde voor toegang tot microkrediet). Daarnaast hebben microfinancieringsinstellingen ook bijgedragen tot een fenomenale verbetering van het betalingsverkeer, vaak via mobiele telefonie. De digitalisering van het betalingsverkeer draagt bij tot gemakkelijkere en veiligere betalingen. Tien jaar geleden moesten microkredietklanten de periodieke afbetalingen van hun leningen in cash in het kantoor van de microfinancieringsinstelling verrichten. Vandaag verlopen de afbetalingen grotendeels digitaal. Andere voorbeelden van de uitbreiding van het financiële productengamma omvatten kredieten voor huisvesting, landbouw, onderwijs, water en hygiëne, en de hiervoor vermelde pensioen- en oogstverzekering.

Bovendien richt de sector van de ‘financiële inclusie’ zich – voorbij de micro-ondernemingen – ook tot kleine en middelgrote ondernemingen, waarvan de impact verder reikt dan die van individuele micro-ondernemers, onder meer door de door hen gecreëerde tewerkstelling. De kmo-sector is in vele regio’s een groeimotor. In Afrika dragen kmo’s het meest tot werkgelegenheidscreatie bij.

5. Microfinanciering als laboratorium voor impactinvesteringen

Sociale investeerders hebben in de loop der jaren steeds meer belangstelling getoond voor nieuwe investeringsdomeinen buiten de traditionele microfinanciering. Zo is er meer interesse voor de financiering van bedrijven in de landbouwketen die kleine boeren toegang verschaffen tot ruime afzetmarkten. Zulke bedrijven omvatten landbouwcoöperatieven en ondernemingen die landbouwproducten bij kleine boeren opkopen en die (al dan niet na verwerking) in de commerciële voedselketen verder vermarkten. Deze coöperatieven en wederverkopers vertegenwoordigen economische activiteiten met een grote impact op de economische situatie van lage-inkomensgroepen. Andere nieuwe segmenten in ontluikende economieën waarvoor sociale investeerders belangstelling toonden, zijn onder meer hernieuwbare energie, huisvesting en gezondheidszorg. De verzamelnaam voor investeringen in dit soort activiteiten luidt ‘impactinvesteringen’. De term werd in 2010 geïntroduceerd in een gezamenlijke studie van de zakenbank JP Morgan, de Rockefeller Foundation en het Global Impact Investing Network (2010: 5). Impactinvesteringen verwijzen naar investeringen die bovenop financiële rentabiliteit bewust een positieve sociale of ecologische impact nastreven.

Volgens een recente enquête bedroeg het totale volume aan impactinvesteringen (hoofdzakelijk door Europese en Amerikaanse investeerders) in 2020 715 miljard dollar. Daarvan was 43% (of 307 miljard dollar) in ontluikende economieën geïnvesteerd (Global Impact Investing Network 2020: 4). Investerings in microfinanciering vertegenwoordigden in 2020 nog slechts 8% van de impactinvesteringen.

Decennia aan ervaring met het investeringstraject in microfinanciering hebben deze nieuwe investeringsdomeinen mogelijk gemaakt. Bij Incofin zijn wij ervan overtuigd dat microfinanciering als een laboratorium voor impactinvesteringen heeft gefunctioneerd, waarbij het ‘experiment microfinanciering’ werd uitgetoetst en goed werd bevonden voor replicatie in andere sectoren. Inderdaad, met microfinanciering werd aangetoond dat het mogelijk is om in ‘ontwikkelingslanden’ te investeren. Sterker nog, het model van microfinanciering zelf bewees dat het mogelijk is om ‘rendabele economische activiteiten te ontplooiën’ met mensen aan de basis van de sociaal-economische piramide. Ten slotte toonde het model aan dat het mogelijk is om (een bescheiden) financiële rendabiliteit met impact te combineren.

Naast de ondersteunende rol voor kleine ondernemers en ondanks alle beperkingen eigen aan het instrument heeft microfinanciering de weg geëffend voor het minstens zo relevante en beloftevolle universum van impactinvesteringen.

"Met microfinanciering werd aangetoond dat het mogelijk is om in 'ontwikkelingslanden' te investeren en om 'rendabele economische activiteiten te ontplooien' met mensen aan de basis van de sociaal-economische piramide."

Literatuur

- Armendáriz, B. & Labie, M. (2011). *The Handbook of Microfinance*. Singapore: World Scientific.
- Banerjee, A. & Duflo, E. (2011). *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty* (p. 171). New York: Publicaffairs.
- Bédécarrats, F., Guérin, I., & Roubaud, F. (2020). *Randomized Control Trials in the Field of Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Broomhall, K. (2006, 13 okt.). The Nobel Winner Who Wanted to Make Poverty a Museum Piece. *The Guardian*.
- Global Impact Investing Network. (2020). *Annual Impact Investor Survey 2020*.
- Guérin, I., Labie, M., & Servet, J.-M. (2015). *The Crises of Microcredit*. London: Zed Books.
- JP Morgan, The Rockefeller Foundation, Global Impact Investing Network. (2010). *Impact Investments: An Emerging Asset Class*.
- Vanlommel, S. (2020, 10 okt.). Vertrouw geen economen die voor banken werken. *De Tijd*.

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit hoofdstuk gebaseerd is:

Macrocrisis, micro-oplossingen? Een reflectie over de mogelijke rol van microfinanciering in de nodige U-turn

Frédéric Huybrechs & Johan Bastiaensen

De COVID-19-pandemie heeft diepe sociaal-economische wonden geslagen en heeft de roep om een bredere maatschappelijke omslag kracht bijgezet. Nu en in de nabije toekomst zullen verschillende relanceplannen gesmeed worden. Het is daarbij belangrijk om de rol van bepaalde beleidsinstrumenten of sectoren kritisch te benaderen. Blijft de roep om een U-turn naklinken, of houdt men vast aan business as usual? Dat is een vraag die we hier nader bekijken in het kader van microfinanciering.

1. Inleiding

Het coronavirus heeft over de hele wereld toegeslagen, zij het op heel verschillende manieren. Daarbij is de specifieke context heel belangrijk, zoals verschillende vormen van overheidsingrijpen en arbeids- en gezinssituaties. Voor de doelgroep van microfinanciering – zeker in het mondiale Zuiden – gaat het daarbij vaak om onzekere levensomstandigheden, gelinkt aan informele arbeid en beperkte toegang tot sociale vangnetten. Dat leidt tot een dubbele relatie tussen microfinanciering en de pandemie. Enerzijds vertaalt die kwetsbaarheid zich naar de sector, die daardoor liquiditeitsproblemen ondervindt en moet herstructureren. Anderzijds lijkt de pandemie voor velen ook een bevestiging van het belang van de sector, in de zin dat deze voor een soort vangnet en een snelle doorstart na de crisis kan zorgen. Dat discours sluit ook aan bij een ander debat dat mondjesmaat binnensijpelt in de microfinancieringssector: de verhouding van de sector tot de klimaatcrisis. Er is

namelijk een groeiende veronderstelling dat microfinanciering ook kan bijdragen aan het verlichten van kwetsbaarheid vis-à-vis klimaatverandering. Als we het in dit stuk over ‘transformatie’ hebben – en over de rol die microfinanciering daarin kan spelen – dan verwijzen we ook naar de noodzaak voor een algemene omslag (U-turn) om verschillende verbonden sociaalecologische crisissen te kunnen bestrijden.

In punt 2. beschrijven we eerst kort de geschiedenis van microfinanciering, om de hedendaagse gesprekken daarrond historisch te kaderen. Vervolgens bekijken we hoe de huidige aanpak van financiële inclusie een antwoord probeert te bieden op problemen rond armoede en milieu. Tot slot brengen we dat in verband met de bredere oproep tot ‘transformatie’, die een radicalere omslag inhoudt dan wat momenteel haalbaar lijkt met de veelal gedecontextualiseerde, individuele en marktgebonden ingrepen van microfinanciering.

2. Een kleine geschiedenis van microfinanciering

Microfinanciering wordt doorgaans gedefinieerd als het voorzien van kleinschalige financiële diensten (zoals kredieten, spaarmogelijkheden of verzekeringen) aan mensen die geen of nauwelijks toegang hebben tot het traditionele bankwezen. Hoewel deze praktijk in principe al eeuwenoud is (o.a. via gilden en krediet- en spaarcoöperaties), kreeg met name het werk van Muhammad Yunus in Bangladesh in de jaren zeventig een speciale plaats in de ontstaansgeschiedenis van de huidige microfinancieringsindustrie. Samen met zijn Grameen Bank kreeg hij in 2006 de Nobelprijs voor de Vrede, voor hun werk rond het verschaffen van leningen aan mensen die voordien geen formele financiële ondersteuning hadden om hun economische activiteiten op te zetten. Zijn verhaal en ervaringen plaatsten het idee centraal dat het aanbieden van dergelijke leningen een groot verschil kan maken voor mensen in armoede. Ze zouden zich zo, op eigen kracht, uit de armoede kunnen opwerken; en dat zou voor de kredietverstrekker op een financieel haalbare manier kunnen gebeuren.

Zeker in het bredere internationale beleidskader van de jaren tachtig en negentig, met een nadruk op privatiseringen en de afbouw van allerhande staatssteun leidde dat tot een sterke toename in het toepassen van (private) financiële diensten als beleidsinstrument voor ontwikkeling en armoedebestrijding. Het claimde immers effectief én goedkoop te zijn. Onder de sterke impuls van dit ‘win-win’-idee en met

de wereldwijde en gecoördineerde steun van verschillende actoren en instituten groeide de sector van een lening van 27 dollar aan een groep van 42 mensen in een dorp in Bangladesh, tot een minstens gedeeltelijk kostendekkende industrie van 60 tot 100 miljard dollar die honderden miljoen klanten bedient met verschillende soorten financiële diensten.

In het voorbije decennium is het enthousiasme over microfinanciering enigszins getemperd. De hype en de grote beloftes rond armoedebestrijding maakten plaats voor toenemende commercialisering enerzijds en bezorgdheden over buitensporig winstbejag in de sector (Bateman 2010) anderzijds. Ook verschenen er verschillende impactstudies die de concrete en beloofde sociale en economische impact van microfinanciering op het terrein aan de kaak stelden (Banerjee et al. 2015; Duvendack et al. 2011). Mede als gevolg van de twee voorgaande problemen heeft de microfinancieringssector de afgelopen jaren ook te maken gehad met een aantal betalings- en schuldencrisis (Guérin et al. 2013). Deze realitychecks hebben echter niet geleid tot een implosie. De kritieken en crisissen die het ontwikkelingsvlaggenschip hebben doen wankelen, hebben eerder geleid tot een aantal nieuwe evoluties in de sector.

Een van de reacties op het niet waarmaken van eerdere beloften, was het bijstellen van die verwachtingen, in het bijzonder aan de meer commerciële kant van de sector. De focus ligt daarbij niet zozeer meer op de allerarmsten en de openlijke doelstelling focust meer op het verlenen van financiële diensten *an sich*. Een meer bescheiden benadering van de doelstellingen van armoedebestrijding dus (Roodman 2012), waarvoor initieel nochtans miljarden publiek ontwikkelingsgeld in de microfinancieringsindustrie werd geïnvesteerd. Deze evolutie gaat ook gepaard met toenemende nadruk op de financiële duurzaamheid van de geleverde diensten. Het gaat om een actievere betrokkenheid van commerciële banken en een grotere plaats voor consumentenkrediet in plaats van productieve investeringen (Mader 2018).

Op basis van deze sterk marktgerichte benadering, met financiële diensten als doel in plaats van middel, is de terminologie van ‘microfinanciering’ omgedoopt tot een streven naar ‘financiële inclusie’. Deze dominante evolutie toont verder aan hoe de mainstream microfinancieringsindustrie past in een soort neoliberale beleidsassemblage. Daarin wordt met publieke steun ingezet op privé-initiatief en marktlogica, en moet de financiële dienstverlening zowel een winstgevende business zijn als een mogelijk sociaal palliatief voor eventuele gevolgen van het bredere marktgerichte privatiseringsbeleid. Deze *rebranding* van microfinanciering betekent dus niet dat de ‘win-win’-verwachtingen van zowel economisch als sociaal rendement/gevolg

volledig zijn vervaagd. De sociale doelstellingen trekken nog steeds veel aandacht van beleidsmakers en de sector krijgt ook daarom nog altijd aanzienlijke donorstun op basis van de verwachting dat een inclusieve financiële sector kan bijdragen aan rechtvaardige en duurzame ontwikkeling (Di Leo & Lieberman 2018).

Binnen de sociaalgerichte microfinancieringssector zijn er van bij het begin ook breuklijnen en rees er eveneens verzet tegen een al te neoliberale beleidsvisie. Als reactie op een toenemende focus op de financiële duurzaamheid zijn er actoren die zich expliciet willen blijven richten op sociale impact. Voorbeelden daarvan zijn de invoering van labels en rapportagenormen zoals de *Universal Standards of Social Performance*, al blijft er ernstige twijfel over de doeltreffendheid van deze standaarden die vooral gebaseerd zijn op interne beleidsintenties en -processen. De recente trend om een derde, ecologische bottomline op te nemen, kan ook worden gezien als een soort van ambitieuzer microfinancieringsproject in termen van maatschappelijke impact. Zoals we in punt 3. zullen bespreken, stelt ook hier zich de vraag of deze intenties wel leiden tot het gewenste resultaat.

In de evolutie van microfinanciering zijn er dus continue slingerbewegingen en interne diversiteit in termen van de verwachtingen en de rol van publieke en private actoren (Hudon et al. 2019) in een breder kader van bepaalde dominante beleidsvisies. De verhouding van financiële diensten tot het bredere economische bestel en de institutionele assemblage waarbinnen de sector zich ontwikkelt, is dan ook essentieel voor het begrijpen van de rol van microfinanciering in het omgaan met de huidige sociaal-ecologische crisissen.

3. Een voor de hand liggend antwoord op huidige crisissen?

Met dit beeld van de recente geschiedenis van microfinanciering kunnen we dieper ingaan op hoe de sector zich verhoudt tot de huidige samengestelde crisissen van COVID-19 en klimaat. Welke narratieven en praktijken zien we daar opduiken in verband met de bredere oproep tot ‘building back better’, die initieel sterk verbonden was met een meer systemische kritiek op hoe de wereldeconomie evolueert in termen van ecologische en sociale roofobouw?

In het begin van de coronacrisis werd in de sector voornamelijk nadruk gelegd op problemen met terugbetalingen, risico’s op schuldenlast en liquiditeitsproblemen. Als reactie daarop kwam er een *memorandum of understanding* van verschillende

donoren en financierders die zich ertoe verbonden ruimte te geven aan micro-financieringsinstellingen en klanten om te herstructureren. Ook de mogelijkheden rond digitaal bankieren werden tijdens de crisis extra in de kijker gezet. Wat betreft de rol van de financiële diensten zelf, wordt doorgaans gewezen op de mogelijke steun voor een doorstart voor kleine ondernemers, of een tijdelijke ondersteuning voor consumptiedoeleinden. Spaarmogelijkheden en microverzekeringen worden daarbij ook gezien als een mogelijk vangnet in een context waar andere sociale verzekeringen niet voorhanden zijn. De nadruk ligt dus sterk op het verhaal van de ondersteuning van 'weerbaarheid' via financiële diensten. In de context van de coronacrisis werd echter zelden een verder verband gelegd met de noodzaak om het type activiteiten dat met de financiële (en non-financiële) diensten ondersteund wordt ter discussie te stellen of aan te passen (bv. naar duurzaamheid toe). Binnen de dominante visie blijft er sprake van een financiële 'vrije' markt die geen of weinig bewuste sturing nodig heeft.

"De nadruk ligt dus sterk op het verhaal van de ondersteuning van 'weerbaarheid' via financiële diensten. In de context van de coronacrisis werd echter zelden een verder verband gelegd met de noodzaak om het type activiteiten dat met de financiële (en non-financiële) diensten ondersteund wordt ter discussie te stellen of aan te passen (bv. naar duurzaamheid toe)."

Ook hier zijn er andere evoluties, die ambitie aan de dag leggen voor het bereiken van extra-financiële doelen en daarvoor actieve ondersteuning bieden. De (bescheiden) groei in aandacht voor klimaatverandering en duurzaamheid in de microfinancieringssector opent deuren naar een actievere rol voor *inclusive finance* in duurzame ontwikkeling, al wordt daar ook voornamelijk nadruk gelegd op 'aanpassing' en weerbaarheid. Het gaat daarbij veelal over discours als zouden gerichte financiële en andere (technische) ondersteunende diensten de barrières kunnen lichten voor het toepassen van milieuvriendelijkere technieken (zoals zonne-energie, energie-

efficiëntie of *agroforestry*) of het nemen van klimaatadaptatiemaatregelen (zoals waterpompen voor irrigatie of bepaalde droogteresistente gewassen). Deze trend van ‘groene inclusieve financiering’ krijgt momenteel vorm in een nieuwe versie van de Green Index (e-MFP Microfinance and Environment Action Group 2016). De index dient ertoe microfinancieringsinstellingen te laten rapporteren over hun ‘groene’ activiteiten en zo een bepaalde score te krijgen op de verschillende dimensies, gaande van het interne beheer van de ecologische voetafdruk van de instelling, over het screenen van de milieu-impact van kredieten tot het verlenen van groene financiële en niet-financiële diensten.

Hoewel we zeker verdiensten zien in het opstellen van deze index (voornamelijk op het niveau van *awareness-raising* en het faciliteren van gesprekken over de link tussen financiën en milieuproblemen), hebben we onze bedenkingen bij een aantal onderliggende assumpties. Er ontstaat namelijk al snel een soort een-op-eenrelatie tussen de index en de veronderstelling dat er ook werkelijk positieve impact is op het terrein. Uit eigen onderzoek weten we echter dat dit geen vanzelfsprekendheid is. Zo hebben we reeds te maken gehad met ‘groene’ kredieten die eigenlijk minder milieuvriendelijk en inclusief bleken dan hun ‘niet-groene’ tegenhanger bij dezelfde instelling (Huybrechs 2018). De conclusie was daarbij dat heel veel afhangt van de manier waarop bepaalde financiële en niet-financiële diensten toegepast worden, maar vooral dat dit heel sterk samenhangt met de context waarin ze geïmplementeerd worden. Zowel op lokaal als op globaal gebied kunnen financiële diensten niet losgekoppeld worden van een bepaalde context (de dominante ontwikkelingspaden; Bastiaensen et al. 2021) waarin nog steeds geneigd wordt naar – bijvoorbeeld – productietechnieken die intensief gebruikmaken van schadelijke producten en een sterk expansieve logica hebben, en waarbij men nog steeds in een context van sociale uitsluiting en ongelijkheid binnen waardeketens zit. De intense en complexe interactie met de bredere context is cruciaal en leidt ertoe dat een zuiver technische en individualistische benadering van het samengestelde klimaat-corona-probleem ontoereikend is.

4. Transformatie voorbij de status quo

Voor de verdere reflectie over de mogelijke rol van financiering binnen een meer systemische aanpak van de sociaal-ecologische uitdagingen willen we graag een aantal aandachtspunten meegeven. Zo is het belangrijk om erop te wijzen dat denken en werken vanuit een referentiekader van financiële dienstverlening al een

bepaalde, vernauwde framing kan bewerkstelligen. Het klinkt goed als het gaat over ‘financiële inclusie’ of ‘kredietverstrekking’, maar de keerzijde klinkt al helemaal anders, namelijk dat de klimaat- en COVID-19-crisis verlicht worden door mensen schulden te laten aangaan. Dat is al helemaal problematisch als het gaat om schulden voor consumptie of voor het verstrekken van toegang tot bepaalde basisbehoefte (zoals nu soms het geval is voor elektriciteit, water of gezondheidszorg). Het verschaffen van toegang tot financiële diensten kan bepaalde noden invullen, maar in welke zin dragen ze bij aan het aanpakken van de oorzaak van de kwetsbaarheid?

Het gaat bij die bedenking niet zozeer om het voorstellen van een binaire tegenstelling tussen impact of geen impact, duurzaam of niet duurzaam. Het gaat erom dat er een risico bestaat dat er een te nauwe kijk is op de wisselwerking tussen de ‘interventie’ en de context en dat al gauw een vanzelfsprekendheid ontstaat over de wenselijkheid van microfinanciering; een soort microfinancieringsnarcisme (Bastiaensen et al. 2013). Daarom leggen we ook zo sterk de nadruk op het verband met andere diensten en steunmaatregelen; de *institutionele assemblage* als het ware. Dat moet centraal staan in het denken over mogelijke bijdragen aan transformatie. Zoals in het historische overzicht werd aangegeven, ontstond en bestaat de microfinancieringssector in wisselwerking met de steun van verschillende actoren en instituties – in een grotendeels vrijemarkt-gedreven financiële logica – en hangt de impact af van de manier waarop financiële steun interageert met de dominante ontwikkelingspaden. Tot dusver sorteert dat laatste mogelijk een aantal positieve kortetermijneffecten in termen van het verlichten van armoede, maar is de bijdrage tot een ruimere transformatie eerder bedenkelijk (Duvendack & Mader 2019; Huybrechs et al. 2019).

Voor die transformatie is namelijk een meer gecoördineerde aanpak nodig, op basis van bredere allianties en het aanpassen – op verschillende schalen – van de institutionele assemblage waarin microfinanciering werkt. Op lokale schaal kan een microfinancieringsinstelling verschillende relaties aangaan (zoals met sociale bewegingen of producentencoöperaties) en haar financiële diensten koppelen met andere ondersteunende diensten (microfinanciering ‘plus’) om zo te proberen bepaalde niches of alternatieven binnen de bestaande ontwikkelingspaden tot hun recht te laten komen. Geen zuiver individuele en vraaggedreven of marktgebaseerde aanpak dus, maar een proactievare transformatieve aanpak. De slaagkansen daarvoor hangen verder samen met een macroniveau waar duidelijke keuzes gemaakt moeten worden over het sturen van veranderingen in de huidige economische structuren

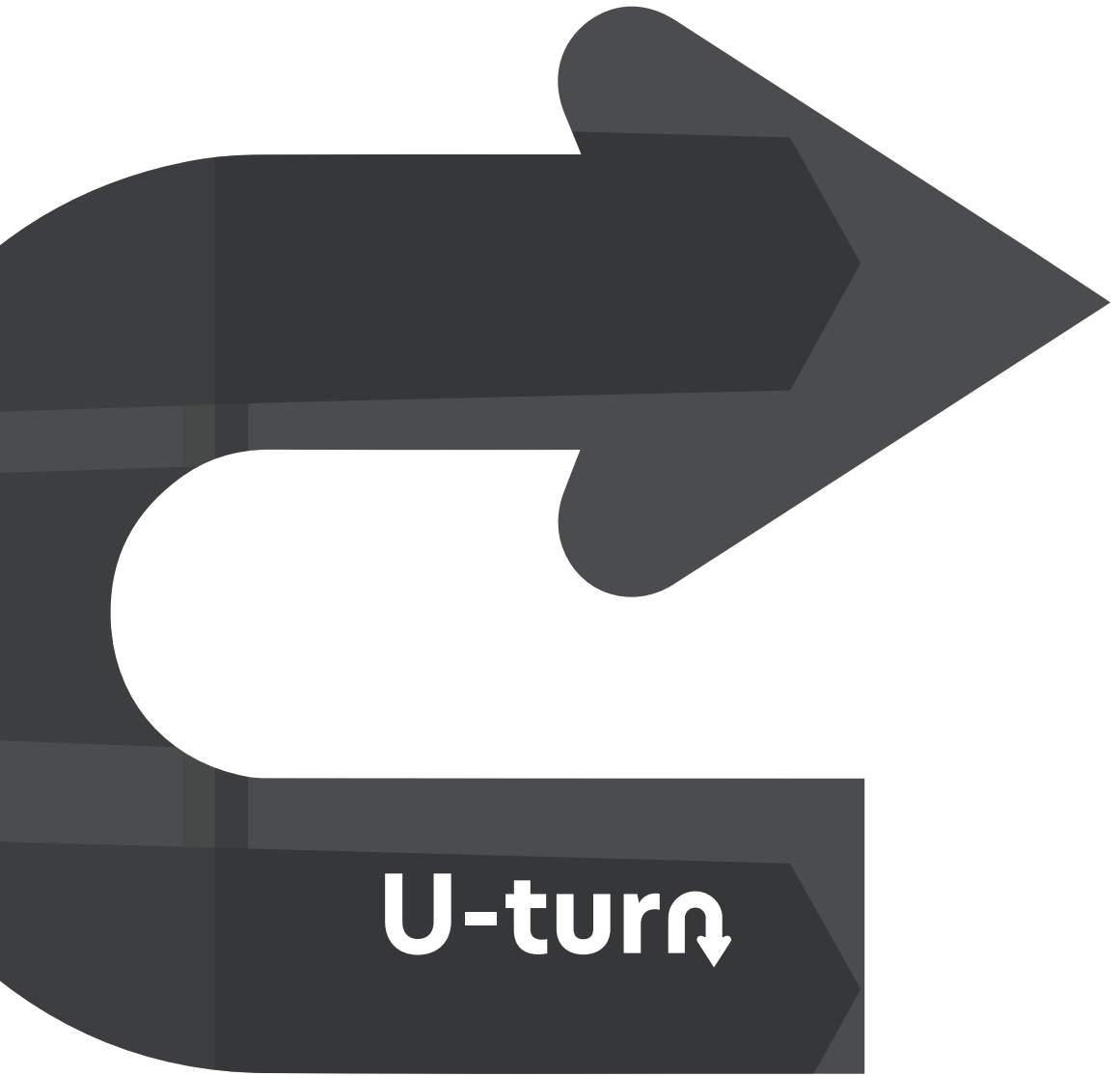
om verdere sociale en ecologische rooibouw tegen te gaan. Een nieuwe assemblage, waarbij we in het huidige tijdperk van Green Deals mogelijk hints van een ‘groene keynesiaanse assemblage’ kunnen zien. In het geval van een uitgebreider regulerend kader – met onder andere internationaal aangegeane (en nageleefde) verplichtingen rond de radicale vermindering van uitstoot en materiaalgebruik en een sociaal rechtvaardigere verdeling van kosten en baten verbonden aan het economische systeem – kan de microfinancieringssector mogelijk een zinvolle en complementaire rol krijgen voor de ondersteuning van duurzame activiteiten en ondernemerschap. Dat is een enigszins hoopvolle kijk op de toekomst en de mogelijkheden van relanceplannen en Green Deals. We koesteren deze hoop weliswaar in combinatie met de bedenking dat deze plannen en ideeën evengoed kunnen verwateren en dat de Green Deal slechts een nieuwe episode is in een lichtgroen getint verhaal van eindeloze groei en business as usual (Mastini et al. 2021). Dat is echter een constructieve spanning in wat een intrinsiek politiek verhaal is, waarbij een actieve rol voorbehouden is voor onder andere sociale bewegingen en allerhande actoren om via kritische stemmen, allianties en innovaties hun stempel te drukken op hoe de toekomst er kan uitzien.

Literatuur

- Banerjee, A., Karlan, D., & Zinman, J. (2015). Six Randomized Evaluations of Microcredit: Introduction and Further Steps. *American Economic Journal: Applied Economics*, 7, 1-21.
- Bastiaensen, J., Marchetti, P., Mendoza, R., & Perez, F. (2013). After the Nicaraguan Non-Payment Crisis: Alternatives to Microfinance Narcissism. *Development and Change*, 44, 861-885.
- Bastiaensen, J., Huybrechs, F., Merlet, P., Romero, M., & Van Hecken, G. (2021). Fostering Bottom-Up Actor Coalitions for Transforming Complex Rural Territorial Pathways. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 49, 42-49.
- Bateman, M. (2010). *Why Doesn't Microfinance Work?: The Destructive Rise of Local Neoliberalism*. Bangalore: Books for Change.
- Di Leo, P. & Lieberman, I. (2018). Yes, Microfinance Is Alive, but Does It Still Matter? *Microfinance Gateway* [Online].
- Duvendack, M. & Mader, P. (2019). Impact of Financial Inclusion in Low- and Middle-Income Countries: A Systematic Review of Reviews. *Campbell Systematic Reviews*. Oslo: The Campbell Collaboration.
- Duvendack, M., Palmer-Jones, R., Copestake, J. G., Hooper, L., Loke, Y., & Rao, N. (2011). *What Is the Evidence of the Impact of Microfinance on the Well-Being of Poor People*. London: EPPI-Centre, Social Science Research Unit, Institute of Education, University of London.
- E-MFP Microfinance And Environment Action Group. (2016). The Green Index 2.0 – An Innovative Tool to Assess Environmental Performance in the Microfinance Sector. *Brief*. Luxembourg: e-MFP.
- Guérin, I., Morvant-Roux, S., & Villareal, M. (eds.). (2013). *Microfinance, Debt and Over-Indebtedness. Juggling with Money*. New York: Routledge.
- Hudon, M., Labie, M., & Szafarz, A. (2019). *A Research Agenda for Financial Inclusion and Microfinance*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Huybrechs, F. (2018). *A Political Ecology Approach to Green Microfinance – Development Pathways and Avenues for Transformative Microfinance for Rural Development*. PhD in Development Studies, University of Antwerp.

- Huybrechs, F., Bastiaensen, J., & Van Hecken, G. (2019). Exploring the Potential Contribution of Green Microfinance in Transformations to Sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 41, 85-92.
- Mader, P. (2018). Contesting Financial Inclusion. *Development and Change*, 49, 461-483.
- Mastini, R., Kallis, G., & Hickel, J. (2021). A Green New Deal without Growth? *Ecological Economics*, 179, 106832.
- Roodman, D.M. (2012). *Due Diligence: An Impertinent Inquiry into Microfinance*. Washington, D.C.: Center For Global Development.

U-turn ↓

Nawoord

De sociale zekerheid is een hoeksteen van de Europese beschaving. En van de algemeen menselijke beschaving

Geert van Istendael

De sociale zekerheid is een hoeksteen van de Europese beschaving. En van de algemeen menselijke beschaving.

Europese beschaving? Wij betreden nu een woud van vraagtekens, uitroepetekens en donderende verwensingen. Jazeker, ik weet dat de Europese beschaving gehaat en verguisd wordt door tallozen, het komt me voor dat ze steeds talrijker worden. Geef ze eens ongelijk. Boeven en beulen uit Europese landen hebben in alle uithoeken van onze planeet gemarteld, gebrandschat, geroofd, verkracht, vermoord. Al die gruwelen hebben ze dan nog eens verricht in naam van de Europese beschaving. Zelf schreef ik meer dan tien jaar geleden deze verzen:

*"Europa dat flakkert en bloedt en versmacht,
karwatsen en brandstapels, galgen en gas,
Europa, geschiedenis, troebel filtraat,
slagvelden, klaprozen, grafzerken haat."*

Dat alles is Europa en dat moeten wij lucide onder ogen zien.

Maar Europa, dat is ook Jan van Eyck, Michelangelo, Rembrandt, Goya en Artemisia Gentileschi, wie haar niet kent, begeve zich op het wereldwijde web. Bach, Mozart, Schubert, Ravel. Europa, dat is Dante, Cervantes, Hölderlin, Kafka.

Parijs, Venetië, Praag. Dat alles is Europese beschaving en die is schitterend. Europa is gruwel én pracht.

Ik zeg: de sociale zekerheid zoals veel Europese staten die hebben geconstrueerd, vooral in de jaren na 1945, moeten wij zonder voorbehoud een kroonjuweel van de Europese beschaving noemen. De bijdrage die de sociale zekerheid heeft geleverd tot de Europese beschaving is even groots als die van de Franse kathedralen, de schilderijen van Bruegel, de symfonieën van Beethoven, *Faust* van Goethe of de romans van Camus. Ik zou hier tientallen namen aan toe kunnen voegen, altijd op dezelfde stralende hoogten.

De opbouw en het behoud van de sociale zekerheid hebben visie, verbeeldingskracht, technische kennis, vernuft en rationaliteit gevergd. Dat zijn exact de eigenschappen die Beethoven nodig had om zijn symfonieën te componeren, die de bouwmeester van een kathedraal nodig had om de zwaartekracht te tartten, die Albert Camus, zoon van een analfabete moeder, nodig had om zijn meesterwerk over Sisyfus te schrijven.

Maar er is meer. Wie de sociale zekerheid opbouwt en verzorgt, gebruikt tonnen visie, vernuft, verbeeldingskracht, rationaliteit om het rijk van de solidariteit te versterken. Dat hebben we vandaag nodig als water in de woestijn. De jongste veertig jaar zijn tonnen rationaliteit, verbeeldingskracht, vernuft en visie misbruikt om bergen poen te pakken, om de schandelijke kloof tussen schatrijk en straatarm te verdiepen en om zo het rijk te vestigen van het egoïsme zonder reden of rem. Drommen economen waar ook ter wereld hebben tientallen jaren gebazuind dat egoïsme het toppunt was van rationaliteit. Als laatste dolkstoot voegden politici eraan toe: er bestaat geen alternatief.

Dat alternatief bestaat wél. Het heet sociale zekerheid. De sociale zekerheid is ten diepste ethisch. Zij organiseert de solidariteit van allen met allen. Zij is de rationeel gestructureerde naastenliefde, als ik mij zo christelijk mag uitdrukken. Zij beschermt ons allen, ongeacht rang of stand, drievoudig tegen armoede. Armoede door ziekte. Armoede door werkloosheid. Armoede door ouderdom. Nog in de tijd van mijn grootouders vormde ellende door ziekte, werkloosheid en hoge leeftijd een duivelse drievuldigheid waaraan de overdonderende meerderheid van de mensen niet kón ontsnappen.

Bijna tachtig jaar geleden nu al, na de bevrijding, hebben bedaarde heren – erg veel dames kwamen er nog niet aan te pas – in allerlei Europese staten het monument opgericht dat sociale zekerheid heet. Voordien slingerden her en der onderdelen

in het rond. Ze waren vaak gemonteerd in machientjes die dapper probeerden te draaien in hun eigen uithoek. Dat werd niet weggegooid. Het werd gehermonteerd in één reusachtig, alomvattend, geolied draaiend raderwerk. Dankzij dat uitgebalanceerde raderwerk zouden miljoenen Europeanen voortaan ontsnappen aan de infernale drieslag van armoede. In ieder land werkte de machine een klein beetje anders, maar al die lichtjes verschillende toestellen leverden in wezen hetzelfde product: weg met de ellende.

Een jaar of veertig geleden barstte een grootscheepse aanval los op die magnifieke machine. Het begon in de Angelsaksische wereld. De generaals die de aanval leidden heetten Reagan en Thatcher. De namen van de strategen achter die generaals zijn minder bekend. Ik noem er twee. Milton Friedman en Friedrich Hayek. Zij hebben tientallen jaren lang de agressie minutieus voorbereid. Hun eerste laboratorium was Chili onder de dictatuur van Pinochet.

Onder druk van hun ideeën en van de Angelsaksische politieke praktijk begonnen regeringen op het Europese continent als gek de sociale bescherming te privatiseren en te dereguleren. De ouwe trouwe sociaaldemocraat Wim Kok verkondigde trots dat we ideologische veren moesten afschudden. In Frankrijk gooidde president Mitterrand zijn socialistische idealen op de schroothoop. Hij kon niet optornen tegen de centenaarsdruk van Europa en van de financiële markten. Later, in Duitsland, maakte de sociaaldemocratische kanselier Schröder van werklozensteun een aalmoes en begon hij af te pingelen op de laagste lonen. De Europese Unie probeerde uit alle macht de structurele solidariteit te kraken. De grote baas van de Europese Centrale Bank, Mario Draghi, zei in de *Wall Street Journal* dat Europa's sociale model verdwenen was. Die uitspraak komt erop neer dat een hoeksteen van de Europese beschaving weggeslagen is. De grote verkillung was een feit. Een massief feit.

Toen kwam 2008. De financiële kladderadatsch. Twaalf jaar later vestigde keizerin Corona haar schrikbewind. Voorlopig ziet het er niet naar uit dat zij zich zal laten verjagen. Elk nadeel heb echter zijn voordeel. Het nadeel van corona is gigantisch, dat weten we intussen allemaal. De contouren van het voordeel worden langzamerhand zichtbaar. Misschien herkennen we ze nog, na veertig jaar verkillung.

Wie durft in het tweede jaar van keizerin Corona's heerschappij nog de sociale zekerheid aan te vallen? Uit de hoek waar de donkerblauwe liberale ideologen hokken, wordt zelfs geen gemurmel meer vernomen. Ook zij beseffen maar al te goed dat ze niet moeten proberen het zonlicht te ontkennen. Dit is het zonlicht: de sociale zekerheid, afdeling ziekteverzekering én afdeling werklozensteun, heeft

het vaderland de afgelopen twee jaar tamelijk ongeschonden door de wispelturige stormen van de laatste maanden geloodst. Ik ben niet blind. De averij is zwaar. Zeer zwaar. Het einde is niet in zicht. Maar de openbaar gefinancierde, structurele solidariteit is weer helemaal terug. De loze kreten over privatisering zijn verstomd.

Het begin van de sociale zekerheid ligt in de negentiende eeuw. Een geniale ijzer-vreter en aartsconservatief, hij heette Bismarck, legde de grondslagen in Duitsland. Hij wilde de socialisten, die hij verafschuwde, te vlug af zijn. En, verrassing, voor de Eerste Wereldoorlog voerde ook een klein land als Uruguay belangrijke elementen van sociale bescherming in (zwangerschapsverlof, werklozensteun, pensioen en enkele andere), dankzij een liberale meneer met hangsnor en donker, deftig kostuum, president Batlle y Ordóñez, bijgenaamd Don Pepe. Ik wil hier de veroveringen van de arbeidersbeweging niet onderschoffelen, ik buig me diep, maar de geschiedenis heeft haar rechten.

Na 1945 structureerden en veralgemeenden heel wat Europese landen de sociale zekerheid tot een coherent geheel. Een spectaculaire economische groei, geflankeerd door hoge belastingen consolideerde de sociale zekerheid. Maar dat weldoende systeem steunde op nog iets anders, iets wat niet zo vaak werd uitgesproken. In al die landen hadden leiding en volk, werkgevers en werknemers, elite en massa stilzwijgend een sociaal contract gesloten. De kern was eigenlijk zeer eenvoudig. De heersende klasse mag zoveel rijkdom vergaren als ze wil, zolang de doorsneeburger kan rekenen op een solide welvaart en zolang die doorsneeburger een degelijke sociale zekerheid heeft. Ook puur economisch waren daar goede redenen voor – en die zijn er nog steeds. Sociale zekerheid, stootblok tegen armoede, garandeert een stabiel consumptiepeil.

Dat sociaal contract werd de afgelopen veertig jaar aan flarden gereten door de Europese regeringen, van welke samenstelling dan ook. De Europese burgers voelden haarfijn aan dat de sociaaldemocraten en de christendemocraten, ooit herauten en poortwachters van het oude sociale contract, hen in de steek lieten omdat ze als kippen zonder kop de twijfelachtige axioma's uit de hegemonische economische scholen achternaahouden. De grote verkillung daalde over ons neer. Geen wonder dat de Europese burgers die twee massaal begonnen af te straffen in het stemhokje.

Vandaag is het hoog tijd om een nieuw sociaal contract te schrijven. Echt, de tijd dringt. Het nieuwe contract moet de essentie van het oude bevatten, maar een kopie kan het niet zijn. Sinds de bevrijding is de wereld in razend tempo veranderd. Enkele voorbeelden uit vele.

- Europa heeft arbeidskrachten uit Afrika en Turkije aangesleept. Ja, zo wil ik het uitdrukken. Want we vergaten maar al te graag dat we *mensen* naar ons toe haalden, hele mensen, dus met eigen familie, eigen geschiedenis, eigen geloof of ongeloof, eigen talen, eigen spijs, eigen drank en al heel gauw eigen kinderen.
- Oorlog en armoede dreven en drijven honderdduizenden mensen naar het lichtbaken Europa. Kom, wat hadden we dan gedacht? Dat wij in zilveren vogels naar de blanke stranden van Afrika konden vliegen om lekker te zonnen en dat zij niet naar ons konden – mochten – komen? Natuurlijk komen ze, vaak genoeg met de dood tot gevolg.
- Moeder aarde warmt schrikbarend op en de hoofdverantwoordelijken zijn wij. Wij mogen nog op elk schuurtje zonnepanelen leggen, hulde, mooi zo, maar vergeet even niet de zaken historisch te bekijken. De fossiele omwenteling begon in Engeland, Wallonië, Bohemen, Duitsland. Vaak al in de achttiende eeuw. Tweehonderdvijftig jaar vuile walm, het zal een poos duren eer de rest van de wereld ons heeft ingehaald.

En toch mogen wij het oude, degelijke Europese contract niet afzwakken. De basisgedachte blijft overeind, maar ze moet verder strekken dan vroeger. Klimaatbetogers eisen klimaatgerechtigheid op én, altijd in één adem, in één kreet, sociale gerechtigheid. Zo niet dalen wij af in de hel.

Nu is het moment om van de Europese sociale zekerheid een trots exportproduct te maken. Duizenden Chinezen komen samen om ademloos te luisteren naar de negende symfonie van Beethoven. Dat is Europese muziek, jazeker, maar Beethoven is evengoed eigendom van de Chinezen. En van de Afrikanen. En ga zo maar door.

"Vandaag is het hoog tijd om een nieuw sociaal contract te schrijven. Echt, de tijd dringt. Het nieuwe contract moet de essentie van het oude bevatten, maar een kopie kan het niet zijn."

Wij moeten de moed hebben om in de hele wereld te verkondigen dat de structurele, georganiseerde solidariteit niet alleen een glansstuk is van de Europese beschaving, maar dat ze van alle mensen is, waar ook ter wereld. Hier. Neem. Verander haar volgens jullie behoeften en noden en culturen. Dan kunnen wij op onze beurt van jullie leren. Leve de culturele toe-eigening. Weg met de zure gedachte dat culturen puur moeten zijn. Iedereen mag alles gebruiken wat goed is, in alle richtingen. Leve de wereldwijde toe-eigening van de schitterende sociale zekerheid. Door en voor alle mensen.

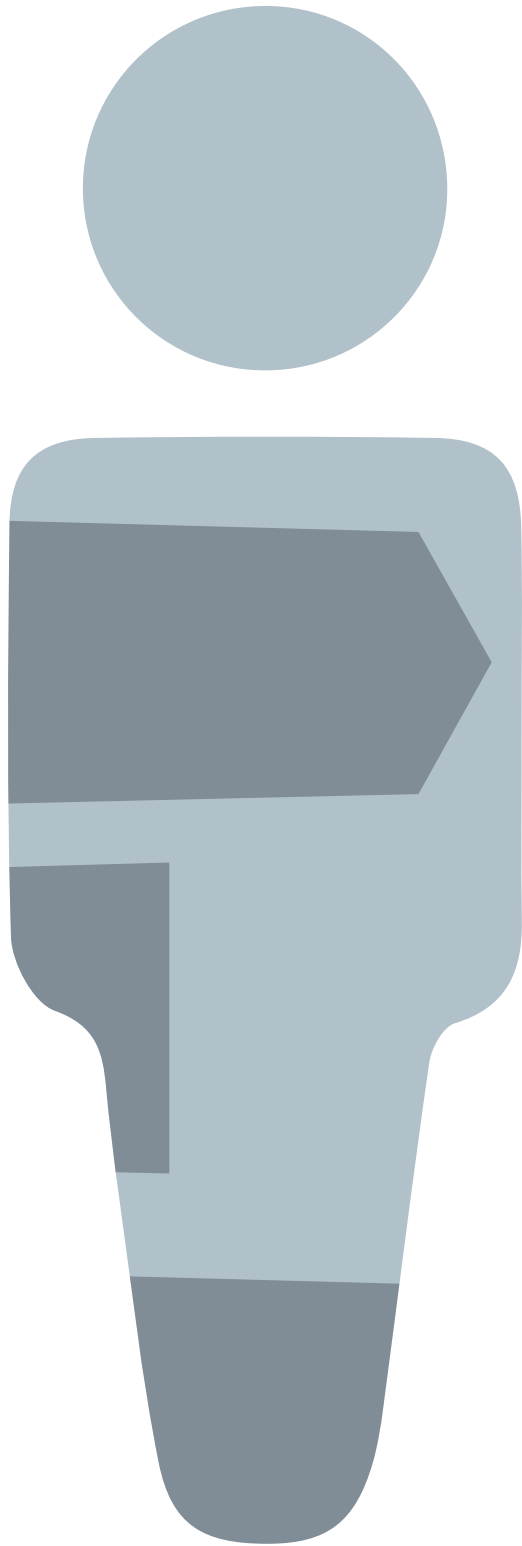
De nieuwe formulering van het sociale contract zou er als volgt kunnen uitzien, de grote Amerikaanse rechtsfilosoof John Rawls indachtig: ‘Ongelijkheden zijn enkel toelaatbaar als ze de welvaart van de onfortuinlijkste groep in alle samenlevingen waar ook ter wereld op zijn minst verbeteren’. Maar dan moeten we wel, tegen nieuwe identitaire stromingen in, de gelijkheid van alle mensen bevestigen, zonder enige uitzondering. Identiteiten zijn altijd gelaagd en wisselend van dag tot dag en ongrijpbaar en soms *meurtrières*, dodelijk, zoals de Libanees-Franse auteur Amin Maalouf het schreef. Voor alle identiteiten samen bestaat één verzamelwoord, één woord waarin we allemaal, zonder één uitzondering, thuishoren: mens.

De sociale zekerheid is van levensbelang voor alle mensen. Arm én rijk. Hoog-én laagopgeleid. Vrouwen én mannen én lgbtqiap*+ enzovoort. Voor mensen met alle kleuren van de regenboog en ver daarbuiten. Wij moeten de eerbiedwaardige en noodzakelijke strijd tegen alle mogelijke discriminaties meenemen én de strijd tegen opwarming én de strijd tegen iedere vorm van versnippering, want solidariteit verdraagt geen versnippering. Solidariteit is van alle mensen of zij is niet.

Ten slotte dit: de gehavende sociaal- en christendemocraten moeten nieuwe ideeën en beweeglijkheid en moderniteit van alle wemelende groepen opzuigen. Roden en christenen, wij hebben jullie nodig. Jullie voorraadschuren zitten propvol ervaring. Ervaring inzake onderhandelen, compromissen, wetgevend werk, zoete veroveringen, bittere teleurstellingen, vertrouwen, wantrouwen, kortom meer dan honderd jaar geduldig opgestapelde, door en door praktische ervaring. Wij allemaal kunnen die opgestapelde ervaring niet missen. Zonder jullie ervaring zal het niet gaan. Wij moeten haar gebruiken. Voor ons aller eigenbelang. Voor het welbevinden van alle mensen. Voor de beschaving van alle mensen, werkelijk alle, waar ook ter wereld.

Personalia

Personalia

Maurice Adams is gewoon hoogleraar encyclopedie van het recht aan de Tilburg Law School. Voorheen was hij hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen. Hij studeerde aan de Universiteiten van Maastricht, Leuven en Oxford. Hij promoveerde tot doctor in de rechten aan de KU Leuven. Zijn onderzoeksbelangstelling gaat vooral uit naar de relatie tussen recht en politieke theorie, de democratische rechtsstaat, reguleringsvraagstukken en vraagstukken van (rechts)methodologische aard.

Johan Bastiaensen is gewoon hoogleraar verbonden aan het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid (IOB) van de Universiteit Antwerpen, en geassocieerd onderzoeker aan het Instituto Nitlapan van de Universidad Centroamericana (UCA) in Managua, Nicaragua. Zijn onderzoeksinteresse gaat voornamelijk uit naar de transformerende rol van microfinanciering voor een sociaal inclusievere en ecologisch minder destructieve landbouwontwikkeling. Dit onderzoek is sterk geïnspireerd door kritische institutionele theorie. Zijn toegepast onderzoek houdt verband met de context van het Fondo de Desarrollo Local (FDL) in Nicaragua.

Luce Beeckmans is docent in de architectuur en stedenbouw in relatie tot migratie en diversiteit aan de Universiteit Gent (Vakgroep Architectuur en Stedenbouw) en senior postdoctoraal onderzoeker aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent, het Interculturalism, Migration and Minorities Research Centre van de Universiteit Leuven en het Urban Studies Institute van de Universiteit Antwerpen. In haar huidige onderzoek focust ze op de ruimtelijke aspecten van transnationale migratie, in het bijzonder op huisvesting en *home-making* van migranten. Zij studeerde burgerlijk ingenieur-architect (optie stedenbouw) aan de Universiteit Gent en promoveerde aan het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen. Haar proefschrift 'Making the African City' werd in 2013 bekroond met de Jan van Gelderprijs voor beste kunst-historische publicatie van het jaar.

Bea Cantillon is gewoon hoogleraar, lid van het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck aan de Universiteit Antwerpen en doctor honoris causa van UCLouvain Saint-Louis in Brussel. Ze doceert over de welvaartsstaat, armoede, sociale ongelijkheid en het sociale beleid in België en in Europa. Ze publiceerde onder meer over de gevolgen van de sociodemografische veranderingen voor de sociale zekerheid, over sociale indicatoren, sociaal federalisme en het sociale beleid in Europa. Ze is voorzitter van UCSIA en van 11.11.11, lid van de Koninklijke Belgische Academie van Wetenschappen en corresponderend lid van de Britse Academie.

Koen Decancq is hoofddocent aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (CSB) van de Universiteit Antwerpen. Hij is houder van een doctoraat in de economie van de KU Leuven. Hij was gastprofessor aan de Woodrow Wilson School of Public and International Affairs van Princeton Universiteit en Ludwig M. Lachmann research fellow aan de London School of Economics (LSE). Hij is als fellow verbonden met het Departement Economie van de KU Leuven, het Centre for Philosophy of Natural and Social Science van LSE, ZEW Mannheim en het Center for Operations Research and Econometrics van UCLouvain. Hij is teamleider voor Vlaanderen voor de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE). Zijn onderzoeksinteresse behelst welvaartseconomie, meting van ongelijkheid, armoede en welzijn en de rol van sociaal en welzijnsbeleid.

Loïc De Cannière is voorzitter en oprichter van Incofin Investment Management. Incofin IM ontwikkelt en beheert 'impactinvesteringsfondsen' die in financiële instellingen, landbouw-, voeding- en waterbedrijven in Afrika, Azië en Latijns-Amerika investeren. De investeringen streven een positieve sociaal-economische en ecologische impact na, naast een financiële return, bijvoorbeeld door kleine ondernemers en boeren toegang tot financiering, markten en waardeketens te verschaffen. Loïc De Cannière bekleedt diverse mandaten: bestuurder bij de Oegandese microfinancieringsbank voor vrouwen Finance Trust Bank en voorzitter van de Social Performance Task Force die standaarden voor beste praktijken in microfinanciering vastlegt, en voorzitter van de Karel de Grote Hogeschool in Antwerpen.

Benjamin De Mesel is professor moraalfilosofie aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, KU Leuven. Hij studeerde Oost-Europese talen en culturen, gaf vervolgens vijf jaar les in het avondonderwijs en ging daarna filosofie studeren. Hij schreef een doctoraat over de toepassing van Wittgensteins filosofische methodes op problemen in de moraalfilosofie, gepubliceerd als *The Later Wittgenstein and Moral Philosophy* (Springer 2018). Hij is medesamensteller (met Oskari Kuusela) van *Ethics in the Wake of Wittgenstein* (Routledge 2019). Zijn huidige onderzoek gaat over morele verantwoordelijkheid, waarbij hij vooral inspiratie haalt uit het werk van Britse filosofen zoals P.F. Strawson, J.L. Austin, H.L.A. Hart en Bernard Williams.

Frédéric Huybrechs is onderzoekscoördinator en postdoctoraal onderzoeker aan het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid (IOB) van de Universiteit Antwerpen. Als lid van het TruePATH onderzoeksconsortium bestudeert hij momenteel de rol van microfinanciering in de opmars van de landbouwgrens in Nicaragua. In zijn doctoraatsthesis analyseerde hij het thema van groene microfinanciering vanuit een politiek-ecologisch perspectief en in de context van rurale ontwikkeling. Hij heeft ook een consultancyopdracht gehad rond dit thema voor de Inter-American Development Bank, en hij is actief lid van de commissie duurzame financiering van de Universiteit Antwerpen en van de actiegroep Green Inclusive and Climate Smart Finance van het Europees Microfinancieringsplatform (e-mfp).

Sarah Kuypers is postdoctoraal onderzoeker aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck en het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. In 2020 en 2021 was ze gastprofessor in de opleiding sociaal-economische wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. In 2018 doctorerde ze met een proefschrift over het definiëren en analyseren van indicatoren van armoede, ongelijkheid en herverdeling op basis van de gezamenlijke verdeling van inkomen en vermogen. Ze publiceerde haar onderzoek in vooraanstaande internationale tijdschriften zoals *Socio-Economic Review*, *Social Indicators Research*, *Review of Income and Wealth*, *Journal of European Social Policy* en het *International Journal of Microsimulation*. Ze werkte in het verleden ook als consultant voor de Joint Research Centre van de Europese Commissie en de OESO.

Stijn Latré is sinds 2019 directeur van UCSIA vzw. Hij promoveerde in 2008 aan de KU Leuven tot doctor in de wijsbegeerte met een proefschrift over Charles Taylor. Hij werkte als vormingsmedewerker bij Missio, was als onderzoeker en docent verbonden aan de Universiteit Antwerpen, en als lector aan de Thomas More hogeschool. Als onderzoeker verdiepte hij zich in auteurs als Girard, Taylor, Gauchet en Löwith. Het centrale thema van zijn onderzoek is de ideeëngeschiedenis van het concept secularisatie. Over dat thema publiceerde hij samen met Guido Vanheeswijck het boek *Radicale secularisatie? Tien hedendaagse filosofen over religie en moderniteit* (Pelckmans 2013).

Willem Lemmens is gewoon hoogleraar voor moderne wijsbegeerte en ethiek aan het Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen. In 1997 behaalde hij aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven zijn doctoraat met een proefschrift over de ethiek van David Hume. Zijn onderzoek spitst zich toe op de geschiedenis van de moderne filosofie (Hume en Spinoza), de invloed van het verlichtingsdenken op de hedendaagse ethiek en politieke filosofie, de verhouding tussen moraal en religie en tussen recht en ethiek. Van 2012 tot 2018 was hij lid van het Executive Committee van de Hume Society en van 2004 tot 2018 zetelde hij in het Raadgevend Comité voor Bio-ethiek van België.

Sarah Marchal is tenure-track professor socio-economische ongelijkheid en beleid aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (CSB) van de Universiteit Antwerpen. Eerder was ze gastlector aan de Université Catholique de Louvain (UCL) en werkte ze voor UCSIA als senior projectcoördinator op de themalijnen 'Europa en solidariteit' en 'Economie en ethiek'. Ze verdedigde haar doctoraat over de sociale bescherming van bijstandsgerechtigden in de Europese lidstaten aan de Universiteit Antwerpen in maart 2017.

Stijn Oosterlynck is hoogleraar stadsociologie aan de Universiteit Antwerpen. Hij is voorzitter van het Antwerp Urban Studies Institute en wetenschappelijk directeur van het Hannah Arendt Instituut. Hij doet onderzoek naar armoede en diversiteit in de stad, stedelijke sociale innovatie, nieuwe vormen van solidariteit, de politieke economie van stadsontwikkeling en middenveldinnovatie. Hij coördineert momenteel een grootschalig onderzoeksproject over innovatie van het sociale middenveld en een internationaal wetenschappelijk netwerk over solidariteit in diversiteit.

An Rekkers is directeur van de Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning (VRP) sinds 2013. Zij studeerde Romaanse filologie en culturele studies aan de KU Leuven. Een stage bij Stichting Vlaams Erfgoed (nu Herita) leidde haar naar de erfgoedsector, waar ze instond voor de coördinatie van vier opeenvolgende edities van de Open Monumentendag Vlaanderen. Ze verruimde haar blik tot landschappen en natuur als coördinator van het regionaal landschap Pajottenland & Zennevallei en kon daarna kennismaken met waterbeleid bij Kanaalgidsen vzw. Haar fascinatie voor een kwaliteitsvolle leefomgeving werd gevoed in de opleiding Stedenbouw en Ruimtelijke Planning (VUB 2017).

Alexander Rosenthal is professor aan het Center for Advanced Government van Johns Hopkins Universiteit waar hij politieke theorie doceert. Hij studeerde filosofie aan de Universiteit van Princeton en aan de KU Leuven. Zijn onderzoeksinteresse behelst politieke filosofie, klassiek humanisme en Europese intellectuele geschiedenis. Hij is auteur van *Crown Under Law* (2008) over de oorsprong van het modern constitutionalisme met focus op John Locke en Richard Hooker en *Theoretic Life: A Classical Ideal and Its Modern Fate* (2019) over het ontstaan van de vrije kunsten uit de Griekse cultuur en filosofie en de teloorgang van klassieke humanistische idealen in de moderne tijd. Hij is medeoprichter en directeur van het Petrarch Institute, gespecialiseerd in de klassieke humanistische traditie.

Barbara Segaert is projectcoördinator van de themalijn 'Europa en solidariteit' bij het Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen, waar zij sinds 2003 werkt. Zij is houder van een licentiaat in de Oosterse filologie en geschiedenis (arabistiek en islamkunde) van de KU Leuven en een master in 'social sciences' van de Open University in het Verenigd Koninkrijk. Zij is co-editor van publicaties gebaseerd op projecten die zij voor UCSIA organiseerde, onder meer: *A Requiem for Peacebuilding?* (2021 Palgrave MacMillan), *Non-Nuclear Peace: Beyond the Nuclear Ban Treaty* (2020 Palgrave MacMillan), *Pacifism's Appeal: Ethos, History, Politics* (2019 Palgrave MacMillan), *The City as a Global Political Actor* (2018 Routledge), *Imagined Futures in Science, Technology and Society* (2017 Routledge) en *Complex Political Decision-Making. Leadership, Legitimacy and Communication* (2017 Routledge).

Matthias Somers is coördinator van Denktank Minerva, waar hij vooral werkt op sociale zekerheid. Hij studeerde filosofie aan de KU Leuven, de Universiteit van Warwick en de Universiteit van Notre Dame. In het verleden werkte hij voor de studiedienst van ACV-CSC en als parlementair medewerker bij sp.a. Hij schrijft voor De Standaard der Letteren en publiceerde onder meer in het *Tijdschrift voor Filosofie*, *De Witte Raaf*, *Revue Politique* en *De Reactor*.

Elias Storms is als docent sociologie werkzaam aan de Universiteit Antwerpen en de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij behaalde in 2020 een doctoraat aan de Universiteit Antwerpen over schuldinvordering bij gezinnen in België onder de titel 'Schuld in meervoud. Schuldinvordering tussen economie, recht en sociaal werk'. Daarnaast is hij geïnteresseerd in sociale theorie in het digitale tijdperk. Voorheen werkte hij bij Mintlab aan de KU Leuven waar hij onderzoek deed naar de interactie tussen mens en computer.

Esma Uçan is opbouwwerker Woonlab bij SAAMO, de dienst voor samenlevingsopbouw van de Stad Antwerpen, waar ze actief is op het vlak van het recht op wonen. Daarnaast is ze bestuurder van het Mahara Network, een islamitisch geïnspireerde organisatie van studenten en alumni. Ze is al jaren een vaste waarde in het neutraliteitsdebat. Sinds 2022 is ze ook actief als bestuurder bij School zonder Racisme. Ze heeft een grote ambitie om zich in te zetten voor anderen en een uitgesproken interesse voor maatschappelijke kwesties en gemeenschapsontwikkeling. De afgelopen jaren was ze veelal actief in het middenveld en soms kruipt ze in haar pen om opiniestukken te schrijven over maatschappelijke thema's die haar na aan het hart liggen.

Geert van Istendael studeerde sociologie en wijsbegeerte. Hij werkte bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek over ruimtelijke ordening en was vijftien jaar journalist bij de nieuwsdienst van de VRT. Sedert 1993 is hij zelfstandig schrijver. Hij woonde van 1980 tot 2017 in Brussel en nu in een dorp op de taalgrens, waar hij verhalen, gedichten, sprookjes, romans en schotschriften blijft verzinnen. Hij vertaalde onder meer Brecht, Goethe, Heine, Hölderlin, Rilke, Brecht en Prévert. Hij is erevoorzitter van PEN-Vlaanderen en lid van het Brussels Dichters Collectief.

Antoon Vandevelde studeerde economie en filosofie en is verbonden aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven, waar hij sociale ethiek en politieke filosofie doceert. Hij publiceerde onder andere over bedrijfsethische kwesties, over verantwoordelijkheid voor komende generaties, de legitimiteit van erfenisbelastingen, filosofie van de sociale zekerheid, solidariteit en altruïsme. Over economische ethiek publiceerde hij het boek *Het geweld van geld – Op zoek naar de ziel van de economie* (LannooCampus 2017).

Anne Van Lancker is voorzitter van armoedevereniging Decenniumdoelen. Ze heeft een achtergrond in de sociologie en sociaal recht. Als Europees parlements lid engageerde ze zich vooral in Europees sociaal beleid en werkgelegenheid. Samen met Ane Aranguiz en Herwig Verschueren is ze coauteur van het voorstel van het European Anti-Poverty Network (EAPN), waarin ze pleiten voor een Europese richtlijn over een waardig minimuminkomen. Ze was beleidscoördinator voor het European Minimum Income Network, een project gefinancierd door de Europese Commissie met als doel een consensus te bouwen rond manieren om het minimuminkomen te verbeteren in alle Europese landen. Ze coördineert het Belgisch team van het European Social Policy Network, een onafhankelijke thinktank die de Europese Commissie adviseert over sociaal beleid.

